SELÇUKLU BAŞKENTİ REY

(Kuruluşundan 1157'ye Kadar)

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-1.12. Dizi - Sayı: 8

SELÇUKLU BAŞKENTİ REY
(Kuruluşundan 1157'ye Kadar)

Nurullah TURAN

ANKARA, 2019

Turan, Nurullah, 1985-
Selçuklu Başkenti Rey : kuruluşundan 1157'ye kadar / Nurullah Turan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2019.

xxxvi, 224 s. : resim, minyatür, harita ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu IV/A-1.12. Dizi-)

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 978 - 975 - 17 - 4281 - 0

1. Rey (İran) _ Tarih. 2. Rey (İran) _ Ekonomik durum. 3. Rey (İran) _ Eski eserler. 4. Etnoloji _ İran _ Rey _ Selçuklu dönemi. I. E.a. II. Dizi.

955.014

Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun 14.05.2018 tarihli ve 757/21 sayılı kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

ISBN: 978-975-17-4281-0

İnceleyeciler : Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Prof. Dr. Said ÖZTÜRK

Kapak Tasarım : Emine ÇAKIR

Baskı : Ziraat Gurup Matbaacılık A.Ş.
Bahçekapı Mh. 2534. Sk. No: 18 Şaşmaz - ANKARA
Tel: 0 312 384 73 44 - 45 Fax: 0 312 384 73 46

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ IX
KISALTMALAR XI
KAYNAKLAR VE TETKİKLER XIII
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
KURULUŞUNDAN SELÇUKLU FETHİNE KADAR REY

1. Medler Devrinde Rey 21
2. Persler Devrinde Rey 23
3. Büyük İskender Devrinde Rey 25
4. Seleukoslar Devrinde Rey 27
5. Partlar (Eşkânîler) Devrinde Rey 28
6. Sâsânîler Devrinde Rey 30
7. Dört Halîfe Devrinde Rey 32
8. Emevîler Devrinde Rey 37
9. Abbâsîler Devrinde (132-656/750-1258) Rey 42
10. Sâmânîler Devrinde Rey 47
11. Büveyhîler (Âl-i Bûye) Devrinde Rey 51
12. Gazneliler Devrinde (366-582/977-1186) Rey 53

İKİNCİ BÖLÜM
SELÇUKLULAR DEVRİNDE REY

1. Sultan Tuğrul Bey Döneminde Rey 57
   a. Rey'in Fethi ve Başkent Oluşu 59

b. Tuğrul Bey ve İbrahim Yinal'ın Rey'de Savaşı 62
c. Selçuklu-Hilâfet İlişkileri 64
d. Tuğrul Bey'in Rey'de Vefâtı 68
2. Sultan Alp Arslan Döneminde Rey 71
a. Alp Arslan ile Kutalmış'ın Mücadelesi 73
b. Malazgirt Savaşı: "Barış Ancak Rey'de Olur" 76
3. Sultan Melikşâh Döneminde Rey 80
a. Başkent Rey'den İsfehân'a ne Zaman Taşındı? 83
4. Sultan Berkyaruk Döneminde Rey 84
a. Tutuş'un Rey'i Ele Geçirme Teşebbüsü: Rey Savaşı 87
b. Berkyaruk-Muhammed Tapar Mücadelesi ve Rey'de Savaş 89
5. Sultan Sencer Döneminde Rey 92
a. Sencer ile Irâk Selçukluları Arasındaki İlişkiler ve Rey Görüşmeleri 94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SELÇUKLU DEVRİNDE EKONOMİK, SOSYAL, KÜLTÜREL, MİMARÎ VE DİNÎ YÖNDEN REY

A. REY'İN SOSYAL VE DİNÎ YAPISI 99
1. Şehirde Yaşayan Etnik Unsurlar 99
a. Farslar 99
b. Türkler 101
c. Araplar 101
2. Şehrin Nüfusu ve Nüfusuna Etki Eden Olaylar 102
3. Rey Halkının Genel Durumu 105
4. Şehirde Yaşayan Dînî Unsurlar 107
a. Zerdüştler 107
b. Yahûdîler 108

c. Müslümânlar 110
ca. Sünnî Gruplar 110
cb. Şiî Gruplar 114

B. REY'İN EKONOMİK YAPISI 119
1. Ticaret 119
2. Tarım ve Hayvancılık 122
3. Sanayi Üretimi 124
4. Şehrin Vergi Geliri 126
5. Para ve Darphâne 126

C. ŞEHRİN MİMARİ ESERLERİ 131
1. Saraylar 131
2. Nizâmiye Medreseleri ve Rey'deki Diğer Medreseler 133
a. Nizâmiye Medreseleri 133
b. Diğer Medreseler 135
3. Camiler ve Mescitler 139
4. Kütüphâneler 140
5. Burçlar ve Kümbetler 142
a. Tuğrul Bey Burcu 142
b. Diğer Burç ve Kümbetler 143
6. Kaleler, Surlar ve Kapıları 146
7. Han, Hamam ve Kervansaraylar 150
8. Çarşı ve Pazarlar 151
9. Rey'in Evleri ve Mahalleleri 152

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
REY'Lİ MEŞHÛR ŞAHSİYETLER

1. Ebû Bekir Zekeriyya er-Râzî 155
2. Ebû Zür'a er-Râzî 160
3. Ebû Hâtim er-Râzî 162
4. İbn Ebî Hâtim er-Râzî 162
5. Muhammed er-Râzî 164
6. Ahmed b. Muhammed er-Râzî 165
7. İsâ b. Muhammed er-Râzî 165
8. Ebû'l Feth er-Râzî 166
9. Süleym er-Râzî 166
10. İbn Hassûl 167
11. Hasan Sabbâh er-Râzî 168
12. İmâdî-i Gaznevî er-Râzî 175
13. Ebû'l Mefâhir er-Râzî 176

SONUÇ 177
KAYNAKÇA 179
DİZİN 199
EKLER 217

ÖN SÖZ

Rey harabelerinde yapılan kazılar ışığında geçmişi çok eskilere dayanan; *Avesta, Tevrat* gibi kutsal metinlere konu olan, Zerdüşt, Part (Eşkânî) hükümdârı Eşk, Ebû Bekir er-Râzî, Hasan Sabbâh gibi nice meşhûr şahsiyetin doğum yeri olan, Partlar, Ziyârîler, Büveyhîler ve nihayetinde Selçuklular gibi devletlere başkentlik yapan, sahip olduğu stratejik konumuyla, meşhûr İpek Yolu'nun adeta havzası olan, Ömer b. Sa'd'ın, valiliği uğruna Hz Hüseyin'i katlettiği, Ümmü'l-Bilâd, Arus-ı Cihân, Bâbü't-tüccâr olan Rey şehri üzerine birkaç makale ve ansiklopedik maddeler dışında yapılmış herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. İran'da da şehrin sadece Selçuklu dönemi durumunu konu edinen çalışmalar mevcut değildir. Rey'le ilgili yapılan çalışmalarda ise, ya şehirin tarihi genel olarak işlenmiş ya da sadece bir yönüne değinilmiştir. Bu durum, özellikle Selçuklu tarihi için göz ardı edilemez bir eksiklik olarak kalmıştır. Bu açıdan böylesine önemli bir eksikliği bir nebze olsun kapatmak çalışmamızın amacı olmuştur. Türkiye'de bu şehir üzerine yapılmış ilk çalışma(kitap seviyesinde) olması yönünden de çalışmamız ayrıca önem arz etmektedir.

Selçuklu Başkenti Rey adlı çalışmamız, giriş hariç dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın giriş kısmında; Rey şehrinin kuruluşu, tarih boyunca almış olduğu isimler, iklimi, bulunduğu coğrafya, ilişkili olduğu bölgeler, başta nehir ve dağları olmak üzere yer şekillerini açıklamaya çalıştık. Birinci bölümde ise Selçuklu dönemi öncesi, şehre hâkim olmuş devletlerin özetle tarihleri ve Rey'in bu devletler hâkimiyetindeki durumunu ele aldık. Çalışmamızın asıl konusunu oluşturan ikinci bölümüne gelince de şehrin İbrahim Yinal tarafından Oğuzlar'dan alınışı, Tuğrul Bey tarafından başkent yapılışı, Alp Arslan, Melikşâh, Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer hâkimiyetlerindeki durumuna değindik. Üçüncü bölümde Rey'in sosyal, dînî, iktisadî yönü ve mimârî eserlerini işlerken, son bölümünde ise hem Selçuklu çağında hem de Selçuklu

öncesinde yaşamış olan Râzî (Rey'li) nisbeli meşhûr şahsiyetlerin hayatlarına yer verdik. Bu konulara değinirken, yer isimleri ve şahıs isimlerini orijinaline göre vermeye çalıştık. Örneğin Fahrettin Razi'yi "Fahrüddîn Râzî", Bağdat'ı "Bağdâd" şeklinde verdik. Diğer taraftan Rey'i kısa da olsa hâkimiyeti altına alan Tâhirî, Ziyârî gibi mahallî devletler hakkında bilgiyi dipnotlarda vermeyi uygun bulduk. Olayların akışını gösteren kronolojiyi verirken ise yılların hem hicrî hem de milâdî şeklini verdik.

Yaptığımız çalışmanın öneminden hareketle hem Farsça kaynaklardan istifade edebilmek hem de tarihini yazacağımız Rey şehrini yerinde görerek sağlıklı çıkarımlarda bulunmak için üç ay süreyle İran'a gittik. Bu süre içerisinde hem eski ve yeni Rey şehrini gezdik hem de Tahran Üniversitesi, Kazvîn Uluslararası İmâm Hümeynî Üniversitesi, Şeyh Hz. Abdülazîm Cami ve İran Millî Kütüphânelerini ziyâret edip çalışma konumuzla ilgili bilgiler topladık. Yurt İçinde ise başta İSAM olmak üzere, İstanbul Üniversitesi Merkez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve Beyazıt Kütüphânelerinden yararlandık. Bu aşamada eserimizi yazma yolunda başta Farsça ve Arapça yazılmış pek çok kaynak, seyâhatnâme, ansiklopedi maddesi ve tetkik eserlerden yararlandık.

Bu eseri hazırlarken her zaman destek ve teşviklerini gördüğüm sayın Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a, eser yazım sürecini titizlikle takip ederek bana yol gösteren Sayın Prof. Dr. Muharrem Kesik'e, özellikle çalışmamızın şekillenmesinde önemli katkıları olan Prof. Dr. Osman Gazi Özgüdenli'ye, İran'da bulunduğumuz sırada desteklerini esirgemeyen Sayın Yrd. Doç. Dr. Menije Sadri'ye ve en başta benim akademik hayata girmem de büyük tesiri ve desteğini gördüğüm değerli hocam Prof. Dr. Levent Kayapınar'a teşekkür ederim.

Ayrıca yapıcı eleştirileri, teşvik edici üslupları ile metnin gözden geçirilmesinde büyük katkısı olan meçhul hakem heyetine; maddi ve manevi desteklerinden Türk Tarih Kurumu'na ve gösterdikleri anlayıştan dolayı İSAM Kütüphânesi personeline teşekkürü bir borç bilirim.

Arapça çevirilerde bana destek olan değerli arkadaşım Alan Huseyn'e, aileme ve bu süreçte bana adeta yoldaşlık eden sevgili eşim Nibal Turan'a ve emeği geçen herkese teşekkür ederim.

İstanbul 2018

KISALTMALAR

A.Ü.D.T.C.F.: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

b. : bin

bkz. : bakınız

bs. : baskı

c. : cilt

çev. : çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed. : editör

E.I². : Encyclopedia of Islâm (EI²)

H. : hicri

haz. : hazırlayan

Hz. : hazreti

M. : milâdî

m : metre

mlf. : müellif

MÖ : milattan önce

MS : milattan sonra

İA. : İslâm Ansiklopedisi

İ.Ü.E.F. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

nşr. : neşreden

ö. : ölümü

s. : sayfa

S. : sayı

tash. : tashih

thk. : tahkik eden

t.y. : tarih yok

vol. : volume

yay. : yayınlayan

y.y. : yayın yeri yok

KAYNAKLAR VE TETKİKLER

A. İSLÂMÎ KAYNAKLAR

1. Özel Tarihler (Selçuklu Vekainâmeleri)

a. Sadrüddîn el-Hüseynî, Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır

Sadrüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî[1]nin *Ahbârü'd-devleti's-selçûkiyye*[2] adlı eseri Selçukluların ilk yıllarından başlayıp Irak Seçuklu Devletinin yıkılışına kadar olan olayları kapsar ve Selçuklu tarihinin önemli bir kaynağını oluşturur. Biz de bu önemin farkında olarak çalışmamızda bu esere, özellikle Rey'le ilgili ihtilaflı konularda başvurduk. Malazgirt Savaşı esnasında Rey, son Büveyhî hükümdârı Melikürrahîm'in Rey kalesine hapsedilişi ve ölümü gibi konularda bu esere başvurduk. Eser, Necati Lugal tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Esirin orijinal dili ise Arapça'dır.

b. Râvendî, Ebû Bekir Necmüddîn Muhammed b. Ali b. Süleymân (ö. 603/1206-1207'den sonra)

Kâşân civarında bir kasaba olan Râvend'de doğan müellif, hattatlık, cilt ve tezhipte kendisini geliştirmiş, Irâk Selçukluları sultanı II. Tuğrul'un (571-591/1175-1194) hürmetini kazanarak ona hat hocalığı yapmıştır. 600/1203 senesinde yazmaya başladığı *Râhatü's-südûr ve ayetü's-sürûr*[3] adlı eserini Sel-

[1] Hüseynî hakkında geniş bilgi içi bkz.: Sadrüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-selçûkiyye*, çev. Necati Lugal, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

[2] Sadrüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-selçûkiyye*, çev. Necati Lugal, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

[3] Muhammed b. Ali b. Süleymân er-Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Ayetü's-sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, çev. Ahmed Ateş, 2 c., 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

çuklu hânedânıyla kurduğu dostane ilişkiler nedeniyle Türkiye Selçuklu sultanı I. Gıyâsüddîn Keyhüsrev'e ithaf ve takdim etmiştir. Müellifin mezkûr eseri, Büyük Selçuklular'ın başlangıcından itibaren genel olayları aktarmaktadır. Ancak eksik tarafı kronolojiye önem vermemesi ve bir edebiyat kitabı gibi darb-ı mesel ve şiirlere fazla yer vermesidir. Eser, Ahmed Ateş tarafından 1957-1960 yıllarında Ankara'da yayınlanmıştır. Biz de Selçuklular'ın siyasî tarihi, Rey'in Selçuklular tarafından alınışı, kültürel yönü hakkında bilgi verirken bu eserin 1999 yılı baskısından faydalandık. Eserin orijinali ise Farsça'dır.

c. Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrahim el-Feth b. Ali b. Muhammed (ö. 643/1245)

Bündârî, 586/1190'da İsfehân'da doğmuş ve gençlik yıllarını orada geçirdikten sonra Dımaşk'a yerleşmiştir. Bir süre Eyyûbîler'in hizmetinde kâtip olarak görev yapmış ve 643/1245'te Dımaşk'ta ölmüştür.[4] Vezîr Enûşirvân b. Hâlid'in hatıralarını yazıp 529/1134 yılına kadar yaşanan olayları anlattığı *Fütûru zamâni's-südûr ve sudûru zamâni'l-fütûr* adlı eseri İmâdeddîn Kâtib el-İsfehânî tarafından Arapça'ya çevrilerek *Nusratu'l-fetre ve 'usratu'l-fıtra* adıyla 591/1194 yılına kadar yaşanan olayları anlatan bir eser haline getirilmiştir. Bündârî, bu eseri ihtisar ederek *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-'usra*[5] adını verdiği bu eseri 623/1226 yılında asıl metindeki ifadeleri kendi ifadeleri ile değiştirmeden, Irâk ve Horasan Selçukluları'nın tarihini aktaracak şekilde tamamlamıştır, Aslı Arapça olan, Selçuklu tarihinin bu önemli kaynak eseri, Kıvâmeddîn Burslan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Biz, Tuğrul Bey'in Rey'de vefâtı, Bizans İmparatoru'nun Rey üzerine söylediği söz gibi Selçuklu dönemi Rey'in siyasî tarihini ilgilendiren olaylardan bahsederken bu esere sık sık başvurmaya çalıştık.

[4] Müellifin hayatı ve eserleri hakkında bkz.: Abdülkerim Özaydın,"Bündârî", *DİA*, c. VI, s. 489-490.

[5] Bündârî, *Zubdetü'l-nusra ve nühbetü'l-usra*, çev. Kıvâmeddîn Burslan, *Irâk ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 2.bs, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

d. Ahmed b. Mahmûd (ö. 977/1569-1570)

Aslen Bursalı olan Ahmed b. Mahmûd[6], ilk eğitimini Bursa'daki müderrislerden almıştır. İstanbul'a geldikten sonra değişik medreselerde eğitimine devam etmiş, kendisi de dersler vermiştir. 977/1569-1570 tarihinde öldüğü bilinmektedir. Bizim için önemli olan eseri, *Selçûknâme*[7]'dir. Arapça kaleme alınan eser, daha sonraları Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiştir. Selçuklular'ın kuruluşundan itibaren gelişen olaylar 664/1242-1243 tarihine kadar nakledilmektedir. Bu noktada Rey'i ilgilendiren anekdotlardan yararlanmaya çalıştık. Eser günümüz Türkçesi'ne de çevrilmiştir.

2. Genel Tarihler

a. el-Dineverî Ebû Hanife b. Dâvûd (ö. 282/895)

Hicrî III. yüzyılın başlarında Dinever'de doğmuştur. Matematik ve fizik ilimleri tarihinde çok seçkin bir yeri olan Dineverî[8], tarih yazarlığı bakımından da önemli kişilerdendir. Hicrî III. Yüzyılın önde gelen edebiyatçı ve dilcilerinden İbn Sikkit'ten ders almış, daha sonra hocasını bile hayran bırakacak eserler yazmıştır. 282/895 yılında vefât etmiştir. Müellifin birçok eseri olmasına rağmen bizim çalışmamızda Mesûdî'nin övgülü sözlerle methettiği *el-Ahbâru't-tıvâl*[9] adlı eserini kullandık. Eser Arapça'dan İslâm Târihi adı altında Türkçe'ye çevrilmiştir. Persler, Sâsânîler ve İslâm fetihleri döneminde Rey'den bahsederken bu kaynağa başvurduk.

b. et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib (ö. 310/923)

Hicrî III. yüzyılın en seçkin simalarından olan Taberî[10], 224/838 veya 225/839 yılında Taberistân'ın Amül şehrinde doğmuştur. Tahsilinin ilk dö-

[6] Hakkında geniş bilgi için bkz.: Ahmed b. Mahmûd, *Selçûknâme*, çev. Erdoğan Merçil, C. II, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1977.

[7] Ahmed b. Mahmûd, *Selçûknâme*, çev. Erdoğan Merçil, c. II, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1977.

[8] Muhammed Hamîdullah, "Dineverî", *DİA*, c. IX, s. 356-358.

[9] Dineverî, *el-Ahbâr et-Tıvâl*, çev. Nusrettin Bolelli, İbrahim Tüfekçi, *İslâm Târihi*, Hivda İletişim, İstanbul 2007.

[10] Mustafa Fayda, "Taberî", *DİA*, c. XXXIX., s. 314-319; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İbn Fadlan", *DİA*, c. XIX, s. 477-479.

nemini doğduğu şehirde tamamladıktan sonra ilim dünyasının merkezlerini dolaşmak için oldukça varlıklı olan babasından gerekli yardımı görerek Rey'e giden Taberî burada hadîs öğrenimiyle uğraşmıştır. Rey'den sonra Taberî, Bağdâd, Basra, Kûfe, Şâm ve Beyrut'a seyahat etmiştir.

Bağdâd'ta Ya'kûb mahallesinde kendisine mütevazı bir ev yapmış, burada vaktini Kur'an okumaya, ibâdete ve ilmî çalışmalara tahsis etmiştir. 310/923'te vuku' bulan ölümüne kadar hayatını bu şekilde geçiren Taberî, ünlü tarih ve tefsirini burada yazmıştır. İslâmî ilimler alanında çok sayıda eser telif eden Taberî'nin en meşhûr eseri Türkçe'ye de çevrilmiş olan *Târihül-ümem ve'l-mülûk*[11]'tür. Rey'in fethi ve fethinden sonraki Emevî ve Abbâsî dönemlerinde şehrin durumundan bahsederken bu eserden yararlandık. Bu eserin orijinal dili ise Arapça'dır.

c. Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tenûhî (ö. 556/1161)

Haleb'de yaşamış olan Suriyeli tarihçi Azîmî'nin hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Ailesi şehrin ileri gelenlerinden olan Azîmî, devrin bilginlerinden olan İbn Asâkir ve fakih Abdülkerim Sem'anî ile ilişkiler kurmuştur. Dımaşk Atabeylerine, Artuklu Beylerine methiyeler yazdığı bilinir. Yaratılıştan başlayarak 538/1144 yılına kadar meydana gelen olayları kısa cümlelerle aktardığı eseri *Tarihu'l-Azîmî*'den, Rey'i ilgilendiren kısımlar noktasında yararlandık. Örneğin şehrin Selçuklu hâkimiyetine alınışı ve şehirde ölen bazı Selçuklu büyükleri hakkında bilgiler bunlardandır. Eserin 430-538/1039-1144 yıllarına ait bölümü Ali Sevim tarafından *Azîmî Târihi*[12] adı altında Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilerek yayınlanmış olup biz de bu çalışmayı hazırlarken bu tercümeden istifade ettik.

d. Nâsrüddin Abdülcelîl b. Ebi'l Hasan b. Ebi'l Fazl el-Kazvînî Râzî (ö. 585/1190)

Abdülcelîl Râzî Selçuklu dönemi önemli âlimlerindendir. Müellif Kazvîn doğumlu olup hayatı boyunca ise Rey'de yaşamıştır. Bu yüzden de kendisin-

[11] Taberî, *Târih-i Taberî Tercümesi*, c. III, Elif Ofset Tesisleri, İstanbul 1983.

[12] Azîmî, *Azîmî Târihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

den bahsedilirken "el-Kazvînî" nisbesinin yanı sıra Râzî nisbesi de kullanılır. Onun en önemli eseri *Kitâbü'l-nakz* olup kitabın tam ismi ise *Ba'zi mesâlibü'n-nevâsib fi nakzi bazü'l-fezâihi'r-revâfid*[13]'dir. Farsça Kaleme alınan bu eserinden Rey'in kültür müesseselerinden bahsederken faydalandık. *Kitabü'l-nakz* dışında müellifin başka eserleri de mevcudttur. *Kitâbü'l-berâhîn fi imâmeti emirü'l-mümînîn* kitabında bütün halifelerin lakap ve isimlerini ele aldığını söyleyen Kazvînî, *Kitâbu meftûhu'r-rahat ve fünûnu'l hikayât* adlı eseride ise Hz Ömer'in imanını ele aldığını söyler. Tam adı Nâsrüddin Abdülcelil b. Ebi'l Hasan b. Ebi'l Fazl el-Kazvînî Râzî olan bu önemli şahsiyetin eserleri bunlarla sınırlı değildir. Müellifin, *Kitâbü'l suâlât ve'l-cevâbât seb'a mecellât* adlı kitabının yanı sıra, *Kitâbü miftâhu't-tezkîr, Kitâbu tenzîhu ve aişehu ve Muhtasar* adlı eserleri de vardır. Döneminde "Şeyhü'l-Vaiz" olarak çağrılan müellif, 504/1111 senesinde doğmuş olup, 585/1190 senesinde vefat etmiştir.[14]

e. İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201)

İbnü'l-Cevzî, 510/1116'da Bağdâd'ta doğmuş, hayatı boyunca İslâmî ilimlerin bütün dallarıyla ilgilenip eserler vermiş, Hanbelî âlimidir. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*[15] adlı Arapça eserinde, yaratılıştan başlayıp 574/1179 yılına kadar yaşanan olayları kronolojik sıraya uygun olarak aktarmış ve aktardığı yıl ölen meşhûr şahısların biyografilerine de geniş yer vermiştir. Çalışmamızda Selçuklu devri siyasî ve askerî olayları ile Rey'i ilgilendiren dönemin meşhûr şahsiyetlerinin vefatlarına değinirken bu eserden faydalandık.

f. İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ali b. Muhammed (ö. 630/1233)

Tarihî olayları aktarmada gösterdiği hassasiyeti ve güvenilir kaynaklara başvurmasıyla tanınan İbnü'l-Esîr[16], 556/1160'da Cezîretu İbn Ömer

[13] Abdülcelil Kazvînî Râzî, *Ba'zi mesâlibü'n-nevâsib fi nakzi bazü'l-fezâihi'r-revâfid*, tash. Mir Celaleddin Muhaddis, Çaphane-yi Zer, Tahran 1358.

[14] Hüseyin Keriman, *Rey-i Bâstân*, Silsiley-i İntişârât-ı Encümen-i Asâr-ı Millî, c. II, 1. bs, Tahran 1345, s. 537-539.

[15] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, c. IX-X, Haydarâbâd 1359.

[16] Müellif hakkında bilgi için bkz.: Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, c. XXI, s. 26-27.

(Cizre)'de doğmuş, oradan ailesiyle birlikte dönemin önemli kültür merkezlerinden Mûsul'a giderek tahsîl hayatına devam etmiş ve Mûsul Atabeglerinin hizmetine girmiştir. Aldığı bütün tekliflere rağmen mevkî sahibi olmak yerine ilimle ilgilenmeyi, eserler vermeyi tercih eden İbnü'l-Esîr 630/1233'te vefât etmiştir.

İbnü'l-Esîr'e ortaçağın en büyük ve en güvenilir tarihçilerinden biri olma vasfını kazandıran Arapça eseri *el-Kâmil fi't-târîh*,[17] yaradılıştan 629/1231 yılına kadar gelen olayları yıl yıl anlatan genel bir tarih kitabıdır. Eser ana hatlarıyla siyasî-askerî İslâm tarihidir. Biyografiye, kültür tarihiyle ilgili konulara çok az yer vermiştir. 12 ciltlik bu dev eser ülkemizin, Abdülkerim Özaydın ve Ahmet Ağırakça gibi ilmen önemli Ortaçağ tarihçileri tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Rey hakkında, kuruluşundan Selçuklu döneminin sonuna dek olan bilgileri verirken sık sık bu eserden faydalanıp, hemen hemen bütün ciltlerini kullandık. Eserin başka baskısı da olup biz, Bahar Yayınları baskısına başvurduk.

g. İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillah b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî (ö. 660/1262)

İbnü'l-Adîm, 588/1192'de Haleb'de doğmuş şair, âlim ve devlet adamıdır. Eyyûbîler'in ileri gelen bilginlerinden olan İbnü'l-Adîm vezîrlik, elçilik gibi görevlerden sonra 660/1262'de Kahire'de vefât etmiştir.[18] Eserlerinden *Buğyetü't-taleb fî tarihi'l-Haleb*,[19] Haleb'in coğrafyası, meşhûr şahısları ile ilgili önemli bir kaynaktır. Eser çeşitli kaynaklardaki kayıtlara göre 40 cilde yakın bir hacimde kaleme alınmışsa da birçok cildi kaybolmuş olup, bugün elimizde ancak 10 cildi bulunmaktadır. Eserin Selçuklularla ilgili kısımları Ali Sevim tarafından neşredilerek *Biyografilerle Selçuklular Tarihi* adıyla Arapça'dan Türk-

[17] Eserin Selçuklular ile ilgili bölümleri Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın tarafından tercüme edilmiştir. Bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. X-XI, Bahar Yayınları, İstanbul 1987. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *DİA*, c. XXIV, s. 281-283.

[18] Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", *DİA*, c. XX, s. 478479.

[19] İbnü'l-Adîm, *Bugyatü't-talab fi târîh Halab: Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Ali Sevim, "Buğyetü't-Taleb", *DİA*, c. VI, s. 361-362.

çe'ye tercüme edilmiştir. Çalışmamızda bu çeviriden yararlandık. Özellikle Rey'i ilgilendiren şahsiyetlerden bahsederken bu esere başvurduk.

h. el-Cüveynî, Alâüddîn Atâ Melik (ö. 681/1283)

Cüveynî, İlhanlılar döneminde yetişen önemli bir devlet adamı ve tarihçidir. Çeşitli devlet görevleri yaptıktan sonra 654/1256 yılında Hülâgû'nun, hizmetine girerek onun İran'daki Bâtınîler'i yok etmek için tertip ettiği bütün seferlere katılmış ve Alamut'un zaptı sırasında bizzat orada bulunmuştur. Alamut'un meşhûr kütüphânesinin yok olmasını önleyerek buradaki değerli eserleri okumuş ve daha sonra İsmâilîlikle ilgili olanları yaktırmıştır. Müellifin eseri *Târîh-i Cihân Güşâ*[20], özellikle Hasan Sabbâh dönemi hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan biri olup, çalışmamızda Hasan Sabbâh ve Rey'le ilgili faaliyetlerini anlatırken bu eserden faydalanmaya çalıştık. Orijinali Farsça olan bu eser Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup, çalışmamızda bu nüshadan faydalandık.

ı. Reşîdüddîn Fazlullâh b. Ebû'l-Hayr İmâdüddîn el-Hemedânî (ö.718/1318)

İlhanlılar devrinde yaşamış tabip, devlet adamı olan Reşîdüddîn, Yahûdîlik'ten mühtedî olup İlhanlı vezîrliğine kadar yükselmiştir. *Câmiü't-tevârîh* adlı eserinin Selçuklular ile ilgili kısmı *Selçuklu Devleti*[21] adı altında Farsça'dan Türkçe'ye çevrilmiş olup Selçuklu tarihi açısından vazgeçilmez kaynaklardandır. Müellif, Arapça, Farsça, Moğolca, Türkçe, İbranîce ve muhtemelen de Çince'yi iyi derecede bilmekte olup 718/1318 yılında, Olcaytu Han'ı zehirlediği iddiasıyla oğluyla birlikte idam edilmiştir.

Birçok eserinin yanında en hacimli ve en önemli eseri olan *Cami'ü't-tevârîh* iki ana kısımdan oluşur. Birinci cilt Türk Moğol kabilelerden ve Gazan Hân'ın ölümüne kadarki Moğol tarihinden, ikinci kısım ise hilkatten 700/1300 yılına kadar olan Çin, Hint ve Harezm gibi bölgeler ile Gazneli, Selçuklu gibi vs. gibi

[20] Alâüddîn Atâ Melik el-Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, 3.c, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

[21] Reşîdüddîn Fazlullah, *Camiü't-tevârih*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, *Selçuklu Devleti*, Selenge Yayınları İstanbul 2010.

devletlerin tarihinden bahsetmektedir. Rey'in İbrahim Yinal tarafından alınışı ve Tuğrul Bey'in Rey'de ölümü gibi hâdiselerin yanı sıra Selçuklu döneminde şehri ilgilendiren diğer siyasî ve askerî olayları anlatırken bu eserden istifade yoluna gittik.

i. Hamdullah Müstevfî, Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed Müstevfî-yi Kazvînî (ö.740/1340'tan sonra)

Hamdullah Müstevfî, Arap asıllı Şî 'î bir ailenin çocuğu olarak 680/1281'de Kazvîn'de doğmuş, yine aynı şehirde vefat etmiş ve kendisi için yapılan kümbete gömülmüştür. Bu kümbet, bugün Kazvîn Sebz-i Meydân'ının yakınında bulunmaktadır. Sağlığında Reşîdüddîn Fazlullah'ın meclislerine devam etmiştir.

Müellifin *Târîh-i Güzîde*[22] adlı eseri 730/1330'da vezîr Gıyâsüddîn Muhammed'e takdim ettiği umûmî bir tarihtir. Tek cilttir ve dili Farsça'dır. Müellif, eserinde Selçuklu tarihini sultanların adı altında ayrı ayrı anlatmıştır. Selçuklu dönemi Rey'le ilgili siyasî olayları anlatırken bu kaynağın Farsça baskısına başvurduk. Eser Mürsel Öztürk ve Erkan Göksu tarafından ayrı ayrı Türkçe'ye çevrilmiştir.

Hamdullah Kazvînî'nin yukarıdaki eseri dışında *Nüzhetü'l-kulûb*[23] adlı önemli bir eseri daha vardır. Müstevfî bu kitabı yazarken diğer ortaçağ eserleri gibi önceki zamanlarda yazılan eserlerden faydalanmıştır. Rey'in coğrafyası ve nüfusu, kültürel ve iktisadî yönü ve şehirdeki mimârî eserler hakkında bilgi verirken bu eserinin Farsça nüshasından yararlandık.

j. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer (ö. 774/1373)

İbn Kesîr[24], 700/1300 tarihinde Basra'da dünyaya gelmiştir. Daha sonra Dımaşk'a gelerek devrin önemli âlimlerinden dersler almış, hocası Zehebî'nin

[22] Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, yay. Abdülhüseyin Nevaî, Tahran 1364. Hamdullah Müstevfî ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, c. XV, s. 454-455.

[23] Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, Kitâbhâne-yi Tâhûrî, haz. Debir-i Siyâkî, Tahran 1336.

[24] İbn Kesîr hakkında geniş bilgi için bkz.: Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesîr, Ebû'l- Fidâ", *DİA*, c. XX, s.132-134.

ölümü üzerine onun yerine müderris olarak tayin edilmiştir. Göstermiş olduğu başarı sonrasında Emevîyye Cami'nde tefsir dersleri vermek üzere görevlendirilmiştir. İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*[25] adlı eseri başlangıçtan 767/1365-1366 yılına kadar gelen olayları nakleden genel bir tarihtir. Bağdâd merkezli bilgiler veren eserin X. cildi Selçuklular hakkında bilgiler içermektedir. Bu bilgiler kısa cümleler ve paragraflar halindedir. Kronolojik olarak her yıl meydana gelen olaylar aktarıldıktan sonra o yıl ölen önemli şahsiyetler hakkında da bilgiler verilmektedir. Selçuklular'ın siyasî tarihi hakkında vermiş olduğu genel bilgiler yanında, Rey'in fethi hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Tamamı basılan eserin bazı bölümleri değişik başlıklar altında neşredilmiş olup, Türkçe'ye de çevrilmiştir. Eserin yazıldığı dil ise Arapça'dır.

k. Müneccimbaşı Derviş Ahmed b. Lütfullah Efendi (ö. 1114/1702)

Cami 'ü'd-düvel adlı eser pek çok kaynağın tetkiki ile hazırlanmış değerli bir eserdir. Bu büyük Osmanlı tarihçisinin 1092/1681 yılında Arapça kaleme aldığı eserin şâir Nedîm başkanlığında bir heyet tarafından tercüme edilen *Sahâifü'l-ahbâr* adlı tercümesi de olup, biz Ali Öngül'ün daha sade olan Türkçe tercümesinden faydalandık. Selçuklu dönemi, Rey'in siyasî ve askerî hayatını ilgilendiren meselelerde bu esere başvurduk. Diğer taraftan özellikle Rey'in başkentliği hususunda muğlak ifadelerin kullanıldığı bu eseri, diğer eserlerle karşılaştırarak kullandık.

3. Tabakat ve Tercüme-yi Hale Dair Kaynaklar

a. İbnü'n-Nedîm, Ebû'l Ferec Muhammed b. Ebi Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö. 385/995)

Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Bağdâd'ta yaşadığı ve orada öldüğü biliniyorsa da doğum tarihi kesin değildir. İbnü'n-Nedîm[26] de babası gibi "varrâk" (kitap istinsah eden ciltleyen) idi. Onu meşhûr eden ise çeşitli dinler,

[25] Ebû'l Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Târihi*, c. VII ve c. X, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

[26] Hakkında geniş bilgi için bkz.: Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnü'n-Nedîm", *DİA*, c. XXI.

mezhepler, ilimler ve sanatlar hakkında bilgi veren *el-Fihrist*[27] adlı eseridir. Bu eser İslâm dünyasında bibliyografik eserler türünün ilkidir. Zamanla kaybolmuş pek çok eserin adı, konusu ve müellifi hakkındaki bilgiler sadece bu eser sayesinde günümüze ulaşmıştır. Biz de çalışmamızda Rey'in Selçuklu dönemi öncesi yetişmiş meşhûr şahsiyetlerinden bahsederken Arapça telif edilmiş bu kaynak esere başvurduk. Eserin son zamanlarda Türkçe'si de yayınlanmıştır.

b. Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî (ö. 562/1166)

Sem'ânî[28]'nin önemli eseri *el-Ensâb*[29] da çalışmamıza kullandığımız kayda değer bir eserdir. İlim adamlarının nisbelerine göre alfabetik olarak düzenlenmiş bir biyografi ve coğrafya eseridir. Türk hâkimiyet sahası içerisinde yer alan pek çok âlim hakkında bilgi vermektedir. Sahasının en önemli kaynaklarından birisi olarak kabul edilmektedir. Rey çevresinde yaşamış bilim adamları hakkında verdiği bilgiler bakımından çalışmamız için çok önemli bir kaynaktır. Eserin orijinal dili ise Arapça'dır.

c. İbn Ebû Usaybia, Ebu'l Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. El-Kâsım b. Halife b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî (ö. 668/1269)

İbn Ebû Usaybia, Eyyûbîler döneminde tanınmış bir hekim ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Hayatı hakkındaki bilgilerin hemen hemen tamamı *'Uyûnu'l-enba' fî tabakâti'l-etıbba*[30] adlı eserinden öğrenilmektedir. Tıp öğrenimine kendisi gibi bir göz hekimi olan babasının yanında başladı. Dımaşk'ta hastanelerde bir süre görev yapan müellif, daha sonra Kahire'ye giderek, Selahüddîn Eyyûbî'nin kurduğu hastanede göreve başladı. Burada görevinin yanı sıra kendini tıp ilmine vererek bu alandaki önemli kitapları (İbni Sina'nın *el-Kanun*'u gibi) okudu. Bu arada Dımaşk'tan ayrılmış olsa da burası

[27] İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk. Muhammed Ahmed Ahmed, el-Mektebe Tevfikiyye, (y.y), (t.y).

[28] Sem'ânî hakkında geniş bilgi için bkz.: Mehmet Efendioğlu,"Sem'ânî", *DİA*, c. XXXVI, s. 461-462.

[29] Sem'ânî, *el-Ensâb*, haz. Muhammed Emin Demec, Beyrut 1980.

[30] İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enba fî tabakâti'l-etıbba*, Mektebetü'l-Hayat, Beyrut 1965.

ile olan ilişkilerini hiç kesmedi. İbn Ebû Usaybia yetmiş yaşlarında iken vefat etmiştir. Müellifin günümüze ulaşan yegâne eseri 'Uyûnu'l-enba' fi tabakâti'l-etıbba tıp tarihinin en önemli kaynaklarından biri olup, çalışmamızda Ebu Bekir Zekeriyya er-Râzî'den bahsederken bu eserden faydalandık.[31]

d. İbn Hallikân, Şemsüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282

Özellikle Rey'i ilgilendiren Tuğrul Bey, Tutuş ve Berkyaruk gibi önemli şahsiyetlerin biyografisi hakkında bilgi verirken İbn Hallikân'ın Arapça telif ettiği *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*[32] adlı eserden oldukça faydalandık. Ayrıca siyasî konularda da önemli bilgiler veren eserin müellifi İbn Hallikân[33], Erbil'de dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Erbil'de alan İbn Hallikân, gençlik yıllarında buradan ayrılarak Mûsul ve Haleb şehirlerinde eğitimine devam etmiş, son olarak geldiği Dımaşk'a yerleşmiştir. Daha sonra gittiği çeşitli medreselerde müderris olarak çalışmıştır. En önemli eseri *Vefeyâtü'l-a'yân*, büyük biyografi kitaplarından birisidir. Alfabetik olarak düzenlenen eser, İslâm dünyasında yetişen devlet adamı, âlim, edîp, filozof ve şairlerin 865'inin biyografisini içermektedir.

e. ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö.748/1347)

Zehebî[34], 673/1273 tarihinde Dımaşk'ta doğmuş olup, ilk eğitimini de burada tamamlamıştır. Döneminin önemli şehirlerine seyahatler yaparak pek çok önemli âlimden dersler almış, daha sonraları hatiplik ve müderrislik görevlerinde bulunmuştur. Sonraları, Dımaşk'a gelen Zehebî, burada vefât etmiştir. Değişik alanlarda eser veren Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*[35] adlı Arapça

[31] İbn Ebû Usaybia hakkında geniş bilgi için bkz.: Mahmut Kaya, "İbn Ebû Usaybia", *DİA,* c. XIX, s. 445-446.

[32] İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, c. I, II, IV, Beyrut 1977.

[33] Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân", *DİA,* c. XX, s. 17-19.

[34] Moh. Ben Cheneb, "Zehebî", *İA*, c. XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 493-495.

[35] Zehebî, *Siyeru A'lamü'n-nübela*, c. II, thk. Şuayb el-Arnavud, Müessesesetü'r-Risale, Beyrut 1992.

eseri, geniş bir biyografi kitabıdır. Bu eserden özellikle Rey'li şahsiyetlerden bahsederken yararlandık.

f. Emin Ahmed er-Râzî (ö. 1002/1594'ten sonra)

İranlı tezkire müellifi olan Emin Ahmed er-Râzî'nin hayatı hakkında elimizde ne yazık ki yeterli derecede bilgi yoktur. er-Râzî'nin diğer bazı şair ve edipler gibi Hindistân'a gidip orada Bâbürlerin sarayına intisap ettiğini biliyoruz. Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen bu müellifin ölümü, eserini bitirdiği 1003/1594 senesinden sonraki bir tarihe rastlar.[36]

Emin Ahmed er-Râzî'ye şöhretini kazandıran eseri *Heft İklim*'e gelecek olursak, 997/1588'de başlayıp altı yıl sonra 1003/1594 senesinde bitirdiği bu eser, yedi coğrafî bölge esasına göre düzenlenerek yedi bölüme ayrılmış olup Rey ve Tahran'a da IV. iklimde yer verilmiştir. Eserin tamamında 1.500 âlim, şâir, edîp, mutasavvıf, emir ve hükümdârın biyografileri ele alınırken, bunlardan şâir ve şiirlerine daha çok yer verilmiştir.[37] Çalışmamızın özellikle giriş ve üçüncü ve dördüncü bölümlerinde Rey'in coğrafyası, Rey'de yetiştirilen ürünler, şehrin halkı ve Rey'li büyük şahsiyetlerden bahsederken bu eserin Farsça nüshasından faydalandık.

4. Seyâhatnâmeler

a. Ebû Dülef, Mis'ar b. Mühelhil el-Hazreci el-Yenbuî (ö. 390/ 1000)

Hayatının bir kısmını Sâmânî saraylarında geçiren Ebû Dülef 331/943 senesinde Buhâra Sâmânî emîrinin kızını, krallarına istemek üzere gelen bir Çin heyetini ülkelerine götürmesi için Nâsr b. Ahmed tarafından rehber olarak tayin edilmiştir. Büveyhî vezîri Sâhib b. Abbâd ile dostluk kuran Ebû Dülef, seyahat ettiği yerlerdeki ileri gelen kişilere onun mektuplarını götürmüştür. Bu da yaptığı seyahatlere ciddi önem katmaktadır. Gezdiği yerleri iki risale şeklinde kaleme alan müellifin ikinci risalesi *(er-Risaletü's-saniye)* Ebu'l Fazl Mir

[36] E. Berthels, "Râzî Amin Ahmed", *İA*, c. IX, s. 645; Keriman, *Rey-i Bastan,* c. II, 2. bs, s. 290.

[37] Emin Ahmed Râzî hakkında geniş bilgi için bkz.: M. Nazif Şahinoğlu, "Emin-i Ahmed-i Razî", *DİA,* c. XI, s. 114.

Seyyîd Ali Nâkî Tabâtabâî tarafından Sefernâme-yi Ebû Dülef der İrân[38] adı altında Farsça'ya çevrilmiş olup, çaışmamızda Rey'in özellikle ticarî ve ekonomik hayatından bahsederken bu nüshadan yararlandık. Bu risalede Rey'in yanı sıra Bakü, Tiflis, Erdebil, Tûs, Hemedân, İsfehân, Tebriz, Nîşâbûr, Taberistân ve Kumis gibi şehir ve bölgelere yer verilmiştir.

b. Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdyanî el-Mervezî (ö. 465/1073)

394/1004 yılında Horasan bölgesinde, Belh şehrinin bugün Tacikistân sınırları içinde bulunan Kubâdiyan kasabasında doğan Nasır-ı Hüsrev Selçuklu dönemi önemli simalarındandır. Eserlerinden anlaşıldığı üzere Şiî olan bu müellifin hayatına dair Sefernâme[39]'sinde anlattığı yedi yıllık dönemle(1045-1057) divanında ve diğer eserlerinde verdiği ipucu niteliğindeki bilgiler dışında bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte İsmâilî yazarlarınca hayatı hakkında birçok biyografi kaleme alınıştır. Genç yaşta dinî ilimlerin yanı sıra tabiî ilimler, felsefe, matematik, üzerine eğitim alan Nâsır-ı Hüsrev, Sultan Gazneli Mahmûd ve Mesûd'un hizmetinde bulunmuştur. 1040 yılında Selçuklu hizmetine giren müellifin bu dönemden sonra şiir yazmaya başladığı söylenir. Fars dilinin en yetenekli şair ve mülliflerinden biri sayılır.[40] Onun gezdiği yerleri içine alan sefernâmesi Türkçe'ye çevrilmiş olup biz, çalışmamızda Farsça nüshasından faydalandık.

c. el-Gırnatî, Ebû Hâmid Muhammed b. Abdirrahîm b. Süleymân el-Mâzinî (ö. 565/1169)

473/1081 senesinde Gırnata'da doğdu ve ilköğrenimini burada yaptı. İlim tahsil etmek ve çeşitli ülkeleri gezmek için Endülüs'ten doğuya giden seyyâhlara bir örnek teşkil eden Ebû Hâmid[41]'in hayatına dair bilinenler, ta-

[38] Ebû Dülef, *Seyahâtnâme-yi Ebû Dülef Der İran*, İntişârât-ı Ferheng-i İran Zesin, çev. Seyyid Ebûl Fazl Tabâtabâî, Tahran, 1342/1964.

[39] Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme,* Terceme: Muhammed Debiri Siyaki, İntişarat-ı Zevvar, Tahran 1990.

[40] Nihat Azamat, Nasır-ı Hüsrev", *DİA,* c. XXXII, s. 395-397.

[41] Hakkında geniş bilgi için bkz.: Mehmet Özdemir, "Ebû Hâmid el-Gırnatî", *DİA,* c. X, s. 128-130.

bakât kitaplarından ziyade eserlerinde kendisi hakkında verdiği oldukça az sayılabilecek malumata dayanmaktadır. Endülüs'lü meşhûr âlim Ebû Bekir et-Turtuşî'den ders aldığı bilinir. Hayatı boyunca çok gezmiş olan Gırnatî yaptığı geziler sırasında Rey'e de uğramış ve daha sonra kaleme aldığı Arapça Seyahâtnâme[42]'sinde Rey hakkında önemli bilgiler vermiştir. Biz de bu bilgileri özellikle çalışmamızın üçüncü bölümünde Rey halkından ve çalışma alanlarından bahsederken kullandık.

d. Marco Polo (ö. 724/1324)

Ortaçağ'daki Avrupalı gezginlerin en önemlilerinden biri, Çin'e kadar yaptığı yolculuğuyla bilinen Venedikli Marco Polo'dur.[43] Latince yazmış olduğu eserinde, Alamut Kalesi'ndeki oluşturulmuş olan cennet bahçelerinden bahsederek fedâilerin buralarda nasıl kandırıldığından, nasıl disiplinli bir eğitimden geçerek kendilerine verilen her suikast görevini yerine getirdiklerinden bahsetmiştir. Hasan Sabbâh, Alamut Kalesi ve fedailerden bahsederken bu kaynağın[44] Türkçe çevirisinden faydalandık.[45]

5. Coğrafya Kaynakları

a. Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb (ö. 284/897)

Ya'kûbî[46] önemli tarih ve coğrafya müelliflerindendir. Horasan'da hüküm sürmüş olan Tâhirîler'in hizmetinde çalışmış, bu devletin yıkılmasından sonra ise Mısır'a gitmiş ve burada vefât etmiştir. Eseri *el-Büldân*[47], coğrafya alanında

[42] Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnatî, *Gırnatî Seyâhatnâmesi*, haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

[43] Marco Polo hakkında geniş bilgi için bkz.: Mahmut H. Şakiroğlu, "Marco Polo", *DİA*, c. XXVIII, s. 41-43.

[44] Marco Polo, *Dünya'nın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden, c. I, İthaki Yayınları, İstanbul 2003.

[45] Ebû Dülef hakkında geniş bilgi için bkz.: İnci Koçak, "Mis'ar b. Mühelhil", *DİA*, c. XXX, s. 176-177.

[46] Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslümân Coğrafyacılar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.

[47] Ahmed b. Ebi Ya'kûb el-Ya'kûbî, *el-Büldân*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2002. Ayrıca kitabın bir kaç kısmı Ülkeler Kitâbı adı altında Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz.: Ya'kûbî, *Ülkeler Kitâbı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul 2002.

yazılmış en eski ve en değerli kitaplardan birisi olarak kabul edilmektedir. Yazar, eserini uzun süren araştırma ve seyahatlerinden sonra derlediği malzemeye uygun olarak kaleme almıştır. Eserin bir kaç kısmı Ülkeler Kitâbı adı altında Arapça'dan Türkçe'ye de çevrilmiştir. Rey'in coğrafyası, iklimi ve tarım ürünleri hakkında önemli bilgiler veren eserin arapçasını kullandık.

b. İbnü'l Fakîh, Ebu Abdullah ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrahim el- Hemedânî (ö. 289/902)

Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân[48], İbnü'l-Fakîh[49]'in coğrafyaya dair olan eseridir. İbnü'l-Fakîh'in eserinin orijinalinin 1000 yaprak olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. İbn Hurdâzbih ve Ceyhânî gibi mühim coğrafyacıların eserlerinden önemli bölümleri aktarması ve bunun dışında pek çok kaynaktan alıntılar yapması sebebiyle eseri birinci sınıf kaynaklar arasında zikredilmektedir. Çalışmamızda bu eserin Arapça nüshasından yararlandık. Rey'in sosyo-kültürel yönü, ekonomisi ve halkın durumundan bahsederken bu eserden faydalandık.

c. İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed (ö. 300/913)

Hayatı hakkında yeterince bilgi bulunmayan İbn Hurdâzbih[50], İran'ın Cebel bölgesi posta müdürlüğünü yapmış olup, daha sonra Abbâsî Halîfesi Mu'temid'in nedimleri arasında yer almıştır. Eseri, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*[51]'i yazarken kendi derlemiş olduğu bilgiler yanında Batlamyus'un eserinden, posta idaresinin defterlerinden ve saray arşivinden de faydalanmıştır. Bu eserin bazı kısımları Arapça'dan Türkçe'ye de çevrilmiştir. Rey'in coğrafyası ve çevresindeki yerleşim birimleri ile olan ilişkisinde bu eserden faydalandık.

[48] İbnü'l Fakîh, *Muhtasaru Kitâbü'l-büldân,* Mabaatu Brill, Leiden 1967.

[49] İbnü'l Fakîh hakkında geniş bilgi için bkz.: Cengiz Tomar, "İbnü'l- Fakîh", *DİA*, c. XXI, s. 38-39.

[50] Sayyîd Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA,* c. XX, s. 78-79.

[51] İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik,* Leiden, Matbaatu Brill, 1967. Ayrıca kitabın bir kaç kısmı Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz.: Ebû'l Kasım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih, *Yollar Ve Ülkeler Kitâbı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

d. el-Mes'ûdî, Ebû'l Hasan Ali b. Hüseyin (ö. 345/956-346/957)

İslam tarih ve coğrafyacıları arasında kısa adı Mes'ûdî[52] olan ve bazı Rus tarihçiler tarafından İslam dünyasının Herodotos'u olarak nitelendirilen yazar Bağdâd'ta doğmuştur. Müellifin günümüze ulaşan iki eseri olup bunlardan biri *Murûcu'z-zeheb*[53], diğeri ise *et-Tenbîh ve'l-işrâf*'tır. Çalışmamızda daha çok bir kısmı Arapça'dan Türkçe'ye de çevrilmiş olan Murûcuz-zeheb'den yararlandık. Müellifin kendi ifadelerinden, Bağdâd'tan çeşitli ülkelere seyâhat ettiği anlaşılmaktadır. Gezdiği yerler arasında İran, Hindistân, Madagaskar ve Ummân vardır. Biz de Rey'in İslâmî ilk dönemlerinden bahsederken Mesûdî'nin İran'a ve Rey'e geldiğinde şehir hakkında yazmış olduğu gözlemlerden yararlandık. Özellikle şehir yakınlarındaki Demâvend Dağı'ndan bahsederken Mes'ûdî'ye müracaat ettik.

e. el-İstahrî, Ebû İshâk el-Fârisî (ö. 346/957)

Miladî X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan İstahrî[54], aslen Bağdâd'lıdır. Çok fazla seyahat ettiği bilinen İstahrî, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suverü'l-ekâlim* adlı eserini geliştirerek *Suretü'l-'arz* veya *el-Mesâlik ve'l-memâlik*[55] adıyla bilinen eserini kaleme almıştır. Eser Arapça telif edilmiş olup, İslâm dünyası ve komşu memleketlerin coğrafî özelliklerinden bahseder. Bu memleketlerden birisi de şüphesiz ki Rey'dir. Şehrin coğrafyası, iklimi ve tarımından bahsederken bu eserin Arapça nüshasından yararlanmaya çalıştık.

f. İbn Havkal (ö. 367/977)

Kitâbu sûreti'l-'arz[56]'ın müellifi olan İbn Havkal[57] aslen Nusaybinli olan ve Bağdâd'ta yaşamış bir tüccârdır. 331/945 yılında ticaret ve yeni coğrafî bil-

[52] Casim Avcı, "Mesûdî, Ali b. Hüseyin", *DİA,* c. XXIX, s. 353-355.

[53] Mesûdî, Ebû'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-zeheb (Altın Bozkırlar),* çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2. bs. İstanbul 2011.

[54] İstahrî hakkında geniş bilgi için bkz.: Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", *DİA,* c. XXIII, s. 203-203.

[55] Ebû İshak İbrahim İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik,* haz. İrec Afşar, Şirket-i İntişârât-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran 1347.

[56] İbn Havkal, Ebi'l-Kasım, *Suretü'l-arz*, c. II, Matbaatu Brill, Medinetü Leiden,1939.

[57] Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA,* c. XX, s. 34-35.

giler elde etmek amacıyla Bağdâd'tan ayrılmıştır. Pek çok yere seyahatler yaptıktan sonra yazmış olduğu eserinde, İstahrî'nin *Suretü'l-'arz'ını* kendi eserine başlangıç noktası olarak kabul etmiştir. İbn Havkal'in *Kitâbu sûretü'l-'arz* adındaki bu Arapça eseri, klasik İslâm coğrafya edebiyatının zirvelerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Rey'in çevresindeki şehirlere olan uzaklığı ve onlara göre büyüklüğü, kapıları, çarşıları gibi konularda bu eserden faydalandık.

g. Hudûdü'l-'Alem Mine'l-Meşrık İle'l-Mağrib

Milâdî X. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış, müellifi belli olmayan bir eserdir[58]. Farsça olarak kaleme alınan eserden Rey'in coğrafyası hususunda faydalandık. Eserin bir kaç kısmı Türkçe'ye de çevrilmiş olup biz Minorsky'nin İngilizce'ye çevirdiği nüshasından yararlandık.

h. el-Makdisî Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000 civarı)

Makdisî[59], 336/947 tarihi civarında Kudüs'te (Beytü'l-Makdis) dünyaya gelmiştir. Bu sebeple Makdisî veya Mukaddesî nisbesiyle anılır. Anne tarafından Horasanlı olan Makdisî, hayatının 20 yılını Endülüs, Haleb, Horasan ve Mâverâünnehir'de geçirmiştir. İbn Havkal'in *Suretü'l-'arz* adlı eseriyle birlikte klasik İslâm coğrafya edebiyatının zirvesi olarak kabul edilen *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*'i[60] 378/988 yılı civarında tamamlamıştır. Çalışmamızın özellikle giriş, birinci ve üçüncü bölümlerinde Rey'in coğrafyası, iklimi, sosyo-kültürel hayatı ve şehirde üretilen tarım ürünleri, hakkında bilgi verirken bu eserin Farsça nüshasından oldukça istifade etmeye çalıştık.

[58] Minorsky Viladimir, *Hudûd-Âlem,* ed. C. E. Bosworth, E.J.W. Gibb Memorial, London 1970. Ayrıca eserin Türkçe'ye çevrilmiş kısımları için bkz.: Anonim, *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib,* çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

[59] Makdisî hakkında geniş bilgi için bkz.: Marina A. Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA,* c. XXVII.

[60] Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim*, (Farsça'ya) çev. Ali Naki Münzevî, Şirket-i Müellifan ve Tercüman-ı İran, Tahran 1982.

ı. Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah el-Rûmî (ö. 627/1229)

575/1179 yılında Anadolu'da doğdu. Çocukluğunun ilk yıllarında esir edilip Bağdâd'a getirilmiştir. Burada yaşayan Hama'lı bir tacir olan Asker b. İbrahim tarafından satın alındı. İyi bir tahsil alması sağlandı. Efendisi tarafından ticaret için bazı yerlere gönderilmiştir. 596/1199 yılında azad edilmiş, Tebriz, Şâm, Mısır, Halep, Mûsul ve Horasan'da bulunmuştur. Kütüphânelerde yazacağı eserler için malzeme toplamıştır. Cengiz Han ordularının gelmesi üzerine bütün mallarını bırakıp batıya kaçmış, 617/1220'de Mûsul'dayken Haleb'e gelmiş ve iki yıl sonra tekrar Mûsul'a gelerek *Mu'cemü'l-büldân*[61] adlı ünlü Arapça coğrafî eserini burada tamamlamıştır. 626/1228'de tekrar Haleb'e gelmiş ve 627/1229'da bu şehirde ölmüştür.

Mu'cemü'l-büldân, Alfabetik tertip edilmiş büyük bir coğrafya lügatidir. Bu lügatte mekanlaradan bahsederken bu yerlerin enlem ve boylamını, oralarda yetişmiş büyük âlimleri verir. Bunun yanında büyük ükelerden ve bazı kavimlerden baheseder. Onlar hakkında daha önceki müelliflerin verdikleri bilgileri aktarır. Bunun yanında her coğrafî adın okunuş şeklini verir. Yâkût[62] bu eser üzerinde 612/1215 yılından 627/1229 yılında ölümüne kadar çalışmıştır. Çalışmamızı hazırlarken en çok yarlandığımız kaynaklardan biri de *Mu'cemü'l-büldân* olmuştur. Özellikle Rey'in ismi ve kuruluşu, siyasî, ilmî, iktisadî yönü ve dînî dağılımından bahsederken bu eserden yaralandık.

i. Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 682/1283)

600/1203 tarihinde Kazvîn'de dünyaya gelen Zekeriyyâ el-Kazvînî[63], bu şehirde eğitimini tamamladıktan sonra Suriye'ye gitmiştir. Vâsıt ve Hille kadılığında da bulunmuş, ayrıca müderrislik yapmıştır. Meşhûr eseri *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd'da*[64], dünyayı 7 iklime göre değerlendirirken, yer isimlerini

[61] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. II, Tahran 1965.

[62] Yâkût el-Hamevî hakkında geniş bilgi için bkz.: R. Blachere, "Yâkût Rumî", İA, c. XIII, s. 357-358.

[63] Zekeriyya el-Kazvînî hakkında geniş bilgi için bkz.: Cevat İzgi, "Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed", *DİA,* c. XXV, s. 160.

[64] Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Dâru Sadır, Beyrut, (t.y.).

alfabetik olarak sıralamıştır. Tarihî coğrafya eseri olarak çok önemli olup, diğer eserlerde bulunmayan pek çok bilgiyi ihtiva eder. Çalışmamızda bu eserin Arapça nüshasından yararlandığımız bu eser, Rey'in iklimi, coğrafyası, yer şekilleri, halkı, ictimaî, iktisadî ve kültürel hayatı hakkında önemli bilgiler vermesi açısından son derece önemlidir.

6. Diğer Tarihler

a. el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud (ö. 279/892)

Belâzurî[65], İran asıllı bir müelliftir. Milâdî dokuzuncu yılda yaşamış olan müellif, tarihçi, ensâb âlimi, edîb ve şair, Farsça'dan Arapça'ya tercümeler yapmış çok meşhûr bir şahsiyettir. Rey'in Selçuklular'dan önceki döneminde Müslümânlar tarafından fethi, sahip olduğu etnik yapı ve diğer bazı konularla ilgili olarak vermiş olduğu bilgiler açısından önemli olan eseri *Fütûhu'l-büldân*[66] Arapça olup, Mustafa Fayda tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

b. Nizâmülmülk, Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî (ö. 485/1092)

Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en önemli vezîri, Ortaçağ İslâm dünyasının en başarılı devlet adamlarındandır.[67] Şî'î-Bâtınî düşünceye karşı Sünnîliği yayıp güçlendirmeye çalışmış, bu amaçla Hasan Sabbâh'la hem askerî hem de fikrî olarak yıllarca mücadele etmiştir. Nizâmülmülk, vezîrliğinin yanı sıra İslâm kültür ve medeniyeti ve Büyük Selçuklu devlet teşkilâtı, askerî, siyasî, ekonomik, kültür yapısı hakkında değerli bilgiler veren *Siyâsetnâme* adlı eseriyle de tanınır. Eser Farsça'dır ve elli fasıldan oluşmaktadır. Rey'in dînî yönü ve şehirdeki Fahrüddevle kümbetinden bahsederken kısmen de olsa bu eserden faydalandık. Eser birçok kişi tarafından Türkçe'ye de tercüme edilmiş olup biz, Mehmet Altay Köymen çevirisini kullandık.[68]

[65] Belâzurî hakkında geniş bilgi için bkz.: Mustafa Fayda, "Belâzurî", *DİA*, c. V, s. 392-393.

[66] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

[67] Hayatı ve eseri hakkında bkz.: Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, c. XXXIII, s. 194-196.

[68] Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

c. el-Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm (ö. 548/1153)

Ortaçağ'da yaşamış en önemli dinler tarihçisi olan Şehristânî[69], Selçuklu sultanı Sencer'in vezîri Ebû'l-Kâsım b. el-Muzaffer'in 12 yıl hizmetinde kalmış ve kendisine büyük şöhret kazandıran eseri *el-Milel ve'n-nihâl*[70]'i bu vezîre ithaf etmiştir. Dinler Tarihi alanında yazılmış müstakil çalışmalardan biri olan eserde İslâm fırkaları ve muhtelif dinler hakkında bilgiler verilmiştir. Biz de çalışmamızda Sünnî, Şî'î, Yahûdî ve Zerdüşt gruplardan bahsederken bu önemli eserin Türkçe tercümesine müracaat ettik. Eserin aslı ise Arapça'dır.

B. SİKKELER

Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer kaynak türü, hükümdârlığı meşru kılan en önemli unsurlardan biri olan sikkelerdir. Selçuklu hükümdâr ve melikleri hâkimiyetleri altındaki toprakların meşruiyetin sağlamak için bu bölgelerde kendi adlarına altın (dinar), gümüş (dirhem) ve bakır sikkeler bastırmışlardır. Biz de çalışmamızın "Darphâne ve Para" adlı bölümünde bu sikkeler hakkında bilgi verdik. Bunun yanı sıra çalışmamızın ekler kısmında da Selçuklu hükümdârlarının Rey'de bastırmış oldukları sikkelerden bir kaç örnek verdik.

C. TETKİK ESERLER

Ülkemizde Selçuklu tarihi üzerine çok değerli tarihçiler tarafından, birbirinden kıymetli eserler ortaya konmuştur. Bu noktada çalışmamızın Selçuklu tarihi üzerine olması hasebiyle bu eserlerden oldukça istifade ettik. Şimdi bu eserleri sıralarken, çalışmamızda ne surette bunları kullandığımıza değineceğiz.

Selçuklu tarihi üzerine önemli çalışmalar yapmış olan Osman Turan'ın Selçuklular *Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*[71] adlı eseri bu alanda sayabileceği-

[69] Şehristânî hakkında geniş bilgi için bkz.: Ömer Faruk Harman, "Şehristânî", *DİA*, c. XXXVIII, s. 467-470.

[70] Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *Milel ve Nihâl*, çev. Mustafa Öz, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Târihi*, 2. bs, Litera Yayıncılık, İstanbul 2011.

[71] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 8. bs, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.

miz ilk eserlerdendir. Çalışmamızda Selçuklu tarihi ve Rey'in Selçuklular dönemindeki siyasî ve askerî durumuna göz atarken, bu eserden gerektiği şekilde istifade etmeye çalıştık. Özellikle Tuğrul Bey döneminde, Rey'in başkent oluşu ve şehrin kültürel tarihinden bahsederken de bu esere başvurduk.

Selçuklu ve genel Türk Tarihi üzerinde çalışmış olan İbrahim Kafesoğlu'nun ansiklopedi maddelerinin yanı sıra özellikle *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*[72], adlı eseri çalışmamızda yararlandığımız bir diğer tetkik eserdir. Selçuklu tarihinin ilk dönemlerinden bahsederken de yararlandığımız bu eserinden daha çok Sultan Melikşâh ve döneminde Rey konuları üzerine istifade ettik.

Mehmet Altay Köymen, çalışmamızda eserlerinden istifade ettiğimiz bir diğer meşhûr Selçuklu tarihçisidir. Onun genelde *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*[73], özelde ise *Kuruluş Devri, Alp Arslan ve Zamanı ve İkinci İmparatorluk Devri* adları altındaki üç ciltlik eseri çalışmamız esnasında bize yol gösterici olmuştur. Selçuklu siyasî hayatının yanı sıra özellikle Rey'in kültürel yönünden bahsederken bu eserden oldukça faydalandık. Bunun yanı sıra Köymen'in *Tuğrul Bey ve Zamanı*[74], adlı eseri ise şehrin başkentlik dönemi hususunda faydalandığımız önemli eserlerindendir.

Selçuklu tarihinin özellikle ilk dönemleri üzerine önemli çalışmaları bulunan Faruk Sümer, çalışmamızda başvurduğumuz bir diğer önemli tarihçidir. Onun *Oğuzlar*[75] adlı meşhûr eseri, Rey'den önceki Selçuklu tarihini anlatmada oldukça işimize yaramıştır. Bunun dışında "Selçuklular"[76] adlı *DİA* maddesi ve aynı ansiklopedinin "Tuğrul Bey" maddesi de Rey'in ilk başkentlik dönemlerini anlatırken başvurduğumuz önemli çalışmalarındandır.

[72] İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul 1953.

[73] Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 3 c., 5. bs, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

[74] Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 1. bs., İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1976.

[75] Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 3. bs, Ana Yayınları, İstanbul 1980.

[76] Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA.*, c. XXXVI, 365-397.

Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un Berkyaruk'la olan mücadelesi ve Rey'de katli, Rey ve Selçuklu siyasî tarihini etkileyen şahsiyetlerin biyografilerinden bahsederken, Selçuklu tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınmış ve yakın bir tarihte (9 Mayıs 2013) kaybettiğimiz Ali Sevim'in eserleri çalışmamıza ışık tutmuştur. *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*[77] *ve İslâm Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı*[78] adlı çalışmalarının eserimizi yazma yolunda önemli katkıları olmuştur. Onun yazdığı makalelerin yanı sıra özellikle Erdoğan Merçil ile birlikte yazmış olduğu *Selçuklu Devletleri Tarihi*[79] adlı çalışmalarını da unutmamak gerekir, zira çalışmamıza önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Günümüzde yaşayan Büyük Selçuklu tarihçilerinin başında Erdoğan Merçil gelmektedir. Erdoğan Merçil'in başta Gazneliler ve Selçuklular olmak üzere İslam devletleri üzerine kaleme aldığı eserleriyle alanında otorite kabul edilir. Rey'in Gazneliler dönemindeki konumundan bahsederken onun *Gazneliler Devleti Tarihi*[80] adlı çalışmasından, şehrin Selçuklular dönemindeki siyasî ve askerî konumuna değinirken *Büyük Selçuklu Devleti*[81], Rey'deki saraylardan bahsederken *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*[82] adlı eserlerine başvurduk. Bunun dışında Rey'de hüküm sürmüş Selçuklu öncesi yerel hükümetlerden bahsederken de onun "Ziyârîler" ve "Saffârîler" gibi makalelerinden istifade ettik.

Selçuklu tarihi üzerinde kıymetli çalışmaları ile tanınan bir diğer önemli tarihçi Abdülkerim Özaydın'ın kitap, makale ve ansiklopedi maddeleri de çalışmamıza önemli katkıda bulunmuştur. Özellikle Sultan Berkyaruk döneminde gerçekleşen Terken Hâtûn-Berkyaruk, Rey'de gerçekleşen Berkya-

[77] Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 3. bs, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

[78] Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve çeviriler)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971.

[79] Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

[80] Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 2. bs, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

[81] Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Nobel Yayınları, İstanbul 2005.

[82] Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

ruk-Tutuş, Berkyaruk-Muhammed Tapar ve Selçuklu-İsmâilî mücadelelerinden bahsederken onun *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Târihi (h. 485-498/m. 1092-1104)*[83] ve *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (m. 498-511/h. 1105-1118)*[84] adlı eserlerinden istifade ettik.

Son olarak çalışmamızda bize rehberlik eden Osman Gazi Özgüdenli ve onun *Ortaçağ-Türk İran Tarihi Araştırmaları* adlı eserini unutmamak gerekir; zira çalışmamızı hazırlarken bu eserinden oldukça faydalandık. Özellikle, İran'daki Selçuklu hâkimiyeti hakkında bibliyografya sıkıntımızı bir ölçüde bu değerli eserden karşıladık. Diğer taraftan *DİA*'ya yazmış olduğu "Rey" maddesi de eserimizi yazarken, kaynaklar hakkında bilgi vermesi açısından son derece önem arz etmekteydi.

Daha önce bahsettiğimiz gibi İran'da, Rey'in Selçuklu dönemindeki genel durumunu anlatan müstakil bir çalışma yapılmamış olup bununla beraber şehrin tarihini kuruluşundan günümüze konu edinen bir kaç çalışma bulunmaktadır. Bunların ilki *Rey-i Bâstân*[85] adlı çalışmadır.

İranlı müellif Hüseyin Keriman'ın Rey şehri üzerine yazmış olduğu *Rey-i Bâstân* adlı eseri, çalışmamızda, özellikle giriş, birinci ve üçüncü bölümlerinde şehrin kuruluşu, tarih boyunca almış olduğu isimler, coğrafyası, iklimi, sosyo-kültürel hayatı, mimârî ve iktisadî hayatı konularında bize yol göstermiştir. Keriman'ın bu hacimli eseri Rey'in tarihini en eski devirlerden alıp günümüze getirmiş, bunu yaparken de başta Arapça ve Farsça olmak üzere birçok dilde yazılmış olan kaynak ve tetkik eserlerden faydalanmıştır. Biz de bu derecede önemli olan bu eserin hem birinci hem de ikinci baskılarını kullandık.

Rey-i Bâstân'ın dışında Rey üzerine yapılmış genel bir çalışma olan *Coğrafya-yı Târîhî-yi Rey (Rega)*[86] adlı eser, Abbâs Kadyanî adlı bir İranlı tarafın-

[83] Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (h. 485-498/m. 1092-1104)*, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul 2001.

[84] Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (h. 498-511/m. 11051118)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

[85] Hüseyin Keriman, *Rey-i Bâstân*, c. II, 2. bs, İntişârât-ı Danişgah-ı Şehit Behişti, Tahran 1371.

[86] Abbâs Kadyani, *Coğrafya-yı Târîh-i Rey (Rega)*, 2. bs, İntişârât-ı Aven, Tahran 1384.

dan yazılmış olup, *Rey-i Bâstân* adlı çalışmanın muhtasar hali gibidir. Bunun dışında Abdullah Akili'nin yazmış olduğu *Târîh-i Asitâne-yi Rey*[87] adlı çalışması Rey'in tarihine kısaca değinmiş olup, daha çok günümüzde adı şehirle bütünleşmiş olan Şeyh Hz. Abdülazim üzerine durmuştur. İşte kısa bilgi verdiğimiz bu çalışmalar da, eserimizi meydana getirmede önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Bunların dışında Perviz Vercavend'in *Dairetü'l Mearif-i Teşeyyu'* adlı ansiklopedide yazmış olduğu Rey'le ilgili maddelerden de istifade ettik.

[87] Abdullah Akili *Târîh-i Asitane-yi Rey*, Müessese-yi Ferherng-i Dârülhadîs, Kum 1380 (2002).

GİRİŞ

1. Rey'in Kuruluşu ve Tarih Boyunca Almış Olduğu İsimler

a. Şehrin Kuruluşu

Tarih buyunca farklı isimlerle anılan ve çeşitli nedenlerle defalarca yıkılıp[88], tekrar kurulan Rey şehrinin ilk kuruluş tarihi ihtilaflı olmakla beraber 10.000 ile 15.000 yıl öncesine kadar götürülmektedir.[89] Başka yerde ise bu tarih biraz daha aşağı çekilir ve 5.000 yıl öncesine götürülür. Bu görüşler ise Rey'de bulunan Çeşme-i 'Ali[90] tepesinde yapılan kazılar ve araştırmalara dayandırılır.[91] Rey'in kim tarafından kurulduğu meselesi de tam olarak bilinmemekle beraber kaynaklarda bununla ilgili olarak birkaç değişik isimden bahsedilir. Rey'in kuruluşunu Hz. Âdem'in oğullarından ve aynı zamanda peygamber olan Hz. Şis'e isnad edenlerin yanısıra Sâsânî hükümdârı Keyûmers oğlu Hoşeng'e dayandıranlar da olmuştur.[92] Diğer taraftan, tartışmalı da olsa, şehrin kuruluşunu

[88] Rey, tarihi boyunca defalarca savaşlara, doğal âfetlere maruz kalmış ve bu yüzden çoğu defa yerle bir olmuştur. Örneğin 241/857 senesinde şehirde meydana gelen bir depremde taş üstünde taş kalmamış enkaz altında kalan birçok insan hayatını kaybetmiş ve bu deprem yaklaşık 40 gün boyunca devam etmiştir. Bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Ahmed Ağırakça, İslâm Tarihi, çev. VII, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s. 73. Ancak devrin yöneticileri tarafından şehir her defasında en güzel şekilde inşâ edilmiştir. Öte yandan şehrin tarih boyunca yaşadığı doğal âfetler hakkında ilerleyen sayfalarda ayrı bir başlık altında değinilecektir.

[89] Ekber Pişgâhî, *Rahnemay-ı Benahây-ı Tarihî ve Ziyâreti-i Şehr-i Rey*, Kânûn-u İrangerdân ve Cehângerdân-ı Cevan, Şehr-i Rey (t.y.), s. 5-6.

[90] Çeşme-i 'Ali: Rey'in antik yerleşkesidir. Bugünkü Şehr-i Rey'in kuzeybatısında bulunmaktadır. Büyük bir kaya parçası üzerinde insan figürleri bulunmaktadır. Kayanın üstünde ise eski Rey şehrinin surlarından bir parça vardır. İlerleyen bölümlerde Rey'in surlarına değinince, vereceğimiz görüntüde Çeşme-i 'Ali'yi de görebilirsiniz.

[91] *Danişnâmey-i Danişgoster*, "Rey, Şehr-i Bâstânî", c. IX, Tehrân 1349, s. 47.

[92] *Nüzhetü'l-kulûb*'da bir İsfehânlı ile bir Rey'linin atışmasına yer verilmiştir. Bu atışmalar arasında Rey'li kişi Rey'in kuruluşunu şu şekilde anlatır: Rey'i Şis b. Âdem Peygamber kurmuştur.

Hz. Nuh'un oğulları Râz ile Ruy ve Siyâvuş'un oğlu Keyhüsrev'e dayandıranlar da olmuştur.[93] *el-Ahbâru't-tıvâl* müellifi Dineverî (ö. 282/895)'ye göre ise şehri ilk defa Yezdigerd'in oğlu Fîrûz inşâ etmiş ve adına da "Râm Fîrûz" demiştir.[94] İbn Hurdâzbih (ö. 300/913), Rey'in Zülkarneyn'in emriyle kurulduğunu söylerken[95], Yâkût el-Hamevî (ö. 627/1229) de şehri inşâ edenin Fîrûz b. Yezdigerd olduğunu aktarmıştır.[96]

Ünlü tarihçi İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), eserinde Hişâm b. el-Kelbî'nin, yeryüzünde kurulan ilk şehirler hakkında şunları söylediğini nakleder: *"İlk önce yeryüzünde bina yapan, madenler çıkaran ve zamanının insanlarına mescitler yapmalarını emreden Mehâil'dir. Yine o, yeryüzünde ilk iki şehri kurmuştur. Bu şehirlerden birisi Irâk'ta bulunan Bâbil, diğeri ise Hûzistân'da bulunan Sûs şehridir."* İbnü'l-Esîr bunları naklettikten sonra, Hişâm b. el-Kelbî'den başkalarının ise bu konuda şunları söylediklerini nakleder:

"Yeryüzünde ilk defa demir istihsal eden ve bundan zanaatta kullanmak üzere aletler yapan, suları faydalanılacak yerlere akıtmayı planlayan, halkı ziraate ve çalışmaya teşvik eden, zararlı hayvanları öldürüp onların derilerinden elbise ve yataklar yapılmasını emreden, sığır, koyun ve vahşî hayvanları kesip etlerini yemek isteyen ilk kişi Mehâil'dir. Rey şehrini de o inşâ etmiştir." Râvîlerin anlattıklarına göre, Demâvend'de Keyûmers'in yerleşip iskân ettiği şehir hariç, yeryüzünde ilk inşâ edilen şehir Rey'dir.[97]

Rey'in kurulduğu yere gelince şehrin İslâm'dan önce ve sonra olmak üzere kurulduğu iki yer vardır.

Ondan sonra Hoşeng'in emriyle şehir genişletilmiş. Şehir yıkılınca, bu sefer Menuçehr b. İrec b. Feridun onarmıştır. Daha sonra İslâmî dönemde şehir yıkılınca, bu sefer Abbâsî'lerin müstakbel halîfesi Muhammed Mehdî şehri tekrar inşâ etmiştir. Bkz.: Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, Kitâbhâney-i Tâhûrî, haz. Debîr-i Siyâkî, Tahran 1336/1958, s. 57.

[93] Hüseyin Keriman, *Rey-i Bâstân*, c. I., 1.bs., Silsiley-i İntişârât-ı Encümen-i Asâr-ı Millî, Tahran 1345/1967, s. 91.

[94] Dineverî, *el-Ahbâr et-tıvâl*, çev. Nusrettin Bollelli, İbrahim Tüfekçi, *İslâm Tarihi*, Hivda İletişim, İstanbul 2007, s. 107.

[95] İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Matbaatu Brill, Medinetu Leyden 1967, s. 265.

[96] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. II, Tahran, 1965, s. 893.

[97] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Ahmed Ağırakça, İslâm Tarihi, c. I, Bahar Yayınları, İstanbul 1985, s. 50-52.

İslâm'dan Önceki Rey; bu Rey, günümüz Rey şehrinin bir kısmıdır ve Çeşme-i 'Ali antik yerleşkesinin güneyinde İslâm'dan önceki dönemden kalmış büyük ve geniş surlar arasındaydı. "Rey-i berîn" veya "Rey-i ulyâ" (yukarı Rey) da denilen bu kısım güneydoğu tarafına doğru yayılma göstermiştir.

İslâm dönemindeki Rey; bu Rey de eski Rey'in güneydoğusunda bulunur ve Bibi Şehr Banu[98] Dağı'nın güneyinde kurulmuştur. Etrafında büyük ve geniş bir hendek bulunan bu Rey'e,"Rey-i Süflâ" (aşağı Rey) deniliyordu.[99]

Rey şehri Seleukoslar döneminde Kral Nikator tarafından Makedonya'da doğduğu yerin anısına izâfeten, "Europos" adıyla yeniden inşâ edilmiştir. Öte yandan şehir, Müslümânlar tarafından fethedilince İranlı bir aile olan Mihrân'ın mukavemeti üzerine şehri fetheden Nuaym b. Mukarrin'in emriyle yıktırılmıştır. Bundan sonra da şehrin hâkimi olacak olan Zeynebdî[100] adlı birine emir vererek şehri tekrar inşâ ettirmiştir. Abbâsîler devrinde ise babası Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından şehre vâlî olarak atanan müstakbel halîfe Muhammed Mehdî, şehri yeni baştan inşâ etmiş ve bundan sonra şehir[101], Muhammediyye olarak anılmıştır.[102]

[98] Bibi Şehr Banu, Sâsânî hükümdâr ailesiden olup İslâm'ın İran'a yayılmasıyla birlikte Hz. Hüseyin'le evlenmiştir. Bugün Rey harabelerinin bulunduğu dağda, bir türbede medfûndur. İranlıların önemli ziyâretgâhlarından biridir. Şehrin mimârî eserlerinden bahsederken bu konuya ayrıntılı olarak değinilecektir.

[99] Keriman, *Rey-i Bastan*, c. I, 1. bs., s. 167-172.

[100] Şehrin inşâsını, İslâm fethinden sonra Rey hâkimi olacak olan Zeynebdî'nin oğlu Ferruhân'ın da gerçekleştirdiği söylenmektedir. Ancak biz burada Zeynebdî'yi kabul ediyoruz. Zira Hz. Nuaym şehri fethederken Zeynebdî'nin desteğiyle bunu gerçekleştirmiş ve ona şehrin inşâsını fethin hemen akabinde emretmiştir.

[101] Günümüzde Tahran'ın "Şehr-i Rey" adında bir semti durumunda olan şehrin, tarih buyunca aldığı isimler hakkında çalışmamızın bir sonraki konusunda ayrıntılı olarak bilgi verilecektir.

[102] V. Minorsky, "Tahran", *İA*, c. XI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları s. 721-722; Paul Wheatley, *The Places Where Men Pray: Cities in Islâmic Lands,* The University of Chicago Press, Chicago&London 2001, s. 320.

b. Rey'in Tarih Boyunca Almış Olduğu İsimler

Kuruluş tarihi çok eskilere dayandığı için Şeyhü'l-Bilâd (Beldelerin Şeyhi)[103] olarak anılan Rey şehrinin isminin bugün kullandığımız şekliyle tam olarak nereden geldiği ve manasının ne olduğu bilinmemekle beraber Rey ismi konusunda Yâkût el-Hamevî'de şu bilgi yer alır: *"Rey kelimesi eğer Arapça kökenli bir kelime ise bu "reveytu" kelimesinden gelmektedir. Reveytu ise "Sudan doyana kadar içtim" ve rivayet ettim manalarına gelmekte olup kök olan "reva" kelimesinden gelmektedir."* Yâkût, buna ek olarak Rey isminin menşei olarak şu hikâyeyi de anlatır: Farsların tarihinde şu şekilde anlatılır: *"Keykâvus bir tekerlek yapmıştı ve üzerine bir alet yerleştirmişti. Bu şekilde gökyüzüne çıkmak istiyordu. Allah da rüzgârın yardımıyla onu yükseltti. Bulutlara çıktıktan sonra rüzgâr onu oradan attı ve Cürcân Denizi (Hazar)'ne düştü. Daha sonra Keyhüsrev b. Siyâvuş melik olduğunda, tekerleği alıp Bâbil'e götürdü. Keyhüsrev, Rey'in bulunduğu yere ulaştığında insanlar Keyhüsrev'i o şekilde görünce "Keyhüsrev "Rey" üzerinde geldi." dediler. Farslar o alete "Rey" diyordu. Keyhüsrev o vakit orada bir şehir inşâ edilmesini emretti. Şehre ise bu aletten dolayı Rey adı verildi. Şehir ismi böylece Rey olarak kaldı."*[104]

Rey isminin menşei üzerine açıklamalar bunlarla sınırlı değildir. Rey isminin Zerdüştlerin kutsal kitâbı *Avesta*'da geçtiği şekilde "Rega" dan geldiği de söylenmektedir. Buna göre Rega Farsça bir kelime olup "Yeşil dağın başından çöle kadar yayılan yer."[105] manasını taşır. Bu noktada Rey'in kurulduğu yere (Çeşme-i 'Ali ve Taberek Dağı) baktığımızda o günkü iklim ve yer şekillerini de göz önüne alarak bu ifadenin doğru olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Rey Elburz dağlarından başlayarak Horasan'a kadar uzanan güneyindeki ovada kurulmuştur.[106] Bunun dışında Rey'in ismi ve Rey'li bir şahsiyeti belirtmek için kullanılan "Râz" nisbesi üzerine anlatılan bir hikâye vardır. Efsaneye göre bir hükümdârın Rey ve Râzî adlarında iki oğlu varmış. Hükümdâr bir şehir kurmuş ve oğullarından birinin ismini bu şehre vermek istemiş. Fakat oğulları

[103] Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb,* s. 57.

[104] Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân,* c. II, s. 892-893

[105] Mazhar Şehâb, "el-Reyy", *el-Mevsuatu'l-arabiyye Ansiklopedisi,* c. X, Dımaşk 2004, s. 158.

[106] Şehâb, "el-Reyy", s. 158.

arasında anlaşmazlık çıkmıştır. İkisi de bu yeni şehre, isimlerini vermek istemişler. Hükümdâr en sonunda anlaşmazlığı çözmüş ve şehre "Rey", bu şehirde doğanlara da "Râzî" isminin verilmesini emretmiştir. "Ebû Bekir er-Râzî, Fahrüddîn er-Râzî, Karih er-Râzî" vb. gibi.[107]

Kurulduğu andan günümüze dek gerek şehri ele geçiren veya fetheden kişi tarafından şehrin isminin değiştirilmesi, gerek şiddetli depremlerin meydana gelmesi ve bazen de şehre atanan bir kişi tarafından şehrin yenilenmesi veya tekrar inşâsı gibi sebeplerden dolayı Rey şehri tarih boyunca farklı isimlerle anıla gelmiştir. Öte yandan bu sebepler dışında, şehrin el değiştirdiği zamanlarda buraya gelen halkın kendi dillerine göre adlandırmalarının yanı sıra *Tevrat, Avesta* gibi dinî kitaplarda geçen adlar dolayısıyla da Rey'i ifade etmek için çeşitli isimler kullanılmıştır.

Zerdüştler'in kutsal kitâbı olan *Avesta*[108]'da Rey'in ismi iki yerde "Rega" şeklinde geçmektedir. İlk olarak 19. Yesna'nın 18. bendinde, İkinci olarak ise Vendîdâd'ın ilk kısmının 16. bendinde geçmektedir.[109]

Yahûdîler'in kutsal kitâbı olan *Tevrat*'ın gayrı resmi parçaları olan Tobit ve Judit'te Rey'in ismi "Rhages" ve "Ragu" şeklinde geçmektedir. Buna göre ilk parçası *Tobit*'te Rey'den birkaç yerde "Rhages" diye bahsedilr. Ezcümle birinci babın 14. satırında Tobit'in sözleri[110] şu şekilde geçer: *"Ve Med ülkesine gittim.*

[107] A. Hulusi Köker, "Ebû Bekir Râzî'nin Hayatı", *Ebû Bekir Râzî Kongresi*, Erciyes Üniversitesi, Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1988, s. 1; Ali Ekber Dehkhoda, "Rey", *Ferheng-i Dehkhoda,* haz. Muhammed Muin, Çâphâney-i Daneşgâh-ı Tehrân, Tahran 1346, s. 242.

[108] Avesta, Mecûsîler'in kutsal kitâbı olup birkaç ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler Yesna, Visperad, Yeşt, Videvdad (Vendidad) ve Hürde Avesta (küçük Avesta)'dır. En eski metinler yetmiş iki kısımdan meydana gelen Yesna'da bulunur. Yesna'nın on altı kısmı geleneksel olarak Zerdüşt'e atfedilir ve Gatalar (ilâhîler) diye adlandırılır. Daha fazla bilgi için bkz.: *Zerdüşt Spitama Avesta ve Bölümler,* çev. Eshat Ayata, Kora Yayın, İstanbul 1998.

[109] Ahmet Sadır Hac vd., "Rey", *Dairetü'l Mearif-i Teşeyyu' Ansiklopedisi*, c. VI, Tahran 1379, s. 417; Ehsan Yarshater, "Iranian National History", *Cambridge History of Iran*, ed. W. B. Fisher, c. III, (1. kısım), Cambridge Üniversity Press, 1968, s. 438; Dehkhoda, "Rey", *Ferheng-i Dehkhoda*, s. 242.

[110] Bir kaç yerde Tobit'in değil de oğlu Tobias'ın sözleri olduğu söylenir. Bkz.: *Historic Cities of The Islâmic World*, ed. C. E. Bosworth, Leiden, Brill 2007, s. 447; V. Minorsky, (C.E. Bosworth) "Rayy", *Encyclopedia of İslâm* (New Edition), c. VIII, s. 471.

10 talan[111] gümüşü Rhages şehrinde Gabriyas'ın kardeşi olan Gabail'in yanına emanet olarak bıraktım." Öte yandan ikinci kitap olan *Judit*'te Rey "Ragau" ismiyle geçmektedir. *Judit*'te Buhtunnasr (Nebukatnezzar)'ın Media kralı Arphaxad'ı "Ragau" (Rey) yakınlarında yendiği bilgisi yer alır.[112]

İran'da kurulmuş olan Med İmparatorluğu'nun çekirdek bölgesine Media deniliyordu. Rey de bu çekirdek kısımda bulunmakla beraber "Mad-ı Ragiyan" ve "Mad-ı Râzî" şeklinde adlandırılıyordu.[113]Geçmişi milattan önce Persler'e dayanan Bisutun[114] kitâbelerinde ise Rey'in adı Rega şeklinde geçmektedir. Pers kralı I. Darius'un dönemini anlatan bu kitâbelerin:

2. Sütun. 13. Bendinde:

> *Darius Şâh der ki : "Ondan sonra Fururatis, ordularıyla Media'da bulunan Rega tarafına kaçtı. Ben de bunun üzerine derhal peşinden bir orduyu üzerine gönderdim. Fururatis ele geçirildi. Ve onu yanıma getirdiler. Ben kulak, burun ve dilini kestim. Ve bir gözünü çıkardım. Ve onu memleketine gönderdim halkı onu seyretti. Ve onu Hemedân'da darağacına astım. Ve en seçkin taraftarlarını Hemedân'da kalenin zindanına attım. Ve kalenin içinde onların derilerini yüzdüm. Ve sonra da asıldılar."*

3. Sütun 1. Bendinde:

> *Darius Şâh der ki: "O vakit Pers ordusunu Rega'dan Viştasep (Darius'un babası)'e gönderdim. O ordu Viştasep'e ulaşınca O, ordunun ba-*

[111] Talan, eski Yunan'da bir ağırlık birimi olup 26 kg'ye denk gelir.

[112] *Historic Cities*, s. 447; Minorsky, "Rayy", s. 471; *Ana Britannica Ansiklopedisi*, "Rey", c. XVIII, 2004, s. 395; Wilhelm Eilers, "Iran and Mesopotamia", *Cambridge History of Iran*, c. III, (1. Kısım) s. 498; Hüseyin Kerîman, "Nazari be Makale-yi Rey", *Yadnâmey-i İran-ı Minorsky*, ed. İrac Afşar, Tahran Üniversitesi Yayınları, 1241, s. 121.

[113] Hac, "Rey", s. 416.

[114] Behistun, Behisutun veya Bisutun, Kirmânşâh'ın 50 km doğusunda olup Media sınırında bulunmaktadır. Ovaya bakan bir yamaçta, yüksek ve keskin bir kaya vardır. Bu kayaya kazılmış olan yazıtlar, yerden 400-500 metre yüksekliktedir. Ulaşılması zor olan bu yazıtların hemen üst kısmında ise kayalığa kazınmış kabartmalar mevcuttur. Üç ayrı dilde yazılmış olan büyük kayalıktaki yazıtlar dışında, Behisutun yakınlarında bulunan birkaç küçük kayalıkta da yazıtlar vardır. Daha fazla bilgi için bkz.: Kerîman, *Rey-i Bastan*, c. I, 1. bs., s. 65; *Zerdüşt Spitama Avesta ve Bölümler*, çev. Eshat Ayata, Kora Yayın, İstanbul 1998, s. 140-141. Bisütun yazıtının görüntüsü için bkz. Ekler, XXIII. Ek.

şına geçti. Ve savaşa gitti. Petigraban denilen yerde isyancılarla savaşa tutuştu. Ahura Mazda[115] *da bize yardımcı oldu ve Ahura Mazda'nın isteğiyle Vişţasep isyancıların ordusunu bozdu."*[116] bilgileri yer alır ve Rey burada "Rega" adıyla anılır.

Persler'i yıkan büyük İskender döneminde de Rey, "Rhages" olarak anılmıştır. Hellenistik krallığın parçalanmasından sonra İran'daki topraklara sahip olan Seleukoslar döneminde ise Rey'in "Eoropa" veya "Eoropos" adıyla anıldığını görüyoruz. Bu dönemde şehirde meydana gelen şiddetli bir depremden sonra Selovkos Nikator, Rey'i tekrar inşâ etmiş ve adına da Makedonya'da doğduğu yere isnaden "Eoropos" demiştir.[117] Bundan sonra Seleukoslar'ın sonunu getiren Partlar (Eşkânîler) döneminde ise Rey'e, "Eşk, "Erşekiye" ve "Ersakya" isimleri verilmiştir.[118] Öte yandan şehir Yunan ve Latin metinlerinde "Ragu", "Raga", "Rages" ve "Rakiya Ragai" adlarıyla geçmektedir.[119] Sâsânîler devrine geldiğimizde şehir "Rey", "Rey-i Erdeşir", "Reyşehr" ve "Râm Fîrûz" isimleriyle anılmıştır.[120]

Cahiliye devrinde "Ezara" adıyla geçen Rey,[121] İslâm ordusuyla Sâsânî ordusu arasında meydana gelen savaşlar neticesinde harabeye dönmüştür. Bu dönemde Rey'i fetheden Hz. Nuaym b. Mukarrin, şehri teslim ettiği Zeynebdî'ye emir vererek şehri yeniden inşâ ettirmiş ve Rey'e bundan sonra "Ragay-ı Nu" veya "Rey-i Nû" (Yeni Rey) denilmeye başlanmıştır.[122]

Abbâsîler devrinde şehrin ismi "Muhammediyye" olarak geçmektedir. Şöyle ki Halîfe Ebû Cafer Mansûr, oğlu Muhammed Mehdî'yi Rey'e vâlî ola-

[115] Ahura Mazda, Zerdüşt Dini Tanrısı'dır.

[116] Minorsky, "Rayy", s. 471; Keriman, *Rey-i Bastan*, c. I, 1. bs., s. 26-27.

[117] Carla Serena, *Sefernâmey-i Carle Serena*, çev. Ali Asgar Sa'idi, Kitâbfuruşî-i Zevvâr, 1362, s. 206; X. De Planhol, "Geography off Settlement", *Cambridge History of Iran*, c. I, s. 435; *Danişnâmey-i Danişgoster*, "Rey, Şehr-i Bâstânî", c. IX, Tehrân 1349, s. 47.

[118] Hac, "Rey", s. 416; *Danişnâmey-i Danişgoster*, "Rey, Şehr-i Bâstânî", s. 47.

[119] Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Muhammed Debir-i Siyaki, İntişarat-ı Zevvar, Tahran 1990, s. 243; Hac, "Rey", s. 416.

[120] Taberî, "Rey der Zamane Taberî", *Yadnâmey-i Taberi*, Sazman-ı Çâp İntişârât- Vezâret-i Ferheng, İrşâd-i İslâmî, Tehrân 1369, s. 519.

[121] Yâkût *Mu'cem'ül-büldân*, c. II, s. 895.

[122] Serena, *Sefernâme*, s. 206.

rak atadıktan sonra şehirde büyük bir inşâ faaliyeti başlatmıştır. Müstakbel Halîfe Mehdî'nin, 242/856 yılında Ammâr b. Hasîb[123] vasıtasıyla inşâ ettirdiği şehir, içinde sarây, cami, üniversite (o dönemde medrese) ve başka yapılarının da bulunduğu büyük bir külliyeden oluşmaktaydı.[124]

Selçuklular döneminde "Rey" olarak kullanılan şehrin ismi Ermenice'de "Rê" Süryanîcede "Rey", Yunanca'da ise "Rages" diye geçmektedir. Pehlevîce'de bu ismin yanı sıra, "Rek", "Raga"[125] gibi birkaç isimle de anılmıştır. Bütün bunların yanı sıra çeşitli devirlerde "Ragai, Rig, Rayy, Râg, Râk, Raghd, Râgh, Rai, Regha, Reyy"[126] gibi isimlerle de anılan Rey şehri, günümüzde Tahran vilâyetinin güneyinde bir semt şeklinde olup "Şehr-i Rey" adıyla bilinmektedir.

2. Rey'in Coğrafî Konumu, İklimi ve Fizikî Yapısı

a. Rey'in Coğrafî Konumu ve İklimi

Rey, günümüz İran İslâm Cumhuriyeti'nin başkenti Tahran'a bağlı olup, şehir merkezinin yaklaşık 7-8 kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır. Matematik konum olarak Rey, 51 derece 26 dakika doğu boylamı, 35 derece 36 dakika kuzey enlemleri arasında bulunmaktadır. Denizden yüksekliği 1060 m. olan şehir, Tahran'ın kuzeyinde bulunan yüksek Elburz dağlarının güneyinde küçük bir çıkıntının (Taberek Tepesi[127]) eteğinde kurulmuş[128] olup, günümüzde ise bu çıkıntının epey gerisinde varlığını sürdürmektedir.

Rey'in, çevresindeki büyük şehirlere olan uzaklığına baktığımızda: Rey'den Mekke'ye 356 fersah[129], Rey'den Belh'e 350 fersah, Rey'den Merv'e 250 fersah, Rey'den Nîşâbûr'a 139 fersah (el-Hamevî'de 160 fersah), Rey'den Bağdâd'a

[123] Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvînî, *Asârü'l-bilâd ve aḫbârü'l-ibâd*, Daru's-Sadr: Beyrut (t.y.), s. 375.

[124] Şehâb, "el-Reyy", s. 156.

[125] Hac, "Rey", s. 416; *Danişnâmey-i Danişgoster*, "Rey, Şehr-i Bâstânî", s. 47.

[126] Taberî, "Rey der Zamane Taberî", *Yadnâmey-i Taberi*, s. 519; Dehkhoda, "Rey", *Ferhang-i Dehkhoda*, s. 242.

[127] Rey harabelerinin bulunduğu tepedir.

[128] Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", *DİA*, c. XXXVII, s. 40.

[129] Fersah eski bir uzaklık birimidir. 1 Fersah yaklaşık 6 km uzaklığa denk gelmektedir.

165 fersah, Rey'den İsfehân'a 62 fersah, Rey'den Kazvîn'e 27 fersah, Rey'den Taberistân'a 7 merhale[130] ve Rey'den Cürcân'a 7 merhale uzaklık vardır.[131]

Ortaçağ dünyasında, özellikle Müslümân dünyası tarafından yazılmış coğrafya eserlerinde yeryüzü çeşitli bölgelere ayrılmış ve bu bölgeler iklim adı altında anlatılmaya çalışılmıştır. Dünyanın yedi iklim olarak ele alındığı bu kitaplarda Rey, bazen birinci ama çoğunlukla yedinci iklimde anlatılmıştır. Bu noktada Zekeriyya el-Kazvînî (ö. 682/1283)'nin, *Asârü'l-bilâd*'ında[132] şehirlerin anası (Ümmehât'ül Bilâd: أمهات البلاد) dediği Rey şehri, Horasan, Fars, Ahvâz, Mûsul ve Cibâl (Irâk-ı Acem de denilir)'den ibaret olan ve adına "Bâbil Yurdu" da denilen birinci iklim bölgesinin Cibâl kısmında gösterilirken, İbn Rüsteh (ö. 310-337/922-948)'in *el-A'laku'n-nefise*'si, Hamdullah Müstevfî (ö. 750/1350-51)'nin *Nüzhetü'l-kulûb*'u ve Emîn Ahmed er-Râzî (ö. 1002/1594)'nin *Yedi İklim*'inde[133] şehir, dördüncü iklimde gösterilmiştir.

İran'ın İslâmiyetle tanışmasıyla birlikte Rey bölgesinin, İslâm coğrafyacıları ve tarihçilerinin ilgisini çektiğini görmekteyiz. Bu coğrafya ve tarih müellifleri, Rey şehrinden bahsederken buranın sınırları, iklimi ve yeryüzü şekilleri hakkında da önemli bilgiler vermişlerdir. Örneğin Makdisî (ö. 380/990) şehrin alanını 1 x 1 fersah[134] olarak belirtirken (6 x 6 km = 36 km^2),[135] bir başka coğrafyacı İbn Havkal (ö. 367/977) ise *Suretü'l-arz* adlı eserinde[136] Rey'in 1,5 x 1,5 fersah (9 x 9 km = 81km^2) genişliğinde bir alana sahip olduğunu söylemiştir.

[130] Merhale, bir konaklık, yani bir yolcunun orta bir yürüyüşle bir günde gidebileceği mesafe yerine kullanılan tabirdir. Ortalama 8 saat itibar edilir.

[131] İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 22-23.

[132] Kazvînî, *Asârü'l-bilâd*, s. 375.

[133] Mesûdî, *Murûcu'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, *Altın Bozkırlar*, 2. bs., Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 72; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 57; Emîn Ahmed Râzî, *Heft İklim*, c. III, Kitabfuruşiy-i Ali Ekber İlmi ve Kitâbfuruşîy-i Edebiyye, Tahran, s. 3; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslümân Coğrafyacılar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002, s. 286.

[134] 1 Fersah 6 Km veyahut 3 mile eşittir. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 76.

[135] Özgüdenli, "Rey", s. 40.

[136] İbn Havkal, Ebi'l-Kasım, *Suretü'l-arz*, c. II, Matbaatu Brill, Medinetü Leiden, 1939, s. 378; Yâkût *Mu'cemü'l-büldân*, c. II, s. 894; *Historic Cities*, s.447.

Bunların dışında, Sem'ânî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*'ında[137] Rey'in Deylem beldelerinden biri olduğunu, Kamus (Kumis diye de geçer) ile Cibâl bölgesi arasında bulunan şehrin "Büyük belde" olarak bilindiğini kaydetmiştir. Yine İbn Havkal, Deylem bölgesinin en büyük şehri olarak Rey'i gösterirken [138], Yâkût el-Hamevî de İstahrî'den alıntıladığı şu bilgileri yineler: *"Rey, İsfehân'dan büyüktür. Doğuda Bağdad'tan sonra Rey'den büyük, mamur bir şehir yoktur. Nîşâbûr ondan daha geniş olabilir ama Rey'in yerleşimi daha kalabalıktır."*[139] Müellif ayrıca Rey'e bağlı birçok büyük köy ve kasaba olduğunu söyleyip, bu köylerden, içinde nüfusu 10.000'i bulanların olduğunu söyler. Ona göre meşhûr köylerinden bazısı ise şunlardır: Kasrân-ı Bîrûn ve Kasrân-ı Enderun, Pehnân, Demâvend."[140]

Tarihî süreç içerisinde yeryüzünde ister istemez büyük iklim değişiklikleri, doğal âfetler meydana gelmiştir. Bu süreç içerisinde tarihi çok eskilere dayanan Rey'in de bundan etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Eski metinlerde genel olarak Rey'in havası, ilkbaharda hoş ve ılıman, yazın sıcak, sonbaharda ise yağışlı olarak geçmektedir. İbn Fakîh (ö. 289/902), *Muhtasaru kitâbi'l-büldân*'ında[141] Rey'in iklimini tarif ederken: *"Güzel hava, baharda Rey'de,* kışta Bağdâd'ta, sonbaharda Hemedân'da ve yazın İsfehân*'da olur."* der ve bu mevsimlerde, bu şehirlerde havanın emsâlsiz olduğunu belirtir. Buna karşın Kazvînî, Rey'in sonbaharda zehir gibi kötü bir havası olduğunu ve buraya alışmayan biri için durumun gerçekten zor olduğunu belirtir.[142] *Nüzhetü'l-kulûb* adlı eserde de Rey'in havasının sıcak, kuzeyinin kapalı olması dolayısıyla havasının bozuk ve suyunun sindirilemez olduğu geçer.[143] Öte yandan bir Yunan kaynağında, ilkçağda İran'da imparatorluk kurmuş olan Partlar'ın (Eşkânîler[144]) Bâbil'i kış-

[137] Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. VI, Beyrut, 1980, s. 41.

[138] İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, c. II, s. 378; Özgüdenli, "Rey", s. 40; Wheatley, *Cities in Islâmîc Lands*, , s. 320.

[139] Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân,* c. II, Tahran, 1965, s. 894.

[140] Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, c. II, s. 894; Pişgâhî, *Rahnema,* s. 1.

[141] İbnü'l Fakîh, *Muhtasaru kitâbi'l-büldân*, Maba'atu Brill, Leiden 1967, s. 227; Hac, "Rey", s. 417.

[142] Kazvînî, *Asârü'l-bilâd* s. 376.

[143] Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 57; Keriman, *Rey-i Bastân,* c. I, Silsiley-i İntişârât-ı Encümen-i Asâr-ı Millî, Tahran 1345/1967, s. 96.

[144] İranlılar Partlar yerine Eşkânîler kelimesini daha sık kullanmaktadırlar.

lık makamları olarak kullanmalarının yanı sıra, ilkbaharda bu hükümdârların Rey'i ilkbahar başkentleri[145] olarak kullandıkları bilgisi yer alır.

Günümüzde ise Rey şehri genel olarak karasal bir iklimin etkisindedir. Yazın sıcak ve yarı sıcak bir havası olan şehir, kış ve sonbahar mevsimlerinde soğuk rüzgârların etkisinde kalmaktadır. Şehriyar denilen bu rüzgârlar batıdan doğuya doğru esmektedir. Bunda şehrin yüksek Demâvend dağının bulunduğu Elburz dağlarının yakınında olmasının etkisi büyüktür.[146]

b. Rey'in Fizikî Yapısı

Rey'in kuzeyinde, Tahran'ın da eteğinde kurulduğu yüksek Elburz dağları bulunmaktadır. Tahran'ın da eteklerinde kurulduğu bu sıradağların en önemli noktası, aynı zamanda zirvesi olduğu Demâvend Tepesi'dir. Kaynaklarda Dünbâvend Dağı olarak da geçen bu dağ, Rey'e yakın olması açısından önemlidir. Mesûdî (ö. 345/966), eserinde dağın Rey ile Taberistân arasında bulunduğunu, yüksekliği ve göğü yararcasına yükselişi sebebiyle yüz fersah[147] mesafeden göründüğünü söyler. Bunun yanı sıra tepesinden duman çıktığını ve üst kısımlarının sürekli karla kaplı olduğunu söyledikten sonra ekler: *"Alt tarafından büyük bir nehir çıkar. Altın rengine çalar, sarı sülfür renklidir. Dağa, geceli gündüzlü üç günde tırmanılır. Dağın tepesine ulaşan ve kubbesine vasıl olan, kubbenin yaklaşık bin zira'*[148] *genişliğinde olduğunu görür. Aşağıdan çıplak gözle bakıldığında konik bir kubbeyi andırır. Bu kubbenin yukarı kısmında kırmızı bir kum vardır. İnsanın ayakları, içine gömülür. Bu kubbede hiçbir vahşî hayvan ve hatta kuş bile yaşamaz. Çünkü çok şiddetli, uğultulu bir rüzgâr vardır ve aşırı soğuktur. Kubbenin yukarı kısımlarında otuz kadar delik vardır. Bunlardan kesif sülfürük dumanlar çıkar. Yine bu dumanlarla birlikte gök gürültüsünü andıran bir uğultu duyulur ve bu, ateşin püskürme sesidir. Kendine güvenip de buraya tırmanan, deliğin ağzından*

[145] V. Minorsky, "Rey", İA, c. IX, s. 46.

[146] Ekber Pişgahî, *Rahnema,* s. 2

[147] Kaynakta geçen bu ifade yaklaşık olarak 600 km'lik bir mesafeye tekabül eder. Kanaatimizce dağın heybetini anlatabilmek için mübalağalı bir anlatıma başvurulmuştur. Aksi takdirde bu kadar uzak mesafeden çıplak gözle dağın tasvir edilmesi o dönemin şartlarında mümkün gözükmemektedir.

[148] Zira', yarım metreye yakın eski bir uzunluk birimidir.

sarı sülfür getirir. Sanırsınız ki altın. Kimyada ve çeşitli zanaat dallarında kullanılır. Dağın tepesine çıkabilenler oradan yüksek dağlar görürler. Bunlar, üzerinde bulunan dağın yüksekliğinden dolayı tepecikler gibi görünür. Bu dağ ile Taberistân Denizi (Hazar Denizi) arasında yaklaşık 20 fersah vardır. Gemiler bu denize açıldıktan sonra Demâvend Dağı görünmez olur. Ama yüz fersah kadar ilerleyip Taberistân dağlarına yaklaştıklarında sol tarafta Demâvend tepeleri görünmeye başlar."[149] Başka bir kitapta ise bu dağ ve Persler'in bu dağla ilgili rivayetlerinden, Dahhâk[150]'ın Rey ile Taberistân arasındaki bu dağda zincirlendiğinden, Nemrûd[151]'un ise Dahhâk'ın hükümdârlığında buraya gelip ondan gizlendiğinden bahsedilmektedir.[152] Ebû Dülef (ö. 390/1000) de seyahatnamesinde Mesûdî'nin verdiği bilgileri tekrarlar.[153]

Rey'in, eteğinde kurulduğu Taberek Tepesi de bölgenin coğrafyası ve tarihi açısından önemlidir. Eski Rey şehrinin harabelerinin bulunduğu tepe hakkında Zekeriyya el-Kazvînî: *"Cılız bir dağdır. Altın dağı da denilir. Bu dağda altın vardır ama çıkarılmaya kalkışıldığında, çıkarılacak altın masrafını karşılamadığından dolayı dokunulmamıştır"*[154] der. Bugün şehre dışarıdan bakıldığında bu tepe hemen göze çarpar.

Rey'in su kaynaklarına bakacak olursak, elimizdeki mevcut kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Rey'in kirli olmakla birlikte bol suyu vardır. Zekeriyya el-Kazvînî Rey'in suyu hakkında: *"Bu şehrin suyu şehrin içinden geçmektedir. Fa-*

[149] Mesûdî, *Murûcu'z-zeheb*, s. 74-75.

[150] Eski İran mitolojisinde, Hint-İran ortak geleneğinden kalma insan vücutlu ejder veya ejder görünümlü insan. Genelde çoğu kültürde farklı adlar altında, Dahhâk adı altında kötülüğü simgeleyen bir kişi vardır. Fakat bazen bu kişi Fars geleneğinde bir Arap kral olurken, Arap kültüründe ise İlkçağ krallarından Asurbanibal olmuştur. İslâm kaynaklarında, *Avesta* ve Pehlevî metinlerinde Dahhâk'tan ayrıntılı bir şekilde bahsedilir. Dahhâk hakkında geniş bilgi için bkz.: Kürşat Demirci, "Dahhâk", *DİA*, c. VIII, s. 408-409.

[151] Hz. İbrahim döneminde Tevhid İnancı'nın karşısındaki siyasal otoriteyi simgeleyen efsanevî kral. Nemrûd hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Cengiz Batuk-İskender Pala, "Nemrûd", *DİA*, c. XXXII, s. 554-556.

[152] Dineverî, *el-Ahbâr et-tıvâl*, çev. Nusrettin Bollelli- İbrahim Tüfekçi, *İslâm Tarihi*, Hivda İletişim, İstanbul 2007, s. 51-52.

[153] Ebû Dülef, *Seyâhatnâmey-i Ebû Dülef der İran*, İntişârât-ı Ferheng-i İran Zesin, çev. Seyyid Ebûl Fazl Tabatabayî, Tahran 1342(1964), s. 77.

[154] Kazvînî, *Asârü'l-bilâd*, s. 375.

kat en kirli sulardandır. Çünkü şehir halkı bu suda çamaşırlarını yıkayıp, banyo sularını ve her türlü pisliği bu suya akıtırlar. Halk ancak gece geç saatlerde gelip bu sudan yararlanabiliyor. Çünkü ancak o vakit su saf hale geliyor."[155] Bunun yanı sıra şehrin yer altı sularının da olduğunu öğreniyoruz.[156]

Günümüzde Rey şehrinden veya bağlı olduğu Tahran'dan geçen herhangi bir nehir bulunmamakla birlikte, bizim şehrin tarihini anlatacağımız devirlerde nehirlerin var olduğunu öğreniyoruz. İbn Havkal'ın dediğine göre şehirden iki nehir geçiyordu. Biri Severkânî (Surkânî) diye adlandırılırdı ve Rûde Mahallesi'nden geçerdi. Diğerine ise Ceylânî ya da Cilânî denilirdi ve Sarbânân Mahallesi'nden geçerdi.[157] Yâkût el-Hamevî de Deylem dağlarından gelen Mûsâ Nehri'nden bahseder ve anladığımız kadarıyla muhtemelen bu nehir yukarıda adı geçen Cilân Nehri'dir.[158] Çünkü iki nehir için anlatılan tasvîrler birbirine yakındır. Öte yandan *el-Mesâlik ve'l memâlik*'te Şâhirûz (Şâhirûd) Nehri'nden bahsedilir. Burada Talekân (Taberistân) bölgesinin bir şehri olarak gösterilen Rey, bu nehrin çıkış noktası olarak gösterilir. Bu nehir daha sonra İsbidrûd Nehri'yle birleşip Cürcân Denizi (Hazar Denizi) ne dökülür.[159] Bu nehirle ilgili Mesûdî ayrıntılı bilgi verir. Buna göre, İspidrûd denilen nehir "beyaz nehir" anlamına gelmektedir. Arapça ve Farsça kelimelerin takdîm-tehîrinden meydana gelmiştir. Deylem topraklarında Sellâr Kalesi denilen bir kalenin altından akarak geçer. İspidrûd Nehri daha sonra Deylem'den geçerek Gil'e ulaşır ve Gilân Nehri de bu İspidrûd'la karışır. Diğer taraftan Deylem topraklarında beyazlığı, berraklığı ve temizliği sebebiyle "nehirlerin şâhı" anlamında Şâhrûd denilen bir başka nehir de bu İspidrûd'a karışır. Tüm bu nehirler Gil yani Deylem Denizi (Hazar Denizi)'ne dökülürler.[160] Ayrıca Serahs bölgesinin nehirlerinden bahsedilirken mecralarının Nîşâbûr'dan Rey'e, oradan Irâk sınırına, oradan badiyenin başında bulunan Kadisiye'nin ilk yerleşimlerine kadar

[155] Kazvînî, *Asârü'l-bilâd,* s. 375.

[156] Keriman, *Rey-i Bastân,* c. I, s. 95.

[157] İbn Havkal, *Suretü'l-arz,* c. II, s. 378-379.

[158] Abbâs Kadyanî, *Coğrafya-yı Târîhî-ye Rey (Rega),* Tahran, İntişârât-ı Aven, 1384, s. 40.

[159] İbn Hurdazbih, *el-mesâlik ve'l-memâlik,* s. 175

[160] Mesûdî, *Murûcu'z-zeheb,* s. 174.

olduğu bilgisi verilir. Son olarak *Muhtasaru kitâbi'l-büldân* adlı eserde[161] "Muhattem" adında bir nehrin varlığından bahsedilirken, Râvendî (ö. 604/1207) de Rey'de geçen Har-ı Rey deresini zikreder.[162]

Rey'in suyunun bol olması dolayısıyla, şehrin bağ ve bahçeleri ve çok sayıda meyve ağaçları vardı.[163] Kazvînî de bu bilgileri tekrarladıktan sonra halkın üzümü kışa bırakmadığını söyler ve ekler: *"Melâhin" adında bir tür üzüm var ve taneleri çok büyük, kabuğu ince ve tadı güzeldir. Salkımı ise hurma salkımı gibidir. Belki bir salkımı 100 taneden oluşur. Bu çeşit, kışa kadar bekletilebiliyor. Kışın bu üzümü, Rey'den Kazvîn'e götürüp satarlar. Bir başka tür de var. O da "Razîkî" çeşidine benzer. Bunu toplayıp gölgede bekletirler ta ki kurusun kuru üzüm olsun diye. Kuru üzümü çok hoştur ve bu kuru üzümü birçok memlekete götürürler. Kazvînî, bu bilgilere ek olarak Rey'de bulunan bir toprak türünden de bahsetmiştir. Buna göre halk bu toprağı alıp bununla yıkanır. Bu toprağın saçı yumuşattığı söylenir. Ayrıca dışarıdan gelen halk bu toprağı hediye olarak sevdiklerine, memleketlerine götürür.*[164]

Son olarak şunu belirtmek gerekir ki tarihi süreç içerisinde Rey'le çok yakın alakaya sahip bazı bölgeler vardı. Bunlar Cibâl, Horasan, Deylem ve Taberistân bölgeleridir. Rey'den bahseden eski coğrafya ve tarih kitaplarında bu bölgeler anlatılırken siyasî, içtimaî, fizikî veya özel nedenlerden dolayı Rey de bu bölgeler içinde anılmıştır. Bu noktada, tarihini anlatacağımız dönemlerde Rey'in de zaman zaman içine alındığı bu bölgelerden kısaca bahsetmek gerekir. Bunlardan ilki Cibâl bölgesidir.

Dağlık bölge manasına gelen Cibâl bölgesi doğuda Pars (Fars) ve Horasan sınırlarının bazı kesimleri ve Kafkas Kûh çölü; güneyde Hûzistân sınırları, batısı Irâk ve Azerbaycân'ın bazı kesimleri; kuzeyde Deylemân dağları ile çevrildir. Çok tarım yapılan bu mamûr bölgede çok sayıda, ders veren edip insanlar yetişmiştir. Burada pamuklu eşyalar, ipekli, tekstil ve zaferan(safran) üretiliyor

[161] İbnü'l Fakîh, *Muhtasar*, s. 126.

[162] Râvendî, *Rahatu's-südûr ve ayetu's-sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti*, çev. Ahmed Ateş, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 336

[163] Keriman, *Rey-i Bastân*, c. I, s. 97.

[164] Kazvînî, *Asârü'l-bilâd*, s. 376.

olup, bölgenin önemli merkezleri şunlardır: Sîpâhân, Hân Lencan, Cûdîkân, Bârv, Kerec, Burûgird, Râmin, Kerec-i Ruzrâver (Rûdrâver), Nihâvend, Lişter, Şaburhast, Esâbâd, Saymara, Sirvân, Dînever, Zengân, Evhar, Kazvîn, Talekân, Huvar, Sâve, Kum ve Kâşan. Cibâl bölgesinin tanımında Rey, Cibâl hükümdârlarının ikamet yeri yani başkenti olarak gösterilmiştir.[165] Tarihî süreç içerisinde bu bölge, sahip olduğu coğrafî özellikten dolayı çok zor ele geçirilmiş, ele geçirildiğinde ise bölge halkı tarafından çıkarılan isyanlarla uğraşılmıştır. Irâk-ı Acem olarak da anılan bölge, ileride bahsedeceğimiz üzere Taberistân ve Deylem bölgeleri gibi sürekli Zeydî, Sâmânî, Ziyârî ve Büveyhîler'in çatışma alanı olmuştur. Cibâl bölgesi 432/1042 yılında Selçuklular'ın eline geçmiştir.

Cibâl bölgesinin, dolayısıyla Rey'in de bazen içine dâhil edildiği Horasan bölgesi ise Rey'le olan ilişkisinde önemli bir yer tutar. Eski Farsça'da "hur" (güneş) ve "asan" (doğan, gelen) kelimelerinin birleşmesinden oluşan Horasan adı "Güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi, doğu bölgesi" anlamlarına gelmekte olup, bugün İran'ın kuzeydoğusundaki bölgeyi (Ostân-ı Horasan) ifade etmek için kullanılır. Ancak bizim bahsini ettiğimiz tarihlerde, yani Ortaçağda tüm Doğu İran, bugünkü Afganistan'ın kuzeybatısı ve Türkmenistân çöllerinin güney bölümünü de içine alıyordu.[166] İslâm öncesi devirlerde ve İslâmî devirlerde Horasan, Orta Asya'nın büyük bir kısmını ve Afganistân'ı kapsayacak şekilde tanımlanıyordu. Öte yandan ilk İslâm fetihlerinde Müslümânlar, İran'ın doğusuna düşen her yer için Horasan tabirini kullanırlarken, klasik Ermeni coğrafyacısı Khorenli Moise, Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki Cürcân, Kumis, Bedehşân ve Tohâristân, Amuderya'nın yukarı kesimleriyle Bâmiyân ve Hindikuş dağları arasındaki bölge için Horasan terimini kullanır.[167] İslâm coğrafyacılarının çoğu ise Horasan'ı "ümmehât" dedikleri bir taksîmlemeye

[165] V. Minorsky, *Hudûd al-âlâm*, ed. C.E. Bosworth, Messrs. Luzac & Company LTD, London 1970, s. 36.

[166] Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 15; *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, "Horasan", c. IX, Gelişim Yayınları, İstanbul, s. 5388.

[167] C. E. Bosworth, "Khurâsân", *Encyclopedia of İslâm*, vol. V. (New Edition), E. J. Brill, Leiden-Newyork 1993, s. 55-56.

sokmuş ve bu taksîmlemede Horasan; Herât, Nîşâbûr, Merv ve Belh gibi dört ana bölgeden oluşmuştur.[168]

Eski haritalarda, Horasan[169] bölgesine şu şehirler dâhil edilir. Rey, Bîstâm, Beyhâk, Serahs, Tûs (Meşhed), Nîşâbûr, Merv, Merv-i Rûd, Herât, Kabil, Belh, Gazne, Gur, Gurgân (Cürcân), Tirmiz, Semerkand ve Buhâra.[170] *Hudûdu'l-âlem* adlı eserde ise Nîşâbûr, Horasan'ın en büyük şehri olarak gösterilirken Rey, bu bölgenin içine katılmaz.[171]

Bugünkü Rey'i anlamak için Tahran'ın da tarihine kısaca bakmak gerekir. Aslında başkent Tahran'ın tarihi ve coğrafyası, bir nevi Rey'in tarih ve coğrafyasıdır denilebilir. Çünkü bizim anlattığımız tarihlerde yazılan Ortaçağ eserlerinde Tahran, Rey'in kuzeyinde, Tihrân adı altında küçük bir yerleşim olarak geçmektedir. Hatta Tahran tarihi anlatılırken şu örnek verilir. XII. yüzyıl müelliflerinden Sem'ânî, *el-Ensâb* adlı eserinde, "Râzî Tihrânî", nisbesiyle anılan muhaddis Ebû Abdullah Muhammed b. Hammâd'ın 262/875'te Askalan'da vefât ettiğini kaydeder. Bu şekilde Tahran'ın tarihi en çok IX. yüzyıla kadar götürülür.[172] Bu doğrudur fakat nisbeye dikkat ettiğimizde Tihrânî nisbesi, Râzî nisbesinden sonra gelmektedir. Dolayısıyla bu bilgiye bakılarak Tahran'ın Rey'e bağlı bir yerleşim olduğu söylenebilir. Ayrıca *Nüzhetü'l-kulûb*'da geçen Tahran'ın Rey'in bir kasabası olduğu bilgisi de bu düşüncemizi destekler.[173]

Elburz dağlarının eteklerinde kurulan Tahran'ın adı kaynaklarda XII. yüzyıldan beri sıkça geçmeye başlar. Tahran, Rey'in Moğollar tarafından 617/1220'de tahrip edilmesinden sonra Rey halkından bazılarının göç ederek buraya yerleşmesiyle gelişme göstermeye başlamıştır.[174] Zekeriyya el-Kazvînî, büyük bir köy olarak nitelediği Tahran'da pek çok ağaç bağ ve bahçe bulunduğunu kaydetmektedir. Müellif ayrıca Tahran'ın evlerini "tavşan delikleri"ne

[168] Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan,* s. 15.

[169] Horasan hakkında geniş bilgi için bkz.: Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi,* Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.

[170] Bulut Faik, *Horasan Kimin Yurdu*, Berfin Yayınları, İstanbul 1998, s. 17.

[171] Minorsky, *Hudûd al-âlâm,* s. 57.

[172] Nasakali-Özgüdenli, "Tahran", *DİA,* c. XXXIX, s. 416.

[173] Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 59.

[174] Nasakali-Özgüdenli, "Rey" s. 417.

benzetir. Hamdullah el-Müstevfî ise Tahran'ın havasının Rey'inkinden daha güzel olduğunu söylemiştir.[175]

Tahran adı İlhanlı kaynaklarında zaman zaman küçük bir yerleşim yeri olarak geçer. Hamdullah el-Müstevfî Tahran'ı muteber bir kasaba olarak zikreder ve bu kasabanın havasının Rey'den daha güzel olduğunu söyler. el-Mâzenderanî tarafından kaleme alınan *Risale-yi Felekiyye* adlı eserde Tahran bütçesinden bahsederken burayı Rey idarî birimine dâhil olan onbir yerleşimden biri olarak kaydetmiştir (765/1363).[176] Safevîler devrinde başkentin Erdebil'den, Tebriz'e, sonra da Kazvîn'e taşınması Tahran, Rey ve Verâmin havalisinin öneminin azalmasına sebep olmuştur.[177] Fakat şehir, Osmanlı ve Özbek tehdîdi sebebiyle I. Şâh Tahmasb tarafından etrafının surlarla çevrilmesiyle eski önemini tekrar kazanmıştır. Kaçarlar devrinde de büyümesini sürdüren Tahran, Ağa Muhammed Hân Kaçar tarafından devlet merkezi haline getirilmiştir. Muhammed Hân ise tahta Rey'de çıkmıştır. Pehlevî hânedânın kurucusu Rıza Şâh ise 1926'da Tahran'da tahta çıkmıştır. Rızâ Şâh döneminde Tahran baştanbaşa büyük bir değişim geçirmiştir. Muhammed Rızâ Şâh döneminde Kaçarlar'dan kalma tarihî eserlerin[178] çoğu yıktırılıp yerine modern binalar yapıldı.[179] 1979 İslâm devrimin merkezi olan Tahran, 1980-88 İran-Irâk Savaşı'ndan kaçan halkın göçleriyle İran'ın en kalabalık şehri haline gelmiştir. Tahran, günümüzde de bu kalabalık halini sürdürmektedir.

İsmi Rey'le çok anılan ve sınırları anlatıldığında bazen burayı da içine alan Deylem bölgesi de Rey için oldukça mühimdir. İslâm Ansiklopedisi'nde

[175] Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 59; Minorsky, "Tahran", s. 660.

[176] Nasakali-Özgüdenli, "Rey", s. 417.

[177] Minorsky, "Tahran", s. 660.

[178] Burada şunu belirtmek gerekir ki tarih boyunca sürekli iskân edilmiş bu bölgede (yani Rey ve Tahran) bir birinden önemli tarihi eserler yapılmıştır. Fakat günümüzde Rey ve Tahran'da bu eserlerden pek azını görebiliyoruz. Rey'in bir dönem Bağdâd'tan sonra en mamûr bölge olarak geçtiğinden bahsetmiştik. Ayrıca hem Rey hem Tahran, tarih boyunca defalarca başkent yapılmış ve bu şehirler muhteşem binalarla süslenmiştir. Evet, hal böyle iken bu gün bu eserlerin büyük ölçüde yok olmasının sebeplerinden biri doğal âfetler olarak gösterilebilir, fakat şunu da eklemek gerekir ki yukarıda adı geçen Rızâ Şâh gibi tarih bilincinden yoksun kişiler, bu eserlerin yok oluşunda en büyük paya sahiptirler.

[179] Nasakali-Özgüdenli, "Rey", s. 417-418.

Deylem, İran'ın kuzeyinde Gîlân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar Denizi'yle Kazvîn arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adı[180] olarak tanımlanır. Merkezi, Gilân şehri sayılan Deylem'in sınırlarını tam olarak tespit etmek oldukça güçtür. Zira bu sınırlar, Deylem halkının bu bölgeye sonradan ilhak ettikleri topraklar sebebiyle zaman zaman değişmiştir. Meselâ Büveyhîler'in zirvede olduğu milâdî X. yüzyılda Deylem ismi Hazar Denizi'nin güneyindeki bütün eyaletleri içine almaktaydı. İslâm coğrafyacılarından İstahrî, Deylem'in güneyde Kazvîn, Azerbaycân ve Rey'in bir bölümü ile doğuda Taberistân ve Rey'in diğer bölümü; kuzeyde Hazar Denizi; batıda Azerbaycân'ın bir bölümü ve Arrân bölgeleriyle sınırlandığını ifade eder ve asıl Deylem'in dağlık bölgeden ibaret olduğunu vurgular. *Hudûdu'l-âlem*'de Taberistân, Cibâl, Gîlân ve Cürcân da Deylem'in sınırları içinde gösterildikten sonra "Deylem-i Hâssa" adı verilen asıl Deylem'in doğuda Taberistân, güneyde Cibâl, kuzeybatıda Gîlân ve kuzeydoğuda Hazar Denizi'yle çevrili olduğu kaydedilmektedir. Makdisî ise Hazar Denizi'nin çevresindeki alanın tamamını, Kumis'i, Cürcân ve Taberistân'ı, hatta Volga sınırlarında Hazarlar'ın hüküm sürdüğü bölgeyi de Deylem'e dâhil eder. Gerçek anlamda ise Deylem, Elburz dağlarının Hazar Denizi'ne bakan yamaçları üzerindeki sarp bölgededir. Deylem hükümdârları, Rey'in yanı sıra Alamut Kalesi yakınlarındaki Rûdbâr şehrinde otururlardı.[181]

Öte yandan şunu belirtmek gerekir ki tarih boyunca Deylem bölgesinin ele geçirilmesi pek kolay olmamıştır ve dahası buraya hâkim olan, içinde Rey'in de bulunduğu civar bölgelere de rahatlıkla hâkim olmayı başarmıştır. Deylem deyince elbette Alamut Kalesi ve dolayısıyla suikast hikâyeleri, fedâileri ve cennet bahçeleri ile meşhûr olan Hasan Sabbâh akla gelir. Bu bölge ele geçirildikten sonra İsmailîler'in en sağlam kalesi haline gelmiş, Selçuklular burayı bir türlü ele geçirememişlerdir.

Son olarak, zaman zaman Rey'in de içene dâhil edildiği Taberistân bölgesine kısaca değinecek olursak. İran'ın kuzeyinde, günümüzde Mâzenderân vilayeti olarak anılan Taberistân, sahip olduğu stratejik konumu nedeniyle tarih

[180] Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, c. IX, s. 263.

[181] Minorsky, *Hudûd al-âlam*, s. 36; Yazıcı, "Deylem", s. 264.

boyunca sürekli yerleşime açık olmuştur. Hazar Denizi ile Elburz dağları arasındaki bu bölge, Pers sikkelerinde "Tapurstân" olarak geçerken, Sâsânîler devrinde "İspehbed" unvanını taşıyan vâlîler tarafından yönetilmekteydi. Taberistân, dağlık ve ormanlık yapısından dolayı İran coğrafyasında İslâm fetihlerinin en zor ilerlediği bölgelerden biri olmuştur. Emevîler döneminde hâricîlerin sığınağı konumunda olan bölge, bir ara Yezîd b. Mühelleb tarafından ele geçirildiyse de bu durum çok sürmemiştir. Abbâsîler döneminde Horasan vâlîlerinin yönetimine bırakılan Taberistân, milâdî IX. yüzyılda Zeydîler'in yönetimine girmiştir. Bölge Zeydîler'in elinden çıktıktan sonra Saffarî, Ziyârî, Sâmânî ve Büveyhîler'in uzun süren mücadelelerine sahne olmuştur. 427/1035'te önce Gazneliler'in eline geçen Taberistân, 433/1041 yılında ise Selçukluların hâkimiyetine geçmiştir. XIII. yüzyıl itibariyle Mâzenderân olarak anılan bölgeden başta Cerîr et-Taberî gibi önemli âlimler çıkmıştır.[182]

Başta Rey'in kuruluşu ve tarih boyunca almış olduğu isimler olmak üzere iklimi, yer şekilleri ve son olarak ilişki içerisinde olduğu Cibâl, Horasan, Tahran, Deylem ve Taberistân bölgelerinin üzerinde durduğumuz bu giriş bölümünden sonra çalışmamızın ilk bölümüne geçebiliriz.

[182] Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistân", *DİA*, c. XXXIX, s. 322-323; C. L. Huart, "Taberistân", *İA*, c. XI, s. 598-599.

BİRİNCİ BÖLÜM
KURULUŞUNDAN SELÇUKLU FETHİNE KADAR REY

Medler Devrinde Rey

Asya kıtasının ve Ortadoğu coğrafyasının da merkezinde yer alan İran, Anadolu ile Hindistân ve Hazar Denizi ile Basra (Fars) Körfezi arasında stratejik bir noktadadır. Sahip olduğu bu coğrafî konum itibariyle ilk çağlardan itibaren kavimlerin dikkatini celb etmiş ve bunun sonucunda önemli kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. İşte böyle bir coğrafyanın ortasında diyebileceğimiz Rey şehri de bu kültür ve medeniyetlerin adeta merkezi olmuştur. Rey'in siyasî tarihini Medler'den başlatacağız ama bu demek değildir ki Rey'in tarihi Medler'le başlar. Nitekim şehrin kuruluşundan bahsederken Rey'de yapılan arkeolojik kazıların bize sunduğu bilgiler ışığında şehrin geçmişinin aslında ne kadar da eskilere dayandığını belirtmiştik.

Medler ve Persler gibi Arî ırkların İran'a, dolayısıyla Rey'e gelmesinden önce de bölgede farklı medeniyetler yaşadığını ele geçen arkeolojik kazılardan öğreniyoruz. M.Ö. 3.200'de İran'ın güneybatı bölgesi ve Hûzistân'da devlet kuran Elamlar bugünkü Hûzistân, Şuş[1], Fars, Buşir (Buşehr) ve Lûristân'a kadar yayılmışlardır.[2] Aynı dönemde Sümer ve Akadlar'ın Zagros dağlarının olduğu bölgeye sefer düzenledikleri tespit edilmiştir.

M.Ö. 640'da Asurlular, Elam Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra Arî denilen Hind kavimleri Orta Asya'dan İran'a göç etmişlerdir. Bundan sonra Arî ırklar İran'da önemli rol oynamaya başlamışlardır. Bazı tarihçiler, bu ka-

[1] Şuş adı altında Rey yakınlarında da küçük bir yerleşim bulunmakta olup, Merv'e yakın olan yukarıdaki "Şuş" ile karıştırılmamalıdır.

[2] Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi,* Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 24.

vimlerin M.Ö. 1000-800 yılları arasında İran'a geldiklerini ve geldikleri yolun ise Hazar Denizi üzeri ve Kafkaslar olduğunu söylerler.[3] Bir süre Asurların elinde kalan Rey'in de içinde bulunduğu Elam ülkesi, daha sonra Medler'in eline geçmiştir.

Ünlü tarihçi Herodotos, hâkimiyeti altında birçok kavmin yaşadığı Asurlara ilk başkaldıran ırkın Medler olduğunu söyler.[4] Medler, M.Ö. VII. yüzyılda Kyaksares önderliğinde Bâbil ittifakıyla Asurlar'ı yıkarak merkezleri Ekbatana (Hemedân) olan büyük bir imparatorluğun temellerini atmışlardır. Fakat Kyaksares'ten önce babası Fraort (Khşatrita)'tan bahsedilir ve Media[5]'da kurulan devletin ilk hükümdârı olarak o gösterilir.[6]

Yapılan askerî seferlerle Med İmparatorluğu kısa sürede Kirmân, Afganistân'ın büyük bir kısmı, Irâk, Suriye, Lübnân, Ürdün, Filistin, Kuveyt, Nüfud Çölü, bütün Güneydoğu Anadolu (Van Gölü'nün kuzeyine kadar), Kızılırmak kavisi içinde kalan Orta Anadolu ve Karadeniz sahiline kadar yayılmıştır.[7]

Med hükümdârı Astiyages, kızını Anzan kralı olan metbû'u I. Kambiz'le evlendirmişti. Bu evlilikten doğan ve ilerde Büyük Kyros diye adlandırılacak kişi bir saray darbesi yaparak M.Ö. 550 yılında Med İmparatorluğu'na son vermiştir.[8] Daha sonra Persler'e karşı ufak çapta isyanlar (Fruratis ve Citrantahme isyanları[9]) yapıldıysa da Medler bir daha dirilememiştir.

Medler döneminde Rey, Yunanlar tarafından Medler'in yaşadığı yer anlamına gelen Media bölgesinin en önemli şehirlerinden biriydi.[10] Rey'in tam

[3] Karadeniz, *İran Tarihi*, s. 25.

[4] Herodotos, *Historiai*, çev. Furkan Akderin, *Tarih*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007, s. 58; Muhammed Tâkî Zehtâbî, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 207.

[5] Media bölgesi, daha sonra Cibâl olarak adlandırılacaktır. Cibâl bölgesi hakkında ise daha önce bilgi vermiştik.

[6] Herodotos, *Historiai*, s. 27; M. Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi: En Eskiçağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1961, s. 110.

[7] Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar Tarihi*, c. III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 73.

[8] Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar*, s. 73.

[9] Zehtâbî, *İran Türkleri*, s. 209.

[10] Zehtâbî, *İran Türkleri*, s. 207.

olarak ne zaman Medler'in hâkimiyetine girdiği bilinmemekle beraber Asur'u yıkan Kyaksares döneminde ele geçirildiği düşünülüyor. Öte yandan Medler döneminde Media bölgesi iki kısma ayrılmıştı. Bunlardan biri "Mad-i Kuçek", diğeri ise Rey'i de içine alan "Mad-i Bozorg" dur. Bazı tarihçiler bu iki kısma üçüncü bir kısım ekler ve Rey'i de bu kısmın içine alarak "Mad-i Râzî "olarak adlandırırlar. Ama mantıklı olan ilk taksîmlemedir ve Rey'le birlikte başkent Ekbatana da bu kısımlardan "Mad-i Bozorg" dadır.[11] Ayrıca Rey, bu dönemde Muğların[12]en önemli dini eğitim merkezleri olmakla beraber, Kral Astiyages siyasî eğitimini bu Muğlardan almıştır.[13]

Persler Devrinde Rey

Hehamenişler[14] ve Keyyânîler olarak da bilinen Persler, Büyük Kyros liderliğinde M.Ö. 550 yılında Medlere son vererek M.Ö. 330 yılına kadar hüküm sürecek olan bir imparatorluk kurmuşlardır. Özellikle II. Kyros, I. Kambiz ve I. Darius dönemlerinde yapılan mücadelelerle Persler Doğu ve Orta Asya'ya, Nil Nehri'nden Ceyhun Nehri'ne, Ege Denizi'nden Ganj Nehri'ne kadar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır.

Bu imparatorluğun kurucusu Kyros; Bâbil, Anadolu'da Lidya ve diğer devletlerin varlığına son vermiş, Akdeniz'e kadar olan birçok Yunan şehrini ele geçirmiş ve M.Ö. 539 yılında öldürülmüştür. Oğlu Kambiz babasının yolunu devam ettirmiş; Kıbrıs, Mısır ve bazı Yunan Adaları'nı ele geçirmiştir. Kambiz'in ölümünden sonra, ülkesi o dönemlerin en geniş ülkelerinden biri haline gelmiştir. Kambiz'in yerine geçen Darius da ülke sınırlarını genişletmiş ve doğuda Hindistân'a dayanmıştır. Yunanlarla yapılan Maraton Savaşı'nı kaybeden I. Darius M.Ö. 480'de ölmüş[15] ve yaptıklarını Bisütun abidelerine kazıtmıştır. Darius döneminde Med asilzâdesi Fruratis'in isyana kalkıştığını söylemiştik.

[11] Keriman, *Rey-i Bastân,* c.I, 1. bs., s. 43; Dehkhoda, " Rey", *Ferhang-i Dehkhoda*, s. 242.

[12] Mog da denilir, Zerdüşt din bilginlerine verilen ad.

[13] Keriman, *Rey-i Bastân,* c. I, s. 91; aynı yazar, "Nazari be Makaley-i Rey", s. 119; *Danişnâmey-i Danişgoster*, "Rey, Şehr-i Bâstânî", c. IX, Tehrân, 1349, s. 47.

[14] Yunanlar, Kyros'un dedesi olan Hehameniş'ten dolayı, onun kurduğu devlete Hehamenişî (Akamenid) adını vermişlerdir. Keyyânî ismi ise Firdevsî tarafından ortaya atılmıştır.

[15] Karadeniz, *İran Tarihi*, s. 26.

I. Darius bu sırada Bâbil seferindeydi ve dönüşte Rey'de yakalattığı Fruratis'i darağacında asmıştır.[16]

Sonraları Pers İmparatorluğu, liyakatli hükümdârların olmaması, saraya çeşitli yabancı unsurların karışması, sayısız hilelerin olması, daha sonra meydana gelen ekonomik dengesizlikler gibi sebeplerle zayıflamış ve İskender'in M.Ö. 331'de İran'ı istilası ve III. Darius'un ölmesiyle tarihe karışmıştır.

Rey, Persler'in hâkimiyetine daha ilk dönemlerde geçmiştir. Çünkü II. Kyros, Med İmparatorluğuna son verince Rey'in de içinde bulunduğu Mad-i Bozorg ile birlikte bütün Media'ya ve Med topraklarına vâris olmuştu.[17] I. Kyros, ölmeden önce oğlu I. Kambiz'i veliaht tayin etmiştir. Diğer oğluna (oğul ismi belirtilmemiş) ise Ermenistan ve Rey'in de dâhil olduğu Media bölgesinin yönetimini bırakmıştır.[18] Öte yandan, Persler döneminden günümüze, I. Darius tarafından meydana getirilen ve o dönemin olayları hakkında bilgi vermesinin yanı sıra Rey hakkında da bize önemli bilgiler veren mühim bir belge kalmıştır. Bisütun kitâbeleri denilen bu belgelerde Rey'den iki yerde "Rega" adı altında bahsedilmiştir. Kitâbede Rey'in mevzu bahis olduğu kısımlar şunlardır:

Bisutun Kitâbesi 2. Sütun. 13. Bend:

> *"Darius Şâh der ki: "Ondan sonra Fruratis ordularıyla Media'da bulunan "Rega" tarafına kaçtı. Ben de bunun üzerine derhal peşinden bir orduyu üzerine gönderdim. Fruratis ele geçirildi. Ve onu yanıma getirdiler. Ben kulak, burun ve dilini kestim. Ve bir gözünü çıkardım. Ve onu memleketine gönderdim. Halkı onu seyretti. Ve onu Hemedân'da darağacına astım. Ve en seçkin taraftarlarını Hemedân'da kalenin zindana attım. Ve kalenin içinde onların derilerini yüzdüm. Ve sonra da asıldılar."*

3. Sütun 1. Bend:

> *Darius Şâh der ki: O vakit Pers ordusunu Rega'dan Viştasep'e gönderdim. O ordu Viştasep'e ulaşınca, O, ordunun başına geçti. Ve savaşa gitti. Petigraban denilen yerde isyancılarla savaşa tutuştu. Ahura Mazda da*

[16] Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II. 1. bs., s. 97.

[17] Günaltay, *İran Tarihi*, s. 134.

[18] Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II. 1. bs., s. 96.

bize yardımcı oldu. Ve Ahura Mazda'nın isteğiyle Vişţasep, isyancıların ordusu bozdu. [19]

Büyük İskender Devrinde Rey

Makedonya Krallığının en büyük kralı şüphesiz Büyük İskender'dir. Yaklaşık on üç yıl süren kısa hükümdârlığı sırasında Yunanistan, Bulgaristân, Anadolu, Mısır, Kıbrıs, Mâverâünnehir, Nubya, Suriye, Filistin Afganistân, Pakistân, Irâk, İran ve Hindistân'ı kapsayan büyük bir sahaya hâkim olmayı başarmıştır.[20] İskender'in kısa bir sürede bu denli büyük bir imparatorluğa sahip olması gerçekten şaşılacak bir durumdur. Bunda şüphesiz Persler'in, yıllardan beri özellikle Yunan coğrafyasında uyguladıkları saldırgan politika ve bunun sonucunda İskender'de oluşan intikam hırsının etkisi büyüktür. Bu hırsla harekete geçen İskender Persler'i kısa sürede önce Yunan coğrafyasından, sonra Anadolu, Suriye ve Mısır'dan, en son da Persler'i yıkmak suretiyle İran'dan atmıştır.

Daha önce Pers Kralı III. Darius'la ilk olarak Granikos Suyu (Biga Çayı) civarında karşılaşan İskender, onu büyük bir hezimete uğratmıştır. Bu savaş sonucunda Batı Anadolu'nun bütünü İskender'in eline düşmüştür (M.Ö. 334).[21] Önce Frigler'in başkenti Gordiyon'u daha sonra güneye inerek Tarsus'u alan İskender'le Darius arasındaki ikinci karşılaşma İssos (Hatay)'ta olmuştur. İskender'e kıyasen daha büyük bir orduya sahip olan Darius bu muharebeden de yenik ayrılarak Fırât'ın gerisine çekilmiştir[22]

Suriye, Filistin ve Mısır'da da hâkimiyet sağlayan İskender, İran Kralı ile son karşılaşmasını M.Ö. 331'de Erbela (Erbil)'da gerçekleştirdi ve kendisinden üç kat büyük Pers ordusunu darmadağın etmiştir.[23] İskender karşısında üçüncü kez hezimete uğrayan III. Darius, Rey'in de içinde bulunduğu Media bölgesine kaçmıştır. Bundan sonra İran'ı hâkimiyetine alan İskender Hindistân'a

[19] Keriman, *Rey-i Bastân,* c. I, 1. bs., s. 26-27.

[20] Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar,* c. III, s. 350.

[21] Günaltay, *İran Tarihi,* s. 247.

[22] Günaltay, *İran Tarihi,* s. 248.

[23] Günaltay, *İran Tarihi*, s. 251.

kadar olan yerleri hâkimiyet altına almış, çok yorulan ordusunun hareket edemeyişi sonucu önce Rey'e de uğrayarak İran'a oradan da Bâbil'e geri dönmüştür.[24] Uçsuz bucaksız Hellen İmparatorluğu, İskender'in M.Ö. 323'te Bâbil'de hastalığa yakalanması ve akabinde bir rivayete göre Bâbil, başka bir rivayete göre Kudüs'te ölümüyle komutanları arasında parçalanmıştır.

İskender'in Rey'deki faaliyetlerine gelince, III. Darius'un Media'ya kaçtığını öğrenen İskender Hemedân ve Rey yoluyla onun peşine düşmüştür. On birinci günün sonunda Rey'e varan İskender, Darius'un Media'yı da terk ettiği ve Hazar taraflarına kaçtığı haberini almıştır. İskender, Darius'un peşinden gidip onu yakalama imkânına sahipken bundan vazgeçmiştir. Öte yandan Darius'un kaçışından sonra ordusunun bir kısmı onu terk edip evlerine dönmüş, diğer bir kısmı ise İskender'in ordusuna katılmıştır. İskender, Darius'a ulaşamayacağını anlayınca Rey'de beş gün kalmıştır.[25] İskender, Rey yakınlarındaki Şuş bölgesinde büyük bir ziyâfet vermiş ve bu esnada doğu ve batı kardeşliğini vurgulama maksadıyla çok sayıda Yunanlı ve Makedonyalı askeri İranlı kadınlarla evlendirmiştir. Fakat daha sonra İskender'in ölümüyle çok sayıda kadın bu evliliği feshetmiştir.[26]

Rey'de bulunduğu süre içerisinde ordusuna istirahat veren İskender aynı zamanda Media bölgesinin satrabını da tayin etmiştir. Satrabın ismi Oksodat'tı. İskender'in bunları yaptığı tarih genel olarak M.Ö. 331 olarak kabul edilir fakat; Minorsky bunu 330 olarak tespit etmiştir.[27] İskender'in ölümünden sonra Rey'e komutanlarından Antigin adında biri hükmetmiştir.[28] İmparatorluk parçalandıktan sonra ise Media bölgesi, Rey dâhil, Seleukoslar'ın idaresinde kalmıştır. Son olarak şunu söylemek gerekir ki İranî rivayetler, İskender'in bu ani gelişi ve Pers İmparatorluğu'nu kısa sürede yok edişinden İran'ın tarih boyunca gördüğü en büyük felaket olarak söz ederler.

[24] Dineverî, *el-Ahbâr et-tıvâl,* s. 86.

[25] Minorsky, "Rayy", s. 471; Percy Sykes, *A History of Persia,* vol. I, 3. bs., Macmillan, London 1930, s. 261; Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II, 1. bs., s. 98.

[26] Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitâbı,* (y.y.), 1997, s. 82.

[27] Blaga, *İran Halkları*, s. 99.

[28] Blaga, *İran Halkları*, s. 101.

Seleukoslar Devrinde Rey

Büyük İskender'in ölümünden sonra generalleri arasında mücadeleler başlamıştır. Bu mücadeleler sonunda parçalanan imparatorluğun Suriye ve İran kısmına Seleukoslar hâkim olmuştur. Hânedânın ve devletin kurucusu, "Fâtih Nikator" lakabıyla bilinen I. Seleukos (M.Ö. 325-280)'un payitahtı ilk başlarda Bâbil iken (M.Ö. 312-306) daha sonra devletin merkezini buradan, daha önce M.Ö. 321'de Dicle kenarında kurmuş olduğu ve kendi adını verdiği Seleukos (Seleukia) şehrine taşınmıştır. Bir süre Damaskos (Şâm/Dımaşk)'u kendine üs seçen Seleukoslar en son Antakya'yı kendilerine başkent yapmışlardır.[29]

İskender devrinde orduda önemli bir general olan Nikator, İmparatorluk parçalandıktan sonra M.Ö. 321-312 yılları arasında Makedonya'daki ana krallığın Bâbil bölgesindeki satraplığını yapmıştır. Daha sonra I. Antiokhos'la birlikte Kral namını alarak Makedonya ile bağlarını koparmıştır. Halefi olacak olan I. Antiokhos M.Ö. 292-280 yılları arasında babasıyla birlikte devleti beraber yönettikten sonra, babasının ölümü üzerine M.Ö. 280'de devletin tek hâkimi olmuştur.[30]

M.Ö. 275'e gelindiğinde devletin sınırları Afganistân'dan Çanakkale Boğazı'na kadar uzanıyordu. Ancak Büyük Antiokhos'un (III. Antiokhos) M.Ö. 189'da Roma ile yaptığı mücadelesi adeta bir dönüm noktasıydı. Zira Antiokhos, tam Roma'ya hükmedecekken son anda yenilmiş ve devlet bu tarihten sonra küçülmeye başlamıştır.[31] Nihayet İranî bir kavim olan Partlar, Seleukoslar'ın İran'daki hâkimiyetlerine M.Ö. 64'te son vermişlerdir.

Seleukos Nikator'un kendi adına bir şehir kurduğundan yukarıda bahsetmiştik. Bu dönemde sadece "Seleukos" şehri değil, bunun yanında başka şehirler de kurulmuştur. Bu dönemde "Laodikea, Apamea, Heraklia"[32] şehirlerin yanı sıra "Eoropos[33]" adında bir şehir daha kurulur ve bu şehir aslında Rey'den

[29] Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar,* c. III, s. 354.

[30] Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar,* c. III, s. 354-355.

[31] Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar,* s. 354.

[32] Serena, *Sefername,* s. 206; Minorsky, "Rayy", s. 471.

[33] Rawlinson adından bir batı müellifi, Eoropos'un bugünkü Veramin kasabası (Ortaçağda Rey'e bağlıydı) olabileceğini söyler. Bkz.: *Historic Cities,* s. 447

başka bir yer değildir. Şöyle ki I. Seleukos devrinde Rey'de çok şiddetli bir deprem meydana gelir ve şehir harabeye döner. Sonra Nikator, harab olan Rey şehrini tekrar inşâ eder ve adına Makedonya'da doğduğu yere izâfeten "Eoropos" adını verir.[34] Bu dönemde Rey şehri, Ekbatana (Hemedân), Persepolis ve Bâbil şehirleri gibi bayındır bir kent haline gelmiştir.[35] Bunun yanı sıra İranlar tarafından Fetret Devri olarak adlandırılan Seleukoslar döneminden kalma sikkeler başta Rey olmak üzere, Şuş (ki burası da Rey'e bağlıydı) ve Taht-ı Cemşîd'de basılmıştır.[36]

Partlar (Eşkânîler) Devrinde Rey

Part sülalesinden Erşek[37] adında birinin Seleukos idaresine başkaldırması ve kısa sürede Yunanlar'ın İran'dan atılmaları sonucu İran'da Partlar dönemi başlamış oldu. Part Devleti, Batılıların Partia dedikleri ve daha sonra Horasan adı verilen bölgede kurulmuştur. İlk iki hükümdârının Erşek olan isimlerine izâfeten zamanla Eşkânîler olarak anıla gelen Partlar, M.Ö. 249-MS 228 yılları arasında İran'da 477 yıl boyunca hüküm sürmüşlerdir. İlk başlarda İran'la sınırlı olan Part toprakları, Suriye'nin yanı sıra Doğu Anadolu ve bir ara Irâk'ın da alınmasıyla oldukça genişlemiştir.[38]

Med ve Persler gibi Zerdüşt bir inanca sahip olan Partlar, I. Mihrdâd (Mithridates M.Ö. 171-138) döneminde Belh ve Rey dâhil olmak üzere Media bölgesi, Bâbil ve geriye kalan Seleukos topraklarını hâkimiyeti altına almış ve buralarda kendi adına para bastırmıştır. I. Mihrdâd'ın ölmesiyle bir ara zayıflayan Partlar II. Mihrdâd döneminde yeniden toparlanmış ve Fırât'a kadar olan yerleri topraklarına katmışlardır. III. Ferhâd döneminde Rumları Harrân Savaşı'nda yenmeyi başaran Partlar'ın I. Bilaş'ın ölümünden sonra si-

[34] Minorsky, "Rayy", s. 471; Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II. 1. bs., s. 101; *Historic Cities,* s. 447.

[35] Serena, *Sefername,* s. 206.

[36] Keriman, *Rey-i Bastân,* c.II, 1. bs., s. 102.

[37] İbnü'l Esîr'de bu hükümdârdan Eşk diye bahsedilir. Müellife göre Eşk, Rey'de doğup büyümüştür. Eşk, Seleukos hükümdârına başkaldırmış ve Seleukoslar'la Mûsul civarında savaşa tutuşmuştur. Bu savaş sonucunda Mûsul'dan Rey ve İsfehân'a kadar olan yerler onun eline geçmiştir. Bkz.: İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* çev. Ahmed Ağırakça, İslâm Tarihi, c. I, Bahar Yayınları, İstanbul 1985, s. 282.

[38] Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar,* c. III, s. 79; Karadeniz, *İran Tarihi,* s. 27.

yasî bütünlükleri bozulmuş ve nihayet Sâsânîler'in ortaya çıkmasıyla da tarihe karışmışlardır.[39]

Partlar devrinde özel bir konuma sahip olan Rey bu dönemde "Erşekiye" olarak anılmıştır. Bunun yanı sıra bu dönemde Partlar'ın kışlık başkentleri Bâbil olurken, bahar başkentleri ise Rey olmuştur. Part hükümdârları bahar mevsiminde Rey'e gelerek hükümeti buradan idare ederlerdi.[40] Öte yandan bu dönemde Partlar'ın Rey'in yanı sıra Şehr-i Sed Dervaze (yüz kapılı şehir), Hemedân ve Tisfun (Dicle kenarında) şehirlerini de mevsimlik başkent olarak[41] kullandıkları bilgisi verilir.

II. Erşek veya halefi döneminde büyük bir yenileme geçiren Rey şehri yine bu dönemde Seleukoslar ve Partlar'ın çekişmesine sahne olur ve bu dönemde şehir sürekli el değiştirir.[42] I. Erduvan (Artabanus) tahta geçince Seleukos kralı III. Antiokhos'un meşguliyetinden istifade ederek Mardler'in (Taberistân'da oturan bir halk) memleketi Amül, Rey ve Hemedân'ı ele geçirdi. Fakat mezkûr hükümdâr sonradan büyük bir ordu toplayıp hücuma geçince Erduvan geri çekilmek zorunda kaldı, hatta başkentini dahi Seleukoslar'a bırakmıştır (M.Ö. 211).

Rey, Partlar'ın beşinci hükümdârı I. Ferhâd (Frates) döneminde tekrar Partlar'ın hâkimiyetine geçmiş ve devlet yıkılana kadar onların hâkimiyetinde kalmıştır. Bu seferde Ferhâd, Rey'le birlikte Kazvîn'i de alarak bu şekilde ilk defa Rey'in ötesine geçilmiştir.[43]

M.Ö. 174'te I. Ferhâd'ın ölümünden sonra II. Mihrdâd Part tahtına geçtiğinde Partlar'ın toprakları Rey ve Mard (Taberistân)'dan Heridud'a kadar uzanıyordu. II. Mihrdâd döneminde Seleukoslar'dan kalan ören yerleri de İran dışına itilmekle beraber Rey'in bu dönem de "Erşekiye" ismini almış olması muhtemeldir.[44]

[39] Karadeniz, *İran Tarihi*, s. 27-28.

[40] Minorsky, "Rayy", s. 471; Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, s. 1. bs., 102; Hac, "Rey", s. 416; *Danişnâmey-i Danişgoster*, "Rey, Şehr-i Bâstânî" c. IX, Tehrân, 1349, s. 47.

[41] Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II. 1. bs., s. 102.

[42] Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II, s. 104.

[43] Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II, s. 105.

[44] Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II, s. 106.

Sâsânîler Devrinde Rey

İsmini, Fars bölgesinde Anahita tapınağının başrahiplerinden biri olan Sâsân'dan alan Sâsânîler, M.S. III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar merkezî İran'da Medâin kenti olmak üzere geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Sâsânîler kendilerini Persler'in gerçek veliahtları olarak kabul ediyorlardı. Belki de birçok kişi tarafından II. Pers İmparatorluğu olarak anılmalarının sebebi de buydu. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Zerdüştlüğün etkisi, Sâsânîler'den önceki dönemlere nazaran daha fazla görülüyordu. Hatta denilebilir ki Zerdüştlük, Sâsânîler'i ayakta tutan en önemli etmendi.

Sâsânî Devleti'nin kurucusu sayılan Sâsân'ın oğlu I. Erdeşir, 224'te o sıralar Romalılar'la mücadele eden Part Hükümdârı Part Kralı V. Erduvan'ı Hürmüzdegân'da yenilgiye uğratarak kısa sürede Partlar'ın İran'daki hâkimiyetlerine son vermiştir.[45] *Rey-i Bâstân* kitâbında Hamdullah Müstevfî'den alıntı yapılır ve buna göre müellif, Erdeşir'in Part yönetimini ele geçirmesini şu şekilde anlatır:

"Erdeşir dünyaya geldi ve bülûğ çağına erince Erduvan'ın sarayında hükümdârın hizmetine girdi. Bir süre sonra Fars'ta başkaldırdı. Bunun üzerine Erduvan, oğlunu Fars'a onunla mücadele etmek için gönderdi. Fakat Erdeşir onu bertaraf etti. Bunun üzerine Erduvan kendisi harekete geçti. Fakat Erdeşir onu yendi ve öldürdü. Mülküne sahip oldu. Ayrıca kızını da kendine eş olarak aldı." Bu olaydan sonra Irâk ve Cibâl'den Rey'e kadar olan yerler Erdeşir'in hâkimiyetine geçti.[46]

II. Şapur döneminde Zerdüştlüğün kutsal metinleri toplanmış, aynı zamanda devlet çok geniş sınırlara ulaşmıştır. Bu dönemden sonra pek etkili faaliyet gösteremeyen Sâsânîler ikinci yükseliş dönemini I. Kavad döneminde bulur. Bu dönemde de toprakları genişleyen Sâsânîler'in başına geçen Enûşirvân lakablı I. Hüsrev kendisinden en çok bahsedilen Sâsânî hükümdârı olmuştur. Bu dönem Sâsânî topraklarının en geniş olduğu dönemdir.[47] IV. Hürmüz dö-

[45] Esko Naskali, "Sâsânîler", *DİA*, c. XXXVI, s. 174.

[46] Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 109.

[47] Karadeniz, *İran Tarihi*, s. 31-35.

neminde Behrâm Çûbin isyanı çıkmış ve Çûbin, krala karşı karargâhını Rey'de kurmuştur.[48] Neyse ki isyan sonradan bastırılmıştır.

II Hüsrev Perviz döneminde Sâsânîler İstanbul'u kuşatmış, Kudüs, Şâm ve Mısır'ı alarak Pers İmparatorluğu'nun sınırlarını yakalama hayalleri gerçekleşmiştir. 622'ye gelindiğinde Bizans yıkılmaya yüz tutmuş, Sâsânîler bütün Anadolu ve Asya'nın büyük bir kısmını topraklarına katmıştır. Fakat 627-28'deki Nineve (Ninova) savaşını kazanan Bizans İmparatoru Herakliyus bu durumu tersine çevirmiştir.[49] Nihayetinde dört asırlık Sâsânî İmparatorluğu İslâm ordularının Kadîsîye, Celûla ve son olarak Nihâvend'de III. Yezdigerd'e karşı kazandıkları zaferlerle tarihe karışmıştır.

Sâsânîler devrinde Rey, dini açıdan ön plandaydı. Bir yerde Zerdüşt'ün, başka bir yerde annesinin doğum yeri olarak geçen Rey[50] Zerdüştlüğün 12 kutsal şehri arasında sayılmaktadır. Zerdüştlüğün güçlenmesi ve Rey'in mukaddes ve dini bir şehri haline gelmesi Erdeşir devrinde gerçekleşmiş ve Zerdüştlük bu dönemde devletin resmi dini haline gelmiştir. Diğer yandan bu dönemde Zerdüştlüğün kaderi aynı zamanda Zerdüştler'in kutsal şehri Rey'in de kaderi demekti.[51]

II. Yezdigerd'in biri Hürmüz, diğeri Fîrûz adında iki oğlu vardı. Sicistân vâlîsi olan Hürmüz, babası Yezdigerd'in ölümünden sonra gelip hükümdârlığı eline geçirmişti. Fîrûz ise kaçarak Akhunlar'ın (Heyâtıla) ülkesine gitmiş ve onların hükümdârından kardeşine karşı yardım istemiştir. Bunun üzerine Akhun hükümdârı, Talekân'ı Fîrûz'a bağışladıktan sonra asker vererek yardımda bulunmuştur. Nihayet Fîrûz, askerleri alıp kardeşi Hürmüz'ün üzerine yürümüş ve Rey'de yapılan savaşta kardeşini öldürmüştür. Bir rivayette ise Fîrûz'un, kardeşi Hürmüz'ü öldürmediği, esir edip hükümdârlığı elinden aldığı söylenir.[52] Bundan sonra Firûz, şehri yenilemiş ve Rey bir dönem "Ram Fîrûz" adıyla anılmıştır. Öte yandan *Taberî Târîhi*'nde, Kubâd'ın babası Enûşirvân'ın

[48] Dineverî, *el-Ahbâr et-tıvâl,* s. 132.

[49] Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar,* c. III, s. 81-82; Karadeniz, *İran Tarihi*, s. 36.

[50] Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II. s.112.

[51] Minorsky, "Rayy", s. 471

[52] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil,* c. I, s. 387.

Rey'de Şemîr adında biri tarafından öldürüldüğü bilgisi yer alır. Ayrıca Hüsrev Enûşirvân, döneminde Rey'deki ateşkedenin putlarını çıkarıp dışarı atmıştır.

Sâsânîler döneminde Rey'in reisliği, soyunu Partlar'a dayandıran Mihrân ailesine geçmiştir. Bu yüzden Mihrân ailesinden Şapur Râzî, Kubâd ve Behrâm Çûbîn yukarıda değindiğimiz gibi isyan etmiş ve hükümdârlık iddiasında bulunmuşlardır. Çûbîn'in, I. Hüsrev ve IV. Hürmüz'e karşı Rey'de yaptığı isyan sonucu şehir harabeye dönmüştür. Hüsrev Perviz Behrâm Çûbîn'i kırdıktan sonra ve tahta tekrar oturması üzerine Rey, Gürgân ve Horasan'ı dayılarının uhdesine bırakmıştır.[53]

22/642'de meydana gelen son savaş Nihâvend'de Müslümânlar, III. Yezdigerd ordusunun Rey'de toplandığını zannetmişti; fakat Persler Nihâvend'de toplanmıştı. III. Yezdigerd'in Rey'de değil de Nihâvend'de olduğunu öğrenen Hz. Nuaym b. Mukarrin 30.000 kişilik orduyla o tarafa yönelmiştir. Meydana gelen Nihâvend Savaşı sonucunda Müslümân ordusuna yenilen Yezdigerd, ordusunun kalanıyla birlikte yeni güç oluşturmak için doğuya kaçmış ve bir rivayete göre Hulvân, başka bir rivayete göre İsfehân yoluyla Rey'e gelmiştir. Buraya yerleşen Yezdigerd, bir süre sonra şehrin ateşkedesinden biraz kutsal ateş aldıktan sonra Horasan tarafına yönelmiştir.[54]

Dört Halîfe Devrinde Rey

Hz. Peygamber'in vefâtından sonra yaklaşık 30 yıl süren ve İslâm Devleti'nin başında sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali'nin bulunduğu döneme "Hülefâ-yı Râşidîn" yani Dört Büyük Halîfe dönemi (11-40/632-661) denir. İslâm Devleti için Arabistân'ın dışına tam anlamıyla fetihler 13/634 yılı itibariyle Hz. Ömer devrinde (13-23/634-644) gerçekleşmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde (11-13/632-634) içte güvenlik sağlandıktan sonra Hz. Ömer'in hilâfeti boyunca önemli seferlerde bulunulmuş ve önemli fetihler gerçekleşmiştir. İşte bu fetihlerden belki de en önemlisi İran'ın fethiydi.

[53] Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, s. 243; Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II, s. 112-114.

[54] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*,c. III, s. 39; Minorsky , "Rayy", s. 471; Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, s. 112-114; *Historic Cities,* s. 447.

Müslümânlar'ın Sâsânîler'le ilk karşılaşması 13/634 senesinde Köprü Savaşı'nda olmuştur. Bu savaşta yenilen Müslümânlar'ın galibiyetler zinciri ise 15/636 yılında vuku bulan Kadîsîye Savaşı'yla başlamıştır. 16/637 Celûla Savaşı'yla devam eden zaferler 22/642 yılında "fetihlerin fethi" olarak tanımlanan Nihâvend Savaşı'yla zirveye çıkmıştır. Nihâvend Savaşı'ndan sonra Sâsânî İmparatorluğu'nun temelleri sarsılmış ve on yıldan az bir süre içerisinde bu devletin şehirleri, bazısı savaş bazısı ise sulh yoluyla Müslümânlar'ın eline geçmiştir.[55] Savaşla ele geçirilen şehirlerden birisi de kuşkusuz Rey şehriydi.

O dönemde Rey'in hâkimiyeti Mihrân ailesinden olan Behrâm Çûbîn'in torunlarından Siyâvuş b. Mihrân b. Behrâm Çûbîn'in elindeydi. Taberî'de geçtiği üzere Nihâvend'ten sonra Hz. Nuaym b. Mukarrin[56] önderliğindeki İslâm ordusu 22/642 senesinde Rey üzerine yürüdü. Rey'in sahibi Siyâvuş da çevre illerdeki Acem yöneticilere haberler göndererek kendisine yardımcı kuvvet göndermelerini istedi. Aksi halde yenilince, sıranın kendilerine geleceğini söylüyordu. Nihâvend'den kalan ordunun kalıntıları ile Taberistân, Kumis ve Cürcân'dan gelen gönüllü Acem ordularıyla Hz. Nuaym'ı karşıladı.[57]

Târîh-i Taberî ve İbnü'l Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh*'i ve el-Nüveyrî'de aralarında çok az farklılık olmakla birlikte, Rey'in fethine geniş bir şekilde yer verilmiştir. Taberî'de Rey'in fethi şu şekilde anlatılır:

"Gelen Acem orduları arasında Zeynebdî (Zeynebî, Zeyn veya Ebû Ferruhân) diye bir kişi vardı. Bu kişi Rey'li olmakla beraber Siyâvuş'a karşı geçmişten gelen bir düşmanlığı vardı. Bu yüzden Hz. Nuaym b. Mukarrin'in ordusu Rey yakınındaki Kûha (Kaha) köyüne gelince Zeynebdî Hz. Nuaym'la burada buluştu ve ondan aman dileyip safına katılmayı istedi. Hz. Nuaym da bu teklifi kabul etti. Bunun

[55] *Rey-i Bastân,* c.II, s. 118.

[56] Hz. Nuaym b. Mukarrin el-Müzenî, Nihâvend Savaşı'nda Müslümânlar'ın komutanlığını yapmış kıymetli bir sahâbîdir. Kavmi olan Müzeyne Kabilesi'nden 400 süvariyle birlikte gelmiş, sonra Basra'ya gidip yerleşmişti. Hz. Ömer onu Nihâvend ordusuna komutan olarak tayin etmişti. Onun sayesinde İran'da birçok yer İslâm hâkimiyetine geçmiştir. Daha fazla bilgi için bkz.: İbn Kesîr, *el-Bidâye,* çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Târîhi*, c. VII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 199-200.

[57] Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb el-Nüveyrî, *Nihâyetü'l ereb fi fünûnu'l-edeb*, thk. Muhammed Ebû'l Fazl İbrahim, c. XIX, 1975, s. 264; Minorsky, "Rayy", s. 471; Kadyanî, *Rey (Rega),* s. 88; *Historic Cities,* s. 447.

üzerine Hz. Nuaym harekete geçecekken Zeynebdî kendisine bir tavsiyede bulundu. Zeynebdî: "Rey'de asker gayet çoktur. Dolayısıyla onları yüz yüze bozmanız biraz zor olacaktır. Fakat zaferi ancak hile ile elde edebilirsiniz." Bunun üzerine Hz. Nuaym hilenin nasıl olacağını sordu Zeynebdî: "Bana 2.000 kişilik bir birlik ver. Sen Siyâvuş'la karşı karşıya gelirken, ben şehrin zayıf noktası olan dağ tarafından şehre gireyim. Onlar şehre girdiğim haberini alınca şehre dönecekler. Sen de böylece onlara arkadan saldırıp onları kırarsın." Hz. Nuaym bu fikri tuttu ve ordusunun iki binlik kısmını kardeşi Münzîr b. Mukarrin'le birlikte Zeynebdî'nin emrine verdi ve onun her buyruğuna uymalarını emretti.

Ertesi gün Siyâvuş, arkası Taberek Dağı'na dönük olarak şehirden Hz. Nuaym'ın karşısına çıktı. Tam bu sırada Zeynebdî de savunmasız kalan şehre dağ tarafından girdi. Bu haber Siyâvuş'a ve ordusuna gelince telaşa kapıldılar ve herkes şehirdeki evini düşünmeye başladı ve şehre dönmeye başladılar. Onlar böyle davranırken Zeynebdî'nin planı işlemeye devam etti ve Müslümânlar, Acem'i önden arkadan kırıp geçirdi. Ve kısa süre içinde şehre girmeyi başardılar. Öyle ki kanlar oluk oluk akar oldu. Kalan Rey'li halk Dâmgân taraflarına çekildi. Hz. Nuaym, şehrin yağmalanmasını emretti. Bu arada şehrin fethinde büyük pay sahibi olan Zeynebdî'nin ailesine aman verildi. Fethedilen şehir yapılan bir anlaşmayla Zeynebdî'nin idaresine bırakıldı ve fetih[58] haberi Hz. Ömer'e iletildi. Gelen cevapta Hz. Ömer, Hz. Nuaym'dan Rey'de kalması ve Kumis ile Dâmgân'da toplanan Acem kalıntılarının ortadan kaldırılması için üzerlerine bir ordu gönderilmesi emri vardı. Bunun üzerine Hz. Nuaym bu emre uyarak kendisi Rey'de kaldı ve kardeşi Süveyd b. Mukarrin'i Kumis üzerine gönderdi.[59] İbnü'l Esîr ve el-Nüveyrî ise Taberî'den farklı olarak Rey'in 21/641 senesinde Karazâ b. Ka'b tarafından fethedildiğini söyler.[60] Ya'kûbî de

[58] Belâzurî'de de Rey'in fethi etraflı bir şekilde ele alınmış ve burada Rey'i fethedenin Urve b. Zeydî'l-Hayl et-Taî olduğu geçer. Yâkût el-Hamevî de Rey'i fethedenin Urve b. Zeyd olduğunu söyler. Bkz.: Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*,c. II, s. 895. Fakat biz burada diğer kaynak eser ve çalışmalarda Rey'in fethinin Hz. Nuaym b. Mukarrin tarafından gerçekleştirildiği bilgisinin daha fazla geçmesi sebebiyle Taberî'nin vermiş olduğu bilgileri vermeyi daha uygun bulduk. Belâzurî'de Rey'in fethi hakkında daha fazla bilgi için bkz.: el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002. s. 454-460.

[59] Taberî, *Târîh-i Taberî Tercümesi*, c. III, Elif Ofset Tesisleri, İstanbul 1983, s. 109-110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 29-30; Nüveyrî, *Nihâyetü'l ereb*, 264; Kadyanî, *Rey (Rega)*,s. 89.

[60] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 30; el Nüveyrî, *Nihâyetü'l ereb*, s. 264-265.

onları destekler ancak tarih olarak 23 senesini işaret eder.[61] Fakat bizce şehri ilk fetheden Hz. Nuaym'dır zira; Karazâ b. Ka'b daha sonra Hz. Osmân devrinde şehri tam olarak hâkimiyet altına almıştır.

Rey şehrini fetheden İslâm ordusu neredeyse Sâsânî başkenti Medâin'de elde ettikleri ganimet kadar ganimet elde etti. Hz. Nuaym da bu ganimetlerin beşte birini Hz. Ömer'e gönderdi.[62] Öte yandan Hz. Nuaym b. Mukarrin şehir halkı için bir amannâme yazdırdı. Rey halkı bu amannâmeyi kabul etti. Buna göre halk yıllık cizyesini vermekle beraber herhangi bir isyana kalkışmayacak, şehirde güvenli ve huzurlu bir şekilde hayatlarını idame ettireceklerdi. Ayrıca şehir halkından itaatkâr bir tavır sergilemelerini isteyen Hz. Nuaym, aksi takdirde başlarına çok kütü şeylerin gelebileceği haberini veriyordu. [63]

Hz. Nuaym b. Mukarrin bu arada Zeynebdî'ye bir emir verdi ve ondan eski Rey'in yıkılmasını istedi. Ondan sonra şehrin yeniden inşâsını istedi. Yeni Rey, eski Rey'in doğusunda yeniden inşâ edildi. Bu arada Nasır-ı Hüsrev, Rey'i inşâ edenin Ferruhân b. Zeynebdî olduğunu söyler. Rey sonraları daha da bayındır hale geldi ve nüfusu oldukça arttı. [64]

Bir süre sonra Hz. Ömer'in Kûfe vâlîsi olan Hz. Ammâr b. Yâsir yerine Hz. Muğîre b. Şube'yi tayin ettiğini görüyoruz. Hz. Muğîre de göreve gelince Desteba ve Rey'e, Kesîr b. Şihâb el-Hârisi'yi vâlî yapmıştır. Kesîr, Kadîsîye Savaşı'nda(15/636) büyük yararlılıklar göstermişti. Kesîr Rey'e ulaştığında, halkın daha önce imzalanmış olan amannâmeyi bozmuş olduklarını gördü. Bunun üzerine onlarla, itaat edip haraç ve cizyeyi ödemelerine dek savaştı. Rey ve Desteba'ya ek olarak Kazvîn vâlîliğini de yapan Kesîr b. Şihâb, daha sonra Emevîler döneminde Hz. Muaviye tarafından Rey'e tekrar atanmış ve bir süre daha Rey vâlîliğinde bulunmuştur.[65]

[61] Ya 'kûbî, *el-Büldân*, s. 89-90.

[62] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Târîhi,* Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 202.

[63] Kadyanî, *Rey (Rega),*s. 89; Pişgâhî, *Rahnemâ*, s. 12.

[64] Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 243; Kadyanî, *Rey (Rega),* s. 89.

[65] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*,s. 456-457; Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II. 1.bs., s. 118-119.

Hz. Osmân döneminde, Rey vâlîliğine Bera b. Azib atanmıştır (24/644).[66] Öte yandan 25/645 yılında Kûfe vâlîliğine ikinci defa atanan Hz. Sa'd b. Ebî Vakkâs bu yıl Rey'e gelmiş, burada vuku bulan karışıklıkları çözdükten sonra Deylem üzerine yürümüş ve buradaki karışıklığı da aynı şekilde halletmiştir.[67] Hz. Osmân döneminde Rey vâlîliğine atanan son kişi ise 34/655 senesinde atanan Said b. Kays olmuştur.[68]

Rey'in ve diğer eski Sâsânî şehirlerinin İslâm hâkimiyetine kalıcı olarak alınması yaklaşık 5 yıl sürdü.[69] Bu süre içerinde Rey defalarca elden çıktı ve her seferinde tekrar fethedildi. Şehir en son Hz. Osmân devrinde (23-35/644-656) tam olarak hâkimiyet altına alındı. Bu dönemde Kûfe vâlîsi olan Hz. Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından Rey'e gönderilen Karazâ b. Ka'b, şehri tam olarak hâkimiyet altına almıştır. Öte yandan Karazâ, Hz. Ali devrinde (35-40/656-661) Kûfe vâlîliğine atandı ve aynı dönemde Kûfe'de vefât etti ve Hz. Ali, onun cenaze namazını kıldırdı. Karazâ b. Ka'b'ın ölümünden sonra Hz. Ali Rey ve Desteba vâlîliğine Yezîd b. Hacebe (veya Hüceyye)'yi atamıştır. Adı geçen vâlî Rey'in haracını azaltınca Hz. Ali onu huzuruna çağırmış ve sorguya çekmiştir. Yezîd harac hakkında bilgi vermeyince Hz. Ali önce onu kırbaçlatmış, sonra da hapse attırmıştır. Rey vâlîliğine ise kölesi Sa'd'ı getirmiştir. Yezîd hapisten çıkınca ise Hz. Muaviye tarafına geçmiştir. Bundan sonra Rey'in işine bizzat Kûfe vâlîsi Hz. Ebû Mûsâ bakmış ve şehir halkının bozmuş olduğu anlaşmayı tekrar yürürlüğe koymuştur. [70]

Hz. Muaviye ile yapılacak ve tarihe Sıffin Savaşı olarak geçecek talihsiz muharebe öncesinde Hz. Ali, taraftar toplarken aralarında sahabe olan Abdullah b. Mesûd (İbn Mesûd) ve arkadaşları Abide es-Selmânî, er-Rabi' b. Huseym ve Kurradan (Kur'an hafızları) 400 kişinin bulunduğu bir grup Hz. Ali'ye gelerek şöyle demişlerdir: "Ey Mü'minlerin Emîri! Senin üstünlüğünü

[66] Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 119.

[67] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. II, s. 87; Bahriye Üçok, *İslâm Târihi: Emevîler Abbâsîler,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 3.

[68] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. III, s.152.

[69] Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi*, s. 37.

[70] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 458; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. III, s. 293; Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1.bs., s. 119.

bilmekle beraber, bu savaş hakkında şüphe içerisindeyiz. Senin ve müminlerin, müşriklerle savaşan kimselere ihtiyacı vardır. Sen bizi oraların halkını savunmamız için sınır bölgelerine gönder." Bunun üzerine o da onları Rey ve Kazvîn sınırına göndermiştir. Başlarına ise er-Rabi' b. Huseym'i vererek onlara bir sancak bağladı. Bu sancak ise Kûfe'de bağlanan ilk sancaktı. [71]

Emevîler Devrinde Rey

Hulefâ-yı Râşidîn devrinden sonra İslâm dünyasında cumhûrî yönetimi, mutlakî yönetime çeviren Emevîler dönemi (41-132/661-750) başlamıştır. On halîfenin başa geçtiği ve seksen dokuz sene sürmüş olan Emevî Hilâfeti döneminde İslâm Devleti'nin genişlemesi devam etmiş, devletin sınırları Türkistandan İspanya'ya kadar genişlemiş ve İstanbul ilk defa bu dönemde 49/669'da Müslümân orduları tarafından kuşatma altına alınmıştır.[72] Hz. Muaviye(41-60/661-680)'nin önderliğinde kurulan Emevî Devleti özellikle Hz. Muğîre b. Şube ve Hz. Amr b. As gibi sahâbîlerin ve Zîyâd b. Ebihi gibi kişilerin desteğiyle kısa sürede İslâm Devleti'nin önceki sınırlarına ulaşılmış, buralarda meydana gelen isyanlar bastırılmış ve özellikle bu dönemde Rey'in de içinde bulunduğu Horasan bölgesindeki karışıklıklara son verilmiştir.

Bu dönemde Horasan ve Rey'e değişik tarihlerde çeşitli vâlîler tayin edilmiş ve her vâlî değişiminde bölge halkı huzursuzluk çıkartmıştır. Emevîler döneminde Rey açısından iki önemli olay vardır. Bunlardan biri Hz. Hüseyin'in şehit edilmesiyle sonuçlanan ve tarihe Kerbelâ Hâdisesi olarak geçen olay ile Emevîler'e karşı Horasan ve çevresinde yürütülen Abbâsîler hareketidir.

Yezîd döneminde (60-64/680-683) Kûfe vâlîsi Ubeydullah b. Zîyâd, Kûfelilerin kendisini çağırdıkları Hz. Hüseyin'in, Fırât kıyısına geldiği haberini alınca derhal harekete geçti ve Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın başında bulunduğu bir orduyu Hz. Hüseyin'i durdurmaları için gönderdi. Bir sahâbî çocuğu olan Ömer'in Peygamber torununa karşı çıkması olayı, kaynaklarda çeşitli şe-

[71] Dineverî, *el-Ahbâr et-tıvâl,* s. 217-218.

[72] Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 60; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 8. bs. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara 2009, s. 2, 4.

kilde geçmektedir. Ancak biz burada en çok kabul görüleni belirtmekle yetineceğiz.

Rivayetlere göre, Deylemliler isyan ederek Desteba'yı ele geçirmişlerdi. Bunun üzerine Ubeydullah b. Zîyâd, Ömer'i Rey vâlîliğine tayin ederek, Deylemliler üzerine gidip bu meseleyi halletmesini istedi. Ömer, Hammâm A'yen'de karargâh kurmak üzere yola çıktı. Ancak bu esnada Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin Kerbelâ'ya indikleri haberinin alınması üzerine Ömer, Kûfe'ye geldi. Ubeydullah ondan, önce Hz. Hüseyin üzerine gitmesini sonra da Deylemlilerle savaşmasını istemiştir.[73] Ömer b. Sa'd ise ilk başta bu emre karşı çıkmış ve Hz. Hüseyin'in üzerine gidemeyeceğini söylemiştir. Fakat İbni Zîyâd ona, Hz. Hüseyin'in üzerine gitmediği takdirde kendisinden Rey vâlîliğini geri alacağını söylemiştir.[74] Bunun üzerine Ömer b. Sa'd, Ubeydulah'tan kendisine kararını vermesi için bir gün mühlet verilmesini istemiştir. İznin verilmesi üzerine Ömer b. Sa'd en yakınları ile bu durumu istişare etmiştir. İstişareden Hz. Hüseyin'in üzerine gitmenin onun dünya ve ahiretini mahvedeceği kararı çıktığı halde Ömer b. Sa'd, ertesi gün İbn Zîyâd'ın teklifini kabul edip[75] Hz. Hüseyin'in üzerine gitmiş ve ne yazık ki Kerbelâ hâdisesi[76] vuku bulmuştur. Bu olaydan sonra Rey şehri birçok şairin dizelerinde kötülenmiş, lanetlenmiştir. Cafer es-Sadık Rey hakkında: *"Rey, Kazvîn ve Sâve mel'ûndur. Çünkü bunlar yüzünden Hz. Hüseyin'in katli olmuştur."* derken, İshâk b. Süleymân ise Rey hakkında: *"Rey'den daha kötü ve mel'ûn (lanetlenmiş) bir memleket görmedim."* demiştir.[77]

Ömer b. Sa'd, Ubeydullah'ın teklifini reddetmemesinin sebebi olarak kendisinin İbn Zîyâd tarafından tehdit edildiği gösterilir. Buna göre Ubeydullah, Hz. Hüseyin'e karşı gitmeyi kabul etmeyen Ömer'i vâlîlikten azletmenin yanı

[73] Ahmet Turan Yüksel, *Kerbelâ,* Yediveren Yayınları, Konya 2001, s. 81.

[74] Dineverî, *el-Ahbâr et-tıvâl,* s. 301.

[75] İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil,* c. IV, s. 55; Ahmed Ağırakça, *Emevî Döneminde Kıyamlar,* 2. bs., Şafak Yayınları, İstanbul 1994, s. 96-97.

[76] Kerbelâ vakası hakkında geniş bilgi için bkz.: Ahmet Ağırakça, *Kıyamlar,* s. 73-118; Mustafa Öz, "Kerbelâ", *DİA,* c. XXV, s. 271-272; Ahmet Turan Yüksel, *Kerbelâ*, Konya, Yediveren Yayınları, 2001.

[77] Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân,* c. II, s. 896; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 56.

sıra evini yıkmak, arazi ve mallarına el koyma, ayrıca öldürmekle tehdit etmiştir.[78] Öte yandan Ömer b. Sa'd'ın kararını vermeden evvelki gece şu şiiri dilinde dolandırdığı söylenir:

"Rey mülkünü ve Rey gibi bir şehri mi bırakayım,
Yoksa hayatım boyunca zemmedilmiş olarak Hüseyin'in kanıyla mı döneyim?
Hüseyin'i beklemek, hesapsız olarak cehenneme girmektir,
Ama Rey vâliliği de göz aydınlığıdır. [79]

Yezîd'in ölümünden sonra Mervân döneminin başlarında, daha önce Rey'in fethinde Müslümânlar'a yardımcı olan Zeynebdî'nin oğlu Ferruhân, Rey'de bir isyan başlatmıştır. Bunun üzerine o sıralar Kûfe emîri olan Amir b. Mesûd, Rey'e iki defa ordu göndermiştir. İlkinde başarı kazanan Ferruhân, ikinci orduya karşı tutunamamış ve orada öldürülmüştür. Böylelikle Rey'de meydana gelen bu isyan zorla da olsa bastırılmıştır.[80]

Abdülmelik döneminde (65-86/685-705) Ehl-i Beyt'in kanını isteme iddiasıyla ortaya çıkan Muhtâr es-Sakafî 66/686 senesinde Kûfe'yi istila etti. Muhtâr, Yezîd b. Ebî Necbe Fizârî'yi Rey ve Desteba (Deştepi)'ya göndermiştir. Muhtâr'ın ölümüne dek Rey'le beraber İsfehân, Cibâl, Azerbaycân ve Cezîre'nin haracı 18 ay boyunca onun elinde toplanmıştır.[81] Rey'in hâkimiyeti daha sonra tekrar Abdülmelik'in eline geçince 71/695 yılında Rey vâlîliğine Yezîd b. Ruveym atanmıştır.[82] Öte yandan 77/697'de Emevîler'e karşı isyan eden sahabe çocuğu Mutarrif b. Muğîre b. Şube'ye karşı Haccâc tarafından gönderilen birliklerin başında, o sırada Rey vâlîsi olarak görev yapan Adiy b. Zîyâd'ı görmekteyiz. Adiy, emrindeki ordusuyla birlikte Muttarif'in etrafını bir hendekle sarmış ve o dâhil yandaşlarının çoğunu öldürmüştür.[83]

[78] Yüksek, *Kerbelâ,* s. 82.

[79] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* çev. M. Beşir Eryarsoy, c. IV, s. 55; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân,* c. II, s. 896; Ağırakça, *Kıyamlar,* s. 97.

[80] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. IV, s. 138.

[81] Keriman, *Rey-i Bastân,*c. II. 1.bs., s. 123.

[82] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. IV, s. 300.

[83] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* c. IV, s. 392.

Abdülmelik b. Mervân hilâfetinde Irâk genel vâlîsi olan Haccâc, Rey vâlîliğine Kuteybe b. Müslim'i atamıştır (83/702). Bir süre bu görevde kalan Kuteybe 86/705'te Horasan vâlîliğine getirilmiştir.[84] Kuteybe'nin Rey vâlîliğinde kayda değer olay, Deyrü'l Cemâcim'de Abdurahman b. Eş'as'ın yanında yer alan önemli ilim adamlarından İmâm Şa'bî'nin bu savaşta mağlup olunca Irâk genel vâlîsi Haccâc'ın yaptığı ilân üzere Rey şehrine gitmesidir. Bir süre burada kalan İmâm Şa'bî, Haccâc'ın Kuteybe'ye verdiği emir üzere Kûfe'ye gönderilmiştir. Şa'bî Haccâc ile aralarında geçen bir konuşmadan sonra serbest bırakılmış ve bundan sonra kendini ilme vermiştir.[85] Bu arada 84/703 yılında Kuteybe b. Müslim Rey'de çıkan Ömer b. Ebi's-Salt isyanını da bastırmıştır. Ömer ise Kuteybe'ye yenilince Taberistân'a kaçmak zorunda kalmıştır.[86]

Son Emevî halîfesi II. Mervân dönemine geldiğimizde özellikle Horasan'da Abbâsî hareketi baş göstermiştir. Ebû Müslim el-Horasanî'nin[87] büyük gayretleriyle Abbâsî ailesi lehine zaferle sonuçlanan bu hareketin Rey'le olan ilgilisi o dönemde Horasan vâlîsi Nâsr b. Seyyâr ile alakalıdır. Ebû Müslim, Emevî hilâfetine karşı İbrahim İmâm için davet başlattığında Horasan'da Emevî vâlîsi olarak Nâsr b. Seyyâr bulunuyordu. Ebû Müslim'in gittikçe çığ gibi büyüyen gücüne karşılık Nâsr b. Seyyâr, Halîfe Mervân'dan yardım istemiş fakat ihtiyaç duyulan yardım bir türlü gelememiştir. Ebû Müslim'in, başında Kahtâbe b. Şebîb'in bulunduğu ordusuna karşı Nîşâbûr'da yenilen Nâsr b. Seyyâr bunun üzerine Horasan'ı terk etmek zorunda kalmış ve Rey'e sığınmıştır. Bir süre sonra Rey'den Sâve'ye giden Nâsr burada vefât etmiştir.[88]

[84] İsmâil Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *DİA,* c. XXVI, s. 490-491.

[85] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. IV, s. 442-443; Ağırakça, *Kıyamlar,* s. 251-252.

[86] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* s. 443.

[87] Ebû Müslim el-Horasanî'nin, etnik menşei hakkında bilgi olmamakla birlikte kendisinin Merv veya İsfehân'da doğduğu söylenir. Çocukluğu Kûfe'de geçen Ebû Müslim, ilk defa Abbâsî hareketinin önderi İmâm İbrahim ile 128/745'te tanışmış ve aynı yıl Abbâsî hareketinin üssü olan Horasan'a gönderilmiştir. Kısa sürede çevresinde adam toplamayı başaran Ebû Müslim yine kısa sürede Rey dâhil Horasan'ı hâkimiyeti altına almıştır. Abbâsî hareketi başarıya ulaşınca, Ebû Mansûr onu devletin geleceği için tehlikeli görmüş ve 138/755'te onu öldürtmüştür. Ebû Müslim el-Horasanî hakkında geniş bilgi için bkz.: Mesûdî, *Murûcu'z-zeheb,* s. 357; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* c. X, s. 117-128; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasanî", *DİA,* c. X, s. 197-199.

[88] Mesûdî, *Murûcu'z-zeheb,* s. 361; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. V, s. 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* c. X, s. 70-71; *A History of Persia,* s. 556; Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II. 1.bs., s. 126; Ali Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 206-207.

Nâsr b. Seyyâr'ın oğlu da Horasan'da bir orduya sahipti, fakat o da Ebû Müslim'in gücü karşısında duramamıştır. Daha sonra Kahtâbe, kendisi Gürgân'a oğlu Hasan da Rey gitti. Rey'e gelen Hasan karşısında, Emevî yandaşı olan Rey halkı, şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Hasan ise babası Kahtâbe oraya gelene kadar Rey'de kalmıştır.[89] Kahtâbe, Rey'e gelince burada 5 ay kaldı. Burada bulunduğu süre içerisinde Ebû Müslim'e durumu bildiren bir mektup göndermekle beraber şehirde sıkıyönetim ilân etti. Onun izni olmaksızın kimse Rey'den ne çıkabiliyor ne de Rey'e girebiliyordu.[90] Abbâsî hareketinin başarıya ulaşmasında büyük pay sahibi olan Ebû Müslim ise ikinci Abbâsî halîfesi Mansûr tarafından öldürtülmüştür (138/755). Ebû Müslim bu süre içerisinde topladığı servetini ölmeden önce Rey'e gömmüştür.[91]

Abbâsî hilâfeti döneminde meydana çıkan, fakat konunun bütünlüğü açısından bu bölümde son olarak Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra ortaya çıkan ve Rey'i de bir ölçüde ilgilendiren Sinbâd[92] isyanından bahsetmek yerinde olacaktır. Sinbâd bir Mecûsîydi ve Ebû Müslim'in eski dostlarındandı. Sinbâd'ın başlattığı isyan sonucunda Rey, İsfehân ve Kumis ele geçirildi. Rey'i ele geçiren Sinbâd burada gömülü olan Ebû Müslim'in mallarına el koydu. Bütün bu olanlara karşı Abbâsî halîfesi Mansûr da kayıtsız kalmadı ve Cumhûr (veya Cevher) b. Mürrâr el-İclî komutasında 10.000 kişilik bir süvari birliğini Sinbâd'ın üzerine gönderdi. Rey ile Hemedân arasında meydana gelen savaşta Sinbâd'la birlikte 60.000 adamı öldürüldü. Ebû Müslim'in mallarına da el konuldu.[93] Halîfe Mansûr, Cumhûr'dan bu malları kendisine göndermesini iste-

[89] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. V, s. 326; Keriman, *Rey-i Bastân,*1. bs., c. II, s. 127.

[90] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. V, s. 326; Nahide Bozkurt, *Oluşu Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 1999, s. 98-99.

[91] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. V, s. 392.

[92] Sinbâd, Nîşâbûr'un Ahan isimli köyünde büyümüş İran'lı bir Mecûsîydi. Daha sonra Ebû Müslim el-Horasanî ile tanışmış ve bir süre sonra da Müslümân olmuştur. Ebû Müslim öldükten sonra da kanını isteyerek yeni kurulmuş olan Abbâsî Devleti'ne karşı büyük bir isyan başlatmış ve bu isyan Rey'e de bulaşmıştır. Sinbâd hakkında geniş bilgi için bkz.: Cem Zorlu, *Abbâsîler'e Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 128-141.

[93] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. V, s. 392-393; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* c. X., s. 127-128; Minorsky, "Rayy" s. 471; *Historic Cities*, s. 447. Ehsan Yarshater, "Mazdakism", *Cambridge History of Iran,* c.

di; fakat Cumhûr buna cevap vermedi. Bunun üzerine Mansûr Cumhûr'a karşı Muhammed b. Eş'as komutasında bir orduyu Rey üzerine göndermiştir. Muhammed'in gelişiyle İsfehân'a kaçan Cumhûr'la Muhammed arasında daha sonra Rey ile İsfehân arasında meydana gelen savaşta Cumhûr öldürülmüştür. Ebû Müslim'in malları ve Cumhûr'un malları halîfeye gönderilmiştir.[94]

Abbâsîler Devrinde (132-656/750-1258) Rey

Emevî hânedânının tarih sahnesinden silinmesinden sonra İslâm halîfeliği Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbâs'ın soyundan gelen torunlarına geçmiştir. Hz. Abbâs'a nispetle de devlete Abbâsîler[95] denilmiştir. Abbâsîler beş yüz sene ayakta durmayı başararak Osmânlılar gibi tarihte iktidarı en uzun süre elinde tutan hânedânlardan biri olmuştur. Abbâsîler 656/1258'de İlhanlılar tarafından yıkılıncaya dek Sünnî İslâm dünyasının halîfesi olmakla beraber, ister Şiî olsun[96] ister Sünnî olsun, devlet büyükleri meşruiyetlerini sağlamak için Abbâsî halîfesinden onay almak zorunda kalmışlardır. Özellikle Hârûn Reşîd döneminden sonra askerî manada gücünü sürdüremeyen Abbâsîler genel olarak dînî manada etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Bir noktadan sonra Abbâsî topraklarında Tolunoğulları, Ihşidîler, Saffârîler, Tâhirîler gibi Tavâifü'l-Mülûk denilen devletçikler ortaya çıkmıştır. İşte bu noktada şunu belirtmek gerekir ki Müktefî dönemine dek Abbâsî halîfeleri hâkimiyetinde (zaman zaman elden çıksa da) olan Rey şehri bu dönemden sonra bir daha alınamamak üzere elden çıkmıştır. Konumuz itibariyle Abbâsîler devrinde Rey'in durumundan bahsederken bunu Müktefî dönemine kadar getirecek ve bu süreç içerisinde Rey açısından önemli gördüğümüz hâdiselere değineceğiz.

III, (2. kısım) s.1003; Alessandro Bausanni, *The Persians: From the Earlist Days to the Twentieth Century,* (İtalyanca'dan İngilizce'ye) çev. J.B. Donne, 2. Bs., Elek Books Limited, London 1975, s. 77; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri,* s. 87.

[94] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. V, s. 394.

[95] Abbâsîler hakkında geniş bilgi için bkz.: H. Dursun Yıldız-Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *DİA,* c. I, s. 31-56.

[96] Buradaki Şii'den kastımız Büveyhîler'dir. Bilindiği üzere bu hânedânın mensupları meşruiyetlerini sağlamak için Şiî oldukları halde Abbâsî halifelerinden unvan ve lakap talebinden bulunmuşlardır.

Dolayısıyla Müktefî dönemine kadar hüküm sürmüş bütün halîfelerden değil, dönemlerinde Rey'de vuku bulan önemli hâdiselerin gerçekleştiği halîfelerden bahsetmekle yetineceğiz.

Uzun süren mücadeleden sonra, 132/749'da Abbâsî Devleti kurulmuştur. Bu yılın Ekim ayında Ebû'l Abbâs Abdullah, bir başka deyişle es-Saffâh'a (132-136/749-754) biat edilmiş ve ilk Abbâsî halîfesi o olmuştur.[97] Öte yandan Emevîler döneminde Abbâsî hareketinden bahsederken Rey'le ilgisi olan Ebû Müslim ve Sinbâd isyanından bahsettiğimiz için, Saffâh döneminde Rey'in durumundan da dolayısıyla bahsetmiş olduk.

137/754'te ölen Saffâh'ın yerine kardeşi Ebû Cafer el-Mansûr (136-158/754-775), Abbâsîler'in ikinci halîfesi olarak tahta oturmuştur. Hilâfet başkentini yeni kurduğu Bağdâd[98] şehrine taşıyan el-Mansûr, halîfeliği uğraştıran iç sorunları (Rey'deki ayaklanmalar gibi[99]) büyük ölçüde çözümlemiş, ülkede huzur ve sükûneti sağlamıştır. el-Mansûr Bağdâd'ın doğusunda oğlu Mehdî için bir ordugâh şehri olan er-Rusâfe şehrini kurdu. Bu dönemde Mansûr, oğlu Muhammed Mehdî'yi Horasan'a, Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ezdî isyanını bastırmak için göndermiştir. Mansûr, Mehdî'nin Horasan'da kaldığı esnada, onun orada kalmasını daha uygun bulmuş ve bu yüzden oğlu Muhammed el-Mehdî'yi mezkûr isyanı 141/758'de halli dönüşünde Horasan'a vâlî tayin etmiştir.[100]

Muhammed el-Mehdî (158-169/775-785) Horasan vâlîsi iken Rey'de ikamet etmiştir. Rey'in İslâm döneminde âbâd hale gelişi ve yeniden inşâsı bu yıllara denk gelir. O, Rey'e gelince harap olan şehrin tekrar inşâsını Ammâr b. Hasib'e emretmiştir. Bunun üzerine şehirde büyük bir imâr faaliyeti başlamıştır. Bu dönemde şehrin dış etkenlerden korunması için etrafı hendeklerle çevrilmiştir. Daha sonra şehirde büyük bir cami inşâ edilip caminin duvarına

[97] Hârûn Çetin, *Çağının Eşsiz Sultanı: Hârûn Reşîd*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2011, s. 11.

[98] Bağdâd şehrinin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz.: Üçok, *Emevîler Abbâsîler*, s. 82-83.

[99] Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, s. 85.

[100] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 422-423; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s.89

Mehdî'nin adı ve yapının inşâ ediliş tarihi 804/158 yılı olarak yazdırılmıştır. Bunun dışında şehirde bir medrese (üniversite) ve sarây da inşâ edilmiştir. Müstakbel Halîfe Hârûn Reşîd bu sarayda doğmuştur. Daha sonra şehrin etrafı alçak duvarlarla çevrildi. Tuğladan yapılan bu duvar, iki şehri bir birinden ayırdı. Buraya "el-Muhammediyye" adı verilip bu dönemde Rey'de basılan sikkelerde bu ad yazılmıştır. Bundan sonra Rey halkı, duvarın iç kısmındaki Rey'e "iç şehir", duvarın ötesindeki şehre ise "dış şehir" adını verdi. Bu arada eski el-Zeynebdî Kalesi (veya Ferruhân) bu şehrin içinde kalmış olup, kale bu devirde tamir edilmiştir. Kale daha sonraları hapishâneye çevrilmiştir.[101]

Mehdî'nin Rey'de bulunduğu müddet içerisinde birçok çocuğu burada dünyaya gelmiştir ki bunlardan biri Abbâsîler'e en parlak devrini yaşatan Hârûn Reşîd'tir.[102] Hârûn Reşîd 146/764'te doğmuştur ve ilk yılları şehre hâkim bir kalede geçmiştir. Gittikçe büyüyen Rey şehrinin ileri gelenlerinin kadınları Hârûn Reşîd'i emzirme onuruna erişmek için birbirileriyle yarışmışlardır. Hârûn Reşîd, Rey'de çok kalmamış ve 3-4 yaşlarına geldiğinde babası tarafından Dicle kıyısındaki bir saraya yerleştirilmiştir.[103]

Hârûn Reşîd'in halîfeliği döneminde (170-193/786-809) de Rey önemli bir merkezdir. Bu dönemde Rey açısından önemli bir olay ünlü Bermekî vezîr ailesinden Fadl b. Yahya'nın Horasan'la birlikte Rey vâlîliğine atanmasıdır.[104] Öte yandan Hârûn Reşîd'in, 189/805 yılında Rey'e gittiğini görüyoruz. Şöyle ki Hârûn Reşîd, tahta geçtiğinde Horasan vâlîliğine Ali b. İsa adında bir kişiyi atamıştı. Fakat bir süre sonra Hârûn Reşîd'e bölge halkından, Ali b. İsa'ya karşı hoşnutsuzluktan dolayı şikâyetler gelmeye başladı. Bunun üzerine Hârûn Reşîd, yanına oğlu el-Me'mûn ve Kâsım'ı da alarak Rey'e hareket et-

[101] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân,* s. 458-459; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s.89; Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 243; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân,* c. II, s. 895; Minorsky, "Rayy", s. 471; Wheatley, *Cities in Islâmic Lands,* s. 320; *Ana Britannica Ansiklopedisi,* " Rey", c. XVIII, s. 395; *Historic Cities*, s. 447.

[102] Hârûn Reşîd hakkında geniş bilgi için bkz.: Harun Çetin, *Hârûn Reşîd,* s. 10-57.

[103] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. VI, s. 98; Minorsky, "Rayy", s. 471; *Historic Cities* s. 447; André Clot, *Hârûn Reşîd ve Abbâsîler Dönemi,* çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 18, 29; Hârûn Çetin, *Hârûn Reşîd,* s. 12.

[104] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. VI, s. 129.

miştir. Hârûn Reşîd, Ali b. İsa Rey'e gelinceye kadar şehirde dört ay kadar bir süre kalmıştır. Ali b. İsa şehre gelince halîfeye bol miktarda hediyeler ve büyük değeri olan kıymetli mallar takdim etmiş, bu durum karşısında Ali b. İsa'ya karşı kanaati değişen Hârûn Reşîd onu tekrar Horasan'a göndermiştir. Halîfe Hârûn, Rey'de kaldığı süre içerisinde etraftaki şehir hâkimleri halîfeye gelerek ona biatlarını yenilemişlerdir.[105] Ayrılırken ise Rey vâlîliğine Abdullah b. Mâlik'i atamıştır (189/805).[106]

Hârûn Reşîd'ten sonra halîfenin iki veliahdı Emîn (183-189/809-813) ve Me'mûn (198-203/813-817) arasındaki mücadelede de Rey, iki kardeşin çatışma alanı halinde gelmiştir. Bu çatışma döneminde Emîn, Me'mûn'un ordusuna karşı 50.000 kişilik bir orduyu Ali b. İsa komutasında Rey'e göndermiştir. Rey'de Tâhir b. Hüseyin (Tâhirî Hânedânı kurucusu)'in yönettiği Me'mûn'un ordusuyla karşılaşan Ali b. İsa öldürülmüş ve Emîn'in ordusu büyük bir yenilgiye uğramıştır.[107] Öte yandan kardeşi Emîn'le yaptığı savaşla onu bertaraf etmeyi başaran Me'mûn, bu olayı müteakip 204/820'te Rey'e gelmiş ve kendisine biat burada yapılmıştır. Me'mûn da bunun üzerine şehrin 12.000 dirhem olan haracını 10.000'e kadar düşürmüştür. Bu yüzdendir ki çoğu âlim bu gelişmeden sonra gelip şehre yerleşmeye başlamıştır.[108] Me'mûn'dan sonra başa geçen Mu'tasım döneminde ise yeni kurulan başkent Samarra'ya çeşitli bölgelerden taze fidanlar getirtilmiştir. Fidanların getirtildiği Cezîre, Şâm, Cebel, Horasan bölgeleri arasında Rey de vardı.[109]

Rey şehri, Abbâsî Hilâfeti'nin, III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iyice zayıflamasından sonra mahallî hükümdârlıkların rekabet alanı haline gelmiştir.

[105] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. VI, s. 173-174; Hârûn Çetin, *Hârûn Reşîd,* s. 31-32; C. E., Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *Cambridge History of Iran,* c. V, s. 30.

[106] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* s. c. VI, s. 175.

[107] Üçok, *Emeviler-Abbâsîler,* s. 95; Kadyanî, *Rey (Rega),* s. 90.

[108] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân,* s. 460; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân,*c. II, s. 896; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. VI, s. 345; Şehâb, "el-Reyy", s. 185.

[109] Ya'kûbî, *el-Büldân,* s.64.

Bu dönemde Rey, Taberistân'a hâkim olan Zeydîler[110]'den önce Tâhirîler'in[111], daha sonra Abbâsîler'in giriştikleri çatışmaların ortasında kaldı. Halîfe Mu'tazıd (279-289/892-902), bu dönemde Rey'i kontrol altında tutmak amacıyla şehrin vâlîliğine oğlu Müktefî-Billah'ı tayin etmiştir (281/894). Bu dönemde Rey'de meydana gelen karışıklıklar Ali el-Müktefî'in buraya atanmasıyla son buldu. Ayrıca Halîfe Mu'tazıd'ın buraya yaptığı ziyâretlerle de Rey'de hâkimiyeti sağlamlaşmıştır.[112] Rey şehri daha sonra 290/902'de Müktefî dönemin-

[110] *Zeydîler,* Taberistân'da kurulmuş olup, zaman zaman Rey'e kadar topraklarını genişleten Alevî devletidir. Hasan b. Zeyd, Abbâsî yönetiminden memnun olmayıp, önce Rey'e gelmiştir. Rey'de bulunduğu esnada Tâhirîler'in yönetiminden memnun olmayan Deylem halkının desteğiyle bu bölgeye gitmiş böylelikle Taberistân Zeydîleri Devleti'nin temellerini atmıştır. Bir süre sonra Taberistân ve Rey'i de topraklarına katan Hasan bölgede büyük güç elde etmiştir. Rey halkı bir süre sonra Hasan'ın Rey'e tayin ettiği vâlîsi Muhammed b. Cafer'den nahoş olmuş ve bu yüzden halk Abbâsî emîri Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'i şehre davet etmiştir. Bu haberi duyan Hasan derhal harekete geçip Rey'i tekrar ele geçirmiştir. 272/884'te ölen Hasan b. Zeyd'in yerine Taberistân hâkimi olarak kardeşi Muhammed b. Zeyd geçmiştir. Ondan sonra başa geçen Hz. Zeynelâbidîn'in 4. Nesil torunu olan Hasan el-Utruş'la birlikte Taberistân Alevî Devleti'nin yönetimi böylelikle Hasanîler'den Hüseynîler'e geçmiştir. Hasan el-Utruş da diğer Alevîler gibi Abbâsî yönetiminden memnun olmamış ve bunun için Taberistân hâkimi Hasan b. Zeyd'in yanına gelmişti. Onun ölümünden sonra Hasan b. Zeyd'in kardeşi Muhammed'le iyi geçinen el-Utruş, Muhammed b. Zeyd Sâmânîler'le yapılan bir mücadelede öldürülünce, Rey'e kaçmıştır. Bir süre sonra Sâmânîler'in asi komutanı Muhammed b. Hârûn'un desteğini alarak tekrar Taberistân'a gelen el-Utruş, Sâmânîler'le yaptığı bir savaşla Taberistân hâkimi olmuştur (302/914). Bölgede Hasanîler'le anlaşamayan el-Utruş üç yıl sonra Amül'de ölmüş ve yerine yine Hasanîler'den Hasan b. Kâsım geçmiştir. Zeydîler hakkında daha fazla bilgi için bkz.: İsa Doğan, "Hasan el-Utruş", *DİA,* c. XVI, s. 356-358; Mustafa Öz, "Hasan el-Alevî", *DİA,* c. XVI, s. 287; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistân Zeydîleri*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2012.

[111] *Tâhirîler,* İlk Muhtâr Abbâsî vâlîleridir. Tâhirîler Rey dâhil olmak üzere 54 yıl boyunca Horasan'ı ellerinde bulundurmuşlardır. O zaman Abbâsîler'in Horasan adını taşıdıkları eyaleti çok genişti. Nitekim Tâhirîler önce Rey'de, sonra Merv'de oturduktan sonra 316/828'den itibaren ülkeyi Nîşâbûr'dan yönetmişlerdir. Daha sonra bahsedeceğimiz gibi Selçuklular da İsfehân'ın yanı sıra mezkûr üç şehri kendilerine merkez seçmişlerdir. Hânedânın kurucusu Tâhir b. Hüseyin, Hârûn Reşîd döneminde Rey'e vâlî olarak atanmıştır. Halîfe Me'mûn döneminde Horasan vâlîliğine atandıktan sonra burada bağımsız bir hükümdâr olarak davranmıştır. Oğulları tarafından sürdürülen Horasan vâlîliği eskisi gibi güçlü olmadı (oğlu Abdullah b. Tâhir hariç) önce Merv, sonra Rey elden çıktı. Son olarak Saffârî emîri Ya'kûb b. Leys Nîşâbûr'u da ele geçirerek bu hânedânın hâkimiyetine son verdi. (260/873). Tâhirîler hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin, Tâhirîler" *DİA,* c. XXXIX. s. 403-404; Öztuna, *Devletler Hânedânlar,* c. I, s. 706-707.

[112] Özgüdenli, "Rey", s. 40; Saim Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler,* Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006, s. 88-89; *Historic Cities,* s. 447.

de(289-295/902-908) Sâmânîler'e bırakıldı ve bir daha da Abbâsîler'e bağlanamadı.[113]

Sâmânîler Devrinde Rey

Kaynaklarda çoğu zaman Türk menşeli bir devlet olarak geçen Sâmânîler Devleti Mâverâünnehir bölgesinde kurulmuştur. Nâsr b. Ahmed (262-382/875-892) döneminde Abbâsî halîfesi tarafından resmen tanınan Sâmânîler'in özellikle İsmail b. Ahmed döneminde (279-295/897-907) sınırları kuzey, güney, doğu ve batı yönlerinde oldukça genişlemiştir. Mâverâünnehir ve Horasan gibi önemli bölgelerin hâkimiyet altına alındığı bu dönemde buralardaki küçük emîrlikler Sâmânîler'e bağlanmıştır. Hükümdârlığı 29 yıl süren II. Nâsr (301-331/914-943) döneminde ise Sâmânî ülkesinde bilim, kültür, dil ve edebiyat en yüksek düzeye ulaşmış, çeşitli dallarda pek çok ünlü bilgin, şair ve edip yetişmiş ve bunlar çok değerli eserler kaleme almışlardır.[114]

Sâmânîler devrinde Rey'den ilk bahis Sâmânî hükümdârı İsmail b. Ahmed'in hükümdârlık yıllarına denk gelmektedir. İsmail b. Ahmed'in emrindeyken efendisine isyan eden Muhammed b. Hârûn adında bir komutan, o sırada Abbâsîler'in hâkimiyetinde olan Rey'e gelmiş ve burayı ele geçirmiştir. Muhammed b. Hârûn'u Rey'e davet eden ise Abbâsî vâlîlerinden bıkmış olan Rey halkıdır. Bu olup bitenlere karşı Abbâsî halîfesi Müktefî, Hakan el-Müflihî komutasında 5.000 kişilik bir orduyu Rey'e göndermişse de bir sonuç alamamıştır. Bu arada Taberistân'da "Cüstân ed-Deylemî" isyanı da ortaya çıkınca İsmail b. Ahmed bunu fırsat bilerek Taberistân ve Rey üzerine yürümüştür. Ordusuyla Rey'e ulaşan İsmail b. Ahmed, Muhammed b. Hârûn'un 8.000 kişilik ordusunu bozguna uğratmış ve Rey'i ele geçirmiştir (290/902).[115] Daha sonra halîfe, İsmail b. Ahmed'i zaten fiili olarak ele geçirdiği Rey'e vâlî ola-

[113] Minorsky, "Rayy", s. 471; Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler,* s. 290; *Historic Cities,* s. 447.

[114] Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 2.

[115] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. VII, s. 435; Minorsky, "Rayy", s. 471; Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler,* s. 289-290; *Historic Cities,* s. 447. Ayrıca Minorsky ve Bosworth Rey'in 290/902'de değil 300/912 yılında Sâmânîler tarafından alındığını kaydeder.

rak atadı. Böylece babası Mu'tazıd döneminde Abbâsî idaresi altına alınmış olan Rey, onun vefâtından kısa bir süre sonra oğlu Müktefî'nin halîfeliğinin ilk yıllarında elden çıkmıştır.[116] Yâkût el-Hamevî'de Rey'in Sâmânîler'e geçişi hakkında ilginç bir bilgi vardır. Bunu göre, İsmail b. Ahmed Rey şehrini ele geçirince şehir halkı ondan Rey'de başlarında kalmalarını istemiştir. Fakat İsmâil ise bu teklife şu cevabı vermiştir: *"Ben burada kalmam çünkü Hz. Hüseyin b. Ali bu şehir yüzünden şehit edilmiştir. Deylem halkı da doğru yola gelmez. Ve burcu akreptir"* demiştir.[117]

Sâmânî topraklarını doğuda en geniş sınırlarına ulaştıran İsmail b. Ahmed'in 295/907 senesinde vefâtından sonra yerine oğlu Ahmed geçmiştir. Ahmed b. İsmâil (295-302/907-914), döneminde özellikle Sistân'daki Saffâriler[118] üzerine seferlerde bulunuldu ve burası ele geçirildi. Sîstân'ı ele geçirdikten bir müddet sonra öldürülen Ahmed'in yerine 302/914 yılında Nasır b. Ahmed geçti.[119] II. Nasır olarak da bilinen bu hükümdâr devrinin ilk yılları karışıklıklarla geçmesi dolayısıyla Rey şehri, Azerbaycân hâkimi Sâcoğulları[120]'ndan Yûsuf b. Ebî Sâc'ın eline geçmişti. Bu ara dönemde iç karışıklıkları

[116] Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler,* s. 291.

[117] Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân,* c. II, s. 901.

[118] *Saffârîler* (247-394/861-1003), Hânedânın kurucusu olan Ya'kûb b. Leys es-Saffâr (bakırcı) tarafından Sîstân merkezli kurulan bu devlet, Abbâsî topraklarında kurulmuştur. Nîşâbûr'u ele geçirerek Tâhirîler Devleti'ne son veren Saffârîler, Amr b. Leys tarafından Mu'tazıd döneminde bir ara Rey'e de hâkim olmuş fakat bu durum çok uzun sürmemiştir. Daha sonraki yıllarda Amr b. Leys Sâmânîler tarafından yenildikten sonra Saffârîler bir daha Sîstân'ın dışına çıkamamışlardır. Saffârîler hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Erdoğan Merçil, "Ya'kûb b. Leys ve Saffârîler", *DİA,* c. XXXV, s. 463-465.

[119] Aydın Usta, "Sâmânîler", *DİA,* c. XXXVI, s. 64-65.

[120] *Sâcoğulları* (276-312/889-929), Muhammed b. Ebû's-Sâc tarafından Abbâsîler'in zayıfladığı bir dönemde Azerbaycân'da 276/889 yılında kurulmuş olan bir Türk-İslâm devletidir. 289/901 yılında başa geçen Yûsuf b. Ebû's-Sâc döneminde Rey, kısa bir süreliğine Sâmânîler'den Sâcoğullarının hâkimiyetine girmiştir (304/916). Fakat Yûsuf'un Rey üzerindeki hâkimiyeti halîfe tarafından tanınmadı. Daha sonra Abbâsîlerle yaptığı bir savaşta esîr alınan Yûsuf, 310/922'de salıverilerek tekrar Rey dahil Azerbaycân, Kazvîn, Ebher ve Zencân'a sahip oldu. Rey'de o sırada daha önce Rey'i Sâmânîler adına yönetmekte olan Muhammed'in kardeşi Ahmed b. Ali Sûlûk bulunuyordu. Şehirde 313/925'te isyan çıktıysa da bastırıldı. Karmatîler'le yaptığı mücadele sonucunda esîr düşen ve bir süre sonra da ölen Yûsuf'tan sonra devlet zayıfladı ve 317/929'da tarihe karıştı. Sâcoğulları hakkında daha fazla bilgi için bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. VIII, s. 86-89, 122-123; Ali İpek, "Sâcoğulları" *DİA,* c. XXXV, s. 364-365; Hakkı

bertaraf ettikten sonra II. Nâsr'ın ilk işi Sâmânîler'in elinden çıkmış, ticarî ve stratejik açıdan çok önemli olan Rey şehrini ele geçirmek oldu. Rey, İbn Sâc'dan sonra birkaç kez yönetim değiştirmişti. En son İbn Ebî Sâc'ın azatlısı Fatik şehre hâkim olmuştu. Onun halîfeye düşmanca bir tutum içine girmesi üzerine halîfe, Sâmânî hükümdârını Rey'i ele geçirmek üzere teşvik etmeye başladı. Bunun üzerine II. Nâsr 314/926 senesinde 30.000 kişilik bir orduyla Rey üzerine yürüdü. Fatik, Rey'e gelen II. Nâsr'a karşı tutunamamış ve şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Böylelikle Rey şehri, ikinci defa Sâmânîler'in hâkimiyetine geçmiş oldu (314/926). İki ay Rey'de kalan Nâsr, ilk önce Simcur el-Devâtî'yi daha sonra ise Muhammed b. Ali Sûlûk'u Rey vâlîliğine getirip Buhâra'ya dönmüştür. [121]

316/928 yılına geldiğimizde ise Rey'in Taberistân Zeydîleri'nin eline geçmiş olduğunu görüyoruz. Fakat bir süre sonra Zeydîler'in önderi Seyyid Hasan b. Kâsım, Sâmânîler'in Cürcân Vâlîsi Esfâr b. Şuriye ile Ziyârîler[122] Devleti'nin kurucusu olan ve o sıralar Sâmânîler'in hizmetinde olan Merdâvîc b. Ziyâr'la Taberistân'ın merkezi Amül'de yapılan savaşta öldürülmüş (316/928) ve böylece Rey, şehirde bulunan Hasan b. Kâsım'ın destekçisi Mâkân b. Kâkî'nin de kovulmasından sonra tekrar Sâmânî idaresine girmiştir. Esfâr, Rey'e Aguşî adlı bir Türkü vâlî olarak atamıştır [123]

Dursun Yıldız, "Azerbaycân'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâcoğulları I-II-III", *Makaleler,* haz. E. Semih Yalçın, Selçuk Duman, Berikan Yayınevi, Ankara 2007, s. 321-407.

[121] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. VIII, s. 140; *Yadnâme-yi Taberî*, s. 525; Aydın Usta, *Şamanizimden Müslümânlığa: Türklerin İslâmlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005),* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, 133-135.

[122] *Ziyârîler,* 315-483/927-1090 yılları arasında Gürgân ve Taberistân'a hüküm sürmüş ve zaman zaman da Elburz dağlarının güneyindeki Kumis ve Rey'e de sahip olmuş bir devlettir. Deylemli bir hânedân olan Ziyârîler, adını hânedânın kurucusu olan Merdâvîc b. Ziyâr'ın babası Ziyâr b. Verdanşâh'tan almıştır. Merdâvîc'in ölümünden sonra başa geçmiş olan kardeşi Veşmgîr döneminde de Rey, Ziyârîler'in hâkimiyetinde kalmış ve bu süre içinde Veşmgîr, Rey'de oturmuştur. Veşmgîr'in ölümünden sonra Kâbus, ondan sonra Menuçehr, Ziyârîler'in başına geçmiştir. Bu dönemde Menuçehr, Gazneli Mahmûd'da bağlanmış ve Sultan Mahmûd'un Rey'i almak için Büveyhîler'e karşı yaptığı sefer sırasında Gazneli ordusuna 400.000 dinarlık yardımın yanı sıra, Gazneli ordusunun erzakını tamamlamaya mecbur edilmiştir. Menuçehr'den sonra Ziyârîler iyice zayıflamış ve 433/1042 yılından sonra Selçuklular'a bağlamıştır. Ziyârîler hakkında daha fazla bilgi için bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. VIII, s. 164-253; Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *İA*, c. XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 622-624.

[123] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. VIII, s. 159; Minorsky, "Rayy", s. 472; *Yadnâme-yi Taberî,* s. 526; Usta, *Sâmâniler Devleti,* s. 135-138.

Esfâr b. Şuriye bir süre sonra Merdâvîc'le yaptığı bir mücadelede öldürüldükten sonra Merdâvîc'in Rey'e çekildiğini görüyoruz (319/931). Rey böylelikle Ziyârîlerin hakimiyetine geçmiştir. Merdâvîc'in öldürülmesinden sonra ise şehir, kardeşi Veşmgîr'in eline geçmiş ve Ziyârîler Veşmgîr'e burada itaat etmişlerdir.[124] Bir süre sonra, yanında Mâkân b. Kâkî'nin de bulunduğu Sâmânîler'in Horasan vâlîsi Ebû Ali Muhtâc, Veşmgîr'in üzerine yürüyerek onu mağlup etmiş ve Rey bir kez daha Sâmânîler'in eline geçmiştir (329/940). Savaştan sonra Ebû Ali Rey'de oturdu ve bu savaşla Sâmânîler batıda en geniş sınırlarına ulaşmış oldular.[125]

II. Nasır döneminde Bâtınîliğin merkezi haline gelen Rey'i bu dönemde İtil Bulgar Devleti'ne giden ve başlarında İbn Fadlân'ın bulunduğu bir kafilenin ziyâret ettiğini görüyoruz. İbn Fadlân, *Seyâhatnâmesi*'nde burada Huvar el-Rey[126]'den kendi yanlarına gelecek olan Ahmed b. Sûlûk'ü beklediklerini ve Rey'de kaldıkları süre zarfında onbir gün şehirde eğlendiklerini söyler[127]

II. Nâsr'dan sonra Sâmânî tahtına oturan I. Nuh döneminde (331-343/943-954) Rey şehri özellikle Sâmânî ve Büveyhîler arasında sürekli el değişmiştir. I. Nuh döneminin başlarında meydana gelen karışıklıktan dolayı önce kısa bir süre Ziyârîler'in daha sonra da Büveyhîler'in hâkimiyetine giren Rey, 334/945 senesinde Ebû Âli'nin saldırısıyla mukavemetsiz bir şekilde tekrar ele geçirilmiştir. Fakat bir süre sonra I. Nuh ile Ebû Ali arasında meydana gelen mücadeleden sonra Rüknüddevle Hasan, Rey'e hâkim olmuştur. 338/949 yılında Büveyhîler'in Aile Reisi Şîrâz hâkimi İmâdüddevle ölünce Sâmânîler'in Horasan vâlîsi Mansûr b. Karategin, Rey hâkimi Rüknüddevle'nin Şîrâz'a gitmesinden istifade ederek şehri tekrar ele geçirmiştir. Fakat bu vâlî bir süre sonra görevinden istifa etmiş ve Rey'de bulunduğu bir sırada vefât

[124] Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i güzîde*, haz. Abdülhüseyn Nevaî, Müessese-yi İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1364, s. 409; Aydın Usta, *Sâmânîler Devleti*, s. 143-144. Bausanni, *The Persians*, s. 80-81. Diğer taraftan, Rey'in Merdâvîc'in ölümünden sonra direkt Büveyhîler'den Rüknüddevle'nin eline geçtiğini söyleyenler de vardır. Bkz.: Minorsky, "Rayy", s. 472; Wheatley, *Cities in Islâmic Lands*, s. 320.

[125] Usta, *Sâmânîler Devleti*, s. 148-149.

[126] Huvar er-Rey, Rey'in doğusunda, Kumis bölgesinde bir şehirdir.

[127] İbn Fadlân, *İbn Fadlân Seyâhatnâmesi*, çev. Ramazan Şeşen, 3. bs., Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 3.

etmiştir (340/951). Onun ölümüyle Ebû Ali Muhtâc tekrar Horasan vâlîsi olmuş ve Rey şehri kendisine verilmiştir.

344/955'de Rüknüddevle Rey'i tekrar ele geçirince Ebû Ali Rey'de Taberek Kalesi'nde bulunan Rüknüddevle'yi uzun süre kuşatmış fakat bir türlü şehri ele geçirememiştir. Nihayet kış yaklaşıp, orduda erzak sıkıntısı baş gösterince Ebû Ali, şehri her yıl 200.000 dinar vergi verilmesi şartıyla Büveyhîler'e bırakmıştır. Böylelikle Rey, Sâmânî hâkimiyetinden kesin bir şekilde çıkmış oldu.[128] Ebû Ali Muhtâc o yıl Rey'de çıkan veba salgından dolayı birçok insanla beraber vefât etmiştir.[129]

Büveyhîler (Âl-i Bûye) Devrinde Rey

Ebû Sücâ Büveyh (Bûye) tarafından kurulan ve önceleri Sâmânî vâlîsi Mâkân b. Kâkî'nin hizmetinde olan fakat daha sonra Ziyârîler'in hizmetine giren İmâdüdevle Ali (Ebû'l-Hasan Ali), Rüknüddevle Hasan (Ebû Ali Hasan) ve Müizüddevle Ahmed (Ebû'l Hasan Ahmed)'in büyük çabalarıyla süratle gelişen İran kökenli Büveyhoğulları Devleti (320-454/932-1062), kısa zamanda İsfehân, Cibâl (Rey dâhil), Kirmân, Hûzistân ve yörelerine hâkim olmuş ve hatta Ahmed, 334/945 senesinde Bağdâd'a girip yönetimi ele almış ve bu durum Selçuklular'ın Bağdâd'a gelişine dek sürmüştür. Ahmed'in oğlu Adûddevle Fenahüsrev; Irâk, Güney İran ve Umman'ı elegeçirmesinin yanı sıra; el-Cezîre'de Hamdânîler, Taberistân'da Ziyârîler ve Horasan'da Sâmânoğulları aleyhine devletin sınırlarını genişletmiş ve bu şekilde sınırlarını en geniş bir düzeye ulaştırmıştır. Fakat onun ölümü üzerine aile içinde ayrılık ve çekişmeler baş göstermiş, Büveyhîler'in[130] Rey kolu, önce Gazneliler'in hâkimiyeti altına geçmiş, daha sonra da Sultan Tuğrul'un İslâm dünyasına hâkim olma faaliyetleri sonucunda bu kol, tamamen ortadan kaldırılmıştır (447/1055).[131]

[128] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. VIII, s. 314, 330, 331, 379-380, 400, 415,434-435, 441-442; Usta, *Sâmâniler Devleti,* s. 161, 165, 168, 181, 186, 188-189.

[129] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. VIII, s. 443.

[130] Bureyhî dönemi hakkında geniş bilgi için bkz. *Miskeveyh, Tecâribü'l Ümem*, terc. Kivameddin Burslan, haz. Mehmet Şeker, Ali Ertuğrul, vd. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

[131] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 3.

Deylem halkından olan Büveyhîler, bölgede daha önce hüküm sürmüş olan Zeydîler vasıtasıyla Müslümân olmuşlardır. Şiîliği mezhep olarak seçen Büveyhîler Devleti, Sünnî Abbâsîlere karşı hep kin ve nefret beslemişlerdir. Fakat yine de halîfeliğe bağlı görünmek zorundaydılar. Zira Ortaçağda Müslümân bir devletin siyasî olarak meşru sayılabilmesi ve ayakta kalabilmesi için halîfeden onay alması gerekirdi. Nitekim Büveyhî hükümdârları yukarıda geçen Muizüddevle, Rüknüddevle ve Adûddevle gibi lakapları Abbâsî halîfelerinden almış ve meşruiyetlerini bu şekilde kazanmışlardır.[132]

Büveyhî kardeşlerden biri Şîrâz'da, biri Bağdâd'ta diğeri ise Rey'de oturmaktaydı[133]. Büveyhîler döneminde Rey şehrinin önemli bir yeri vardır. Zira yukarıda da geçtiği gibi devletin üç kolundan birinin uzun yıllar başkentliğini yapmıştır. Sâmânîler devrinde Rey'den bahsederken bu konuya biraz değinmiş, Rey'in Sâmânîler ve Büveyhîler arasında sürekli el değiştirdiğinden ve bu mücadelenin nihayetinde Rüknüddevle'nin Sâmânîler'e yıllık olarak belirtilen miktarda vergi vermeleriyle sona erdiğinden bahsetmiştik. Bundan sonra Rey, Gazneli Mahmûd'un burayı ele geçirmesine dek Büveyhîler'in elinde kalmıştır.

Büveyhîler 344/955 yılında Rey'i kesin olarak ele geçirdiğinde şehir, o dönemde Bağdâd'tan sonra en büyük şehir[134] olarak gösteriliyordu. İlk Büveyhî neslinin en önemli şahsiyeti ve devletin belki de ayakta kalmasını sağlayan

[132] Mehmet Nadir Özdemir, *Bağdâd'ta Türk Egemenliği 1055-1157,* Konya, Kömen Yayınları, 2008, s. 18.

[133] Rey'in Büveyhîler dönemindeki durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Nurullah Turan, "İpek Yolu'nun Önasya'daki Merkezi: Rey Şehrinin Büyevhîler Dönemindeki Siyasi ve Kültürel Durumu", *Prof. Dr. Gülçen Çandarlıoğlu'na Armağan*, Ed. Erman Şan, İstanbul 2017.

[134] Osmânlı dönemi meşhûr seyyâhı Evliya Çelebi, Seyahatnâmesinde Rey'in abadanlığından bahsederken, Cennet yurdu Bağdâd'ın, Rey'in yanında köy kaldığını belirtir. Evliya Çelebi Rey hakkında ayrıca şunları kaydeder. İran Ülkesi tarihçileri ve Irâk-ı Dergezin tarihçilerinin yazdıkları üzere bu Rey şehrini ilk defa yapan İran-ı Tûrân şahlarından Keyûmers şâhtır. Zamanın geçmesiyle her taraftan, eşkıya, harami ve yağmacılardan zarar görmekle harabeye olmaya yüz tutmuştur. Sonra Şah Hoşeng yapmıştır. Bu eğri yüzlü dünya çarkının adeti üzere nice bin meliklerden meliklere geçmiştir. Hala Irâk toprağında Acem hükmünde Demâvend Dağı'nın batı tarafında bir çemenzar ve lalezar geniş bir ovada Bursa şehri gibi dalgalanıp kat kat direkli irem bağları gibi gönül şenlendiren bir mamûr Rey şehridir. Bu şehrin mamûr ve canlı kısmı doğudan batıya uzunlamasına tam 2 fersahtır. Rey şehrinin haneleri Sakız Adası evleri ve Halep evleri gibi kale gibi sağlam hanelerdir. Şehir içinde 9.000 âbı-ı hayat buz parçası gibi soğuk kuyular vardır. Gerçekten de çok lezzetli ve tatlıdır. Daha geniş bilgi için bkz.: Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* haz. Y. Dağlı, S.A. Kahraman, 4. Kitap, c. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 519-524.

ferdi, Rey hâkimi Rüknüddevle 366/976'da öldükten sonra oğlu Fahrüddevle Rey hâkimi oldu.[135] Bir ara Şîrâz hâkimi tarafından görevinden azledilen ve yerine Müeyyedüdevle'nin geçtiği Fahrüddevle, mezkûr kişi ölünce tekrar Rey'e hâkim olmuştur. Fahrüddevle döneminde Rey her yönden âbâd olmuştur.[136] Hükümdâr, Rey'de yeni binalar, kütüphâneler ve devlet daireleri inşâ ettirdi. İranlı yazar Abbâs Kadyanî, *Mu'cemü'l-büldân*'da Fahrüddevle'nin döneminde Rey'in şöyle anlatıldığından bahseder:

> *"Fahrüddevle, Rey'in eski kalesini yeniledi. Sarâyları ve hazinelerini büyüttü. Ayrıca güçlü silahlar, zahirelerle donattı ve orayı "Fâhrâbâd" olarak isimlendirdi."*

Büvehîler'in Şiî olmaları hasebiyle bu dönemde Rey dâhil olmak üzere bütün Büveyhî şehirleri Şiîler'in sığınacağı güvenli kale, sığınak halini almıştır. Bugün hala Şiîler tarafından kutlanan Gadir-i Hum Bayramı Büveyhîler döneminde başlatılmıştır. Diğer taraftan Fahrüddevle'den sonra oğlu Mecdüddevle Rey hâkimi oldu. 387/997'den 420/1029'da kadar Rey'i yöneten Mecdüddevle, Gazneli Mahmûd burayı ele geçirince ailesi ile birlikte darağacında astırıldı.[137]

Son olarak şunu belirtmek gerekir ki Büveyhîler döneminde Firdevsî ve Bahaüddevle gibi İranlı şairlerin yetişmesinin yanı sıra Arap edebiyatı da aynı şekilde parlak bir gelişme göstermiştir. Şair Mütenebbî, İbnü'l-Amîd, vezir Sâhib b. Abbâd gibi devrin en büyük şair, edip ve âlimleri Büveyhî devrinde yaşamışlardır. Öte yandan Büveyhîler devrinde en ilgi çekici gelişmelerden biri ise kütüphâneler olmuştur. Rey, Şîrâz ve İsfehân kütüphâneleri en parlak devirlerini onların döneminde yaşamışlardır.[138]

Gazneliler Devrinde (366-582/977-1186) Rey

Gazneliler Devleti, adını kurulduğu şehir olan Gazne'den almış olup, devletinin kurucusu, Sâmânîler ordusunda Horasan orduları komutanı iken Buhâra tahtına kendi istekleri doğrultusunda hareket edecek kişiyi geçireme-

[135] Müstevfî, *Târih-i güzide,* s. 412; Mehmet Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları,* Çizgi Yayınları, Konya 2010, s. 119.

[136] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. VIII, s. 441-442.

[137] Kadyanî, *Rey (Rega),* s. 98-100.

[138] Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA,* c. VI, s. 499; E.K. Rowson, "Rayy", *Encyclopedia of Arabic Literature,* vol. II, London 1998, s. 648.

yip, bunun üzerine maiyetiyle Gazne'ye çekilen Alp Tegin'dir (352/963). Oğlu Ebû İshâk'tan sonra Gazne tahtına geçen bir dizi komutan tarafından yönetilen Gazneliler Devleti, devletin asıl kurucusu sayılan Sebük Tegin döneminde gelişme göstermeye başlamış ve çevre illerden bir kısmı hâkimiyet altına alınmıştır. [139]

Sebük Tegin'in 387/997'de ölümünden sonra veliaht olarak tayin edilen kardeşi İsmâil'i bertaraf ederek Gazne tahtına oturan Sultan Gazneli Mahmûd (389-422/998-1030) devrinde Gazneliler, en parlak devrini yaşadı. 390/999 yılında Karahânlılar (286-609/840-1212) tarafından yıkılan Sâmânîler Devleti'nin topraklarından Horasan'ı ele geçirmeyi başaran Sultan Mahmûd, Karahânlılar'la ara ara savaşmış ve kendisine karşı kurulan bütün ittifakları başarıyla püskürtmüştür. Sultan Mahmûd'un yaptığı en önemli icraatı ise 391-420/1000-1027 yılları arasında Hindistân üzerine düzenlediği on yedi seferdir. Böylece Hindistân'ın kuzeyi hâkimiyet altına alınmış, ele geçirilen yerlerde Müslümânlık yayılmış ve bu seferlerden elde edilen ganimetlerle Gazne hazinesi dolup taşmıştır. Özellikle 417/1026'da gerçekleştirdiği Somnat (Sumenat) seferiyle buranın tapınağındaki büyük putu dört parçaya bölmüş ve putun iki parçasını Gazne'de Ulucami ve sarayın kapıları önüne koymuş, diğer parçalarından birini Mekke'ye diğerini ise Medine'ye göndermiştir. Sultan bu olayla İslâm dünyasında "Kâfirlerin Çekiç'i" olarak ün edindi. Ölümünde Mahmûd'un İmparatorluğu, Saffârîler döneminden beri Doğu İslâm'daki en geniş ve en görkemli imparatorluk iken, ordusu da çağın en etkili askerî gücüydü.[140]

Sultan Mahmûd, saltanatının son yıllarında Büveyhîler Devleti üzerine eğilmiş ve bu dönemde Rey hâkimi Mecdüddevle üzerine sefer tertiplemiştir. Bu sırada Mecdüddevle devlet işlerinden daha çok, vaktini harem zevkleri ve ilimle uğraşmakla geçirmekteydi. Yönetimi ise annesi Seyyide'ye bırakmıştı. Sultan Mahmûd ise hutbe ve sikkenin kendi adına olması ve haraç göndermesi için Seyyide'ye haber yollamış, bu istekleri yerine getirilmediği takdirde savaşa hazır olmasını bildirmişti. Seyyide'nin, Sultan Mahmûd'a cevabı ise ilginçtir. *"Eğer eşim hayatta olsaydı bu hususta Sultan, böyle emir buyuruyor diyerek endişe*

[139] Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA,* c. XIII, s. 481.

[140] Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze Kronolojik İslâm Devletleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 388.

içinde olur ne tedbir almak gerekiyor derdim. Ancak şimdi bu endişeden uzağım. Çünkü sultan akıllı bir padişahtır ve savaş işinin sonuncunun şüpheli olduğunu bilir. Eğer benimle savaşa gelir ve beni mağlup ederse, bir kadını mağlup etmeye muvaffak olduğu için şöhret kazanmaz. Eğer ben onu mağlup edersem bu acı kıyamete kadar onun devleti üstünden yok olmaz."

Başka bir yerde bu durum farklı anlatılır. Buna göre Mahmûd'un vezîri Meymendî, Sultan'a Cibâl bölgesi işlerine neden daha önceden karışmadığını sorunca Sultan: *"Eğer Rey şehrini bir erkek idare etmiş olsaydı, Nîşâbûr'da devamlı karargâh kurmuş bir ordu muhafaza etmek gerekecekti. Ancak Rey'de bir kadın bulunduğu sürece Büveyhîler'den Horasan için bir tehlike mevcut değildir."* demişti.

Seyyide, 419/1028'de öldüğü zaman Mecdüddevle yönetimi tekrar eline aldı. Ancak o, devlet idaresinde tecrübesizdi. Bu yüzden ordusu kendisinden memnun değildi. Neticede Deylemli askerler, hareketleriyle Rey halkını dehşete düşürdüler. Hatta Mecdüddevle'yi dahi tehdit ettiler. Bu durumda Mecdüddevle Sultan Mahmûd'dan yardım istemiştir. Sultan Mahmûd, zaten Rey'e saldırmak için böyle bir bahane arıyordu. Nihayet o, Hâcib Ali Karib komutasında 8.000 kişilik bir orduyu derhal Rey üzerine göndermiş ve bu komutana Mecdüddevle'yi tutuklaması emrini vermiştir. Neticede komutan 420/1029 Mayısı'nda Rey'e vardığında Mecdüddevle bu orduya kurtarıcı olarak bakmış ve bu yüzden orduyu 100 kişilik maiyetiyle şehrin dışında karşılamıştı. Fakat Hâcib Ali, onu ve yanındakileri yakalatmış ve Gazneli ordugâhına göndermiştir. Sonra da Gazneli, subaylarını yollayarak Rey şehrinin kapılarını ele geçirmiştir. Bu zafer haberini alan Sultan, Cürcân'dan ayrılarak 9 Cemazielevvel 420 (26 Mayıs 1029) tarihinde hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın Rey şehrine girdi. Rey'de Sultan'ın eline büyük ganimetler geçti. Ele geçen ganimetler arasında bir milyon değerinde altın, beş yüz bin dinar değerinde mücevher ve altın bir elbise bulunuyordu. Bu arada çevre illerden gelen emîrler Gazneli Mahmûd'a bağlılıklarını bildirmişlerdir.[141] Öte yandan tam bir Şiî karşıtı olan Sultan, Rey'i ele geçirince şehirdeki Karmatî ve Bâtınîler'in hemen hemen hepsini ya kılıçtan geçirmiş ya da darağacında astırmıştır. Bunlar arasında Bü-

[141] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 287-288; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 1. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 43-44; aynı yazar, *Gazneli Mahmûd*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 68-69.

veyhîler ailesinin önde gelenleri de vardı. Sultan ayrıca Mu'tezile ve Şiîliğe ait astronomi, dînî ve felsefî kitapların bulunduğu kütüphâneleri de ateşe vermiştir. Geriye kalan kitapları ise ki 50 ve başka bir deyişe göre 100 deve yükü olduğu söyleniyordu, Gazne'ye göndermiştir. Son olarak da bunların raporunu halîfeye sunmuştur.[142]

Sultan Mahmûd Rey ve Cibâl bölgesinin yönetimini oğlu Mesûd'a bıraktıktan sonra Nîşâbûr'a gitti. Sultan Mesûd ise Gazne tahtına geçene kadar burada kaldı ve Rey'de bulunduğu süre içinde yeni fetihlerde bulundu. İsfehân[143]'ın yanı sıra Kâkûyîler hânedanı elindeki Hemedân'ı da ele geçirerek Gazneliler'in sınırlarını daha da genişletti (422/1030). Sultan Mahmûd ölmeden evvel devleti oğulları arasında paylaştırdı ve saltanatı oğlu Muhammed'e bıraktı. Mesûd'a ise Rey, İsfehân ve Cibâl bölgesini bıraktı. Ancak Mesûd (422-433/1030-1041), kardeşinin hükümdârlığını tanımadı ve devlet adamlarının desteğini de alarak kardeşini devirmeyi başarıp Gazne tahtına oturdu. Ancak on bir yıl süren hükümdârlığı pek parlak geçmedi ve bölgede yeni yeni güçlenen Selçuklu Türklerine 432/1040 yılı Dandanakan Savaşı'nda yenildi ve bir süre sonra da öldürüldü (433/1041).[144] Sultan Mesûd'tan sonra yeni bir imparatorluk, Selçuklu İmparatorluğu doğdu ve Sultan Mesûd'un veliahtlık dönemindeki merkezi Rey şehri, daha sonra bu İmparatorluğun başkenti oldu. Gazneli Devleti ise zayıfladı ve mahallî bir devlete büründü. Son Gazneli hükümdârı Hüsrev Melik'in 582/1186'da Gurlular tarafından esir alınmasıyla Gazneliler Devleti tarihe karıştı.

[142] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. IX, s. 287-288; Minorsky, "Rayy", s. 472; Edward G. Browne, *A Literary History Of Persia,* vol. II, Cambridge University Press, Cambridge 1951, s.160; Kadyanî, *Rey (Rega),* s. 100-101; *Historic Cities,* s. 448.

[143] Cüzcânî, Gazneli Mesûd'un önce İsfehân tahtına oturduğunu, daha sonra Rey, Kazvîn ve Hemedân'ı elegeçirdiğini yazar. Ancak coğrafyaya baktığımızda Rey'i atlayıp İsfehân'ı ele geçirmesi mantığa uygun değil. Kaldı ki Rey, babası tarafından önceden zaten fethedilişti. Bkz. Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 2015, s. 39.

[144] Erdoğan Merçil, "Mesûd b. Mahmûd-ı Gaznevî", *DİA,* c. XXIX, s. 347; aynı yazar, *Gazneliler Devleti Tarihi,* 2.bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 77.

İKİNCİ BÖLÜM
SELÇUKLULAR DEVRİNDE REY

Sultan Tuğrul Bey Döneminde Rey

Tuğrul Bey döneminde Rey'i anlatırken bu dönemde şehirle ilgili önemli gördüğümüz olayları başlıklar altında anlatmaya çalışacağız. Fakat bu önemli hâdiseleri anlatmaya geçmeden önce, konuyla bütünlük arz etmesi açısından Tuğrul Bey döneminde meydana gelen önemli olaylara kısaca bir göz atmak yerinde olur.

Devlet kurulduktan sonra Çağrı Bey, hâkimiyeti altındaki bölgeden çevre ülkelere fetihler yapmaya devam etmiştir. Bulunduğu bölgede uzun süre Gazneliler'le mücadele eden Çağrı Bey bu mücadele sonunda Belh, Tohâristân, Tirmiz, Velvâlîç, Kubâdiyân ve Vahş şehirlerini ele geçirdi. Öte yandan Gazneli hükümdârı İbrahim'le barış anlaşması yaparak ellerindeki toprakları teminat altına almıştır (451/1059).[145] Oğlu Alp Arslan ise Karahânlılar'ın saldırılarını püskürtmeyi başarmıştır.

Diğer taraftan devletin kuruluşunda büyük emeği olan İbrahim Yinal Rey merkezli Cibâl bölgesine hâkimiyet meselesinden dolayı Tuğrul Bey'e isyan etmiş ve devlet kurulduğundan bu yana ilk defa ortaya çıkan bu isyan derhal bastırılarak devletin itibarı korunmuştur (439/1049-50).[146] Daha sonra tekrar isyan etmesi hasebiyle Yinal, yayının kirişi ile boğdurulacaktır. Rey açısından da önemli olan bu hâdise daha sonra ayrı bir başlık altında incelenecektir. Öte yandan Tuğrul Bey, üvey kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanını bastırdıktan sonra

[145] Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA,* c. XXXVI, s. 369.

[146] Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990. s. 5.

Selçuklular için sorun olan Büveyhîler'in üzerine gitmiştir. Bu sefer sonucunda İsfehân ve Şîrâz ele geçirilmiştir.

el-Cezîre yöresinde bulunan bir diğer Selçuklu emîri Kavurd ise Kirmân'ı fethetmiştir. Böylelikle bölgede fesat çıkaran Büveyhîler'in sesi bastırılmıştır (443/1051). Buralarda Selçuklular adına hutbe okunmaya başlanmasıyla Irâk'taki Büveyhî Devleti'nin artık sadece Bağdâd ve çevresinde, dar bir sahada hükmü geçer hale gelmiştir.[147]

Selçuklular, Anadolu üzerine de seferler düzenlemişlerdir. Bunların ilki daha önce de bahsettiğimiz 406-412/1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya keşif amaçlı yapmış olduğu ünlü seferidir. Öte yandan Selçuklular'dan ayrı hareket eden bazı Oğuz grupları, Azerbaycân, Doğu Anadolu ve Ermeni topraklarına saldırmışlardır. Türkmenlerin bu hareketi Mûsul emîri Kaveş, Diyârbekir emîri Nâsrüddevle Ahmed ve Irâk'taki Büveyhî emîri Celâlüddevle'nin onları Sultan Tuğrul Bey'e şikâyetlerine sebep olmuştur. Tuğrul Bey, onlara verdiği cevapta bu şikâyetlerin dikkate alınacağını ve devlet idaresi altına girmek istemeyen bu Türkmenler'in cezalandırılacaklarını belirtmiştir.[148] İlk başta her ne kadar Oğuzlar, yağma hareketlerine devam ettilerse de sonunda Tuğrul Bey'in çağrısına uyup onun boyunduruğu altına girmişlerdir.

Tuğrul Bey, Selçuklu şehzâdelerini çeşitli bölgelerin fethi ile görevlendirmişti. Bu şehzâdelerden biri olan Mûsâ Yabgu'nun oğlu Hasan Bizans sınırında pusuya düşürülerek şehit edilmiştir (638/1047-1048). Ertesi gün Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi İbrahim Yinal bu olay üzerine harekete geçmiş ve Pasinler Ovası'nda Bizans ordusunu yenip Hasan'ın öcünü almıştır. Yinal, Bizans komutanı Liparit'i tutsak etmiş ve ele geçirdiği değerli ganimetlerle, bu sırada başkent Rey'de bulunan Tuğrul Bey'e sunmuş, Tuğrul Bey de onu tebrik etmiştir.[149]

[147] Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 10-16; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, c. I, Emek Matbaası, Manisa 2007, s. 29.

[148] Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. s. 603.

[149] Sümer, "Selçuklular", s. 369; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 35.

Tuğrul Bey'in 446/1054 yılında Anadolu'ya bir sefer düzenlediğini görüyoruz. Doğu Anadolu'da birçok müstahkem kale ve şehri ele geçirdikten sonra Malazgirt önlerine gelerek bu kaleyi muhasara eden Tuğrul Bey, uzun süren kuşatmadan sonra kışın gelmesiyle kuşatmayı kaldırmış ve baharda tekrar kuşatmaya devam etmeyi planlamıştır. Bu sebeple Rey'e dönen Tuğrul Bey, 447/1055'te Halîfenin yardım çağrısı üzerine Bağdâd'a gitmiş ve böylelikle Malazgirt'in fethi Alp Arslan dönemine kalmıştır.[150] Tuğrul Bey'in Bağdâd'la olan ilişkilerini ise daha sonra ayrı bir başlık altında ayrıntılı olarak ele alacağız.

Tuğrul Bey Bağdâd'ta bulunduğu sırada devlette bazı isyanlar baş göstermiştir. Kutalmış'ın kardeşi Resultegin isyana kalkışmış, Tuğrul Bey kendisine bağlı Emîr Hezaresb'i üzerine göndererek bu isyanı bastırmıştır.[151] Daha sonra ayrıntılarıyla değineceğimiz Bağdâd meselesini çözdükten sonra Rey'e doğru yola çıkan Tuğrul Bey şehir yakınlarında vefât etmiş ve kendisi için Rey'de inşâ edilen ve halâ mevcut olan kümbete (Bkz. Ek III) gömülmüştür.

a. Rey'in Fethi ve Başkent Oluşu

Tuğrul Bey, Dandanakan zaferinden sonra Nîşâbûr'da Gazneli Mesûd'un tahtına oturmuş, böylelikle yeni kurulmuş olan Selçuklu Devleti'nin ilk başkenti de Nîşâbûr olmuştur. Ele geçirilen topraklar hânedân üyeleri tarafından paylaşılmış, bu paylaşım sonrasında fetihler süratle devam etmiştir. Bu noktada Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yinal'ın ele geçirmeye çalıştığı ilk yer Rey olmuştur. Tuğrul Bey'in emri üzere hareket ettiğini anladığımız Yinal, Rey üzerine yaptığı bu sefere yalnız çıkmamış, giderken Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış da ona eşlik etmişlerdir. Rey'in fethine ortam hazırlayan sebep ise o sıralar Rey'e hâkim olan Oğuz Beyi Azîzüddevle Kızıl'ın ölüm haberiydi. Ayrıca Cibâl bölgesindeki bu Oğuzların taşkınlıklarından bıkan Halîfe ve çevredeki küçük devlet beylerinin de bu taşkınlıkları Tuğrul Bey'e şikâyet etmesi, şehrin ele geçirilmesini meşru hale getirmiştir. İşte Tuğrul Bey bir yandan Kızıl Bey'in ölümü, diğer yandan çevreden gelen şikâyetleri,

[150] Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* Nobel Yayınları, İstanbul 2005, s. 30.

[151] Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-düvel,* çev. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi,* c. I, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 23; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2003, s. 136.

şehri ele geçirmek için fırsat olarak değerlendirip derhal Yinal'ı ve mezkûr komutanları Rey ve Cibâl bölgesi üzerine göndermiştir. İbrahim Yinal'ın gelişini haber alan Oğuzlar ise Batı tarafına kaçmış ve böylelikle şehir savunmasız hale gelmiştir. Dolayısıyla İbrahim Yinal Rey'e geldiğinde ciddi bir mukavemetle karşılaşmamış ve şehri kolaylıkla hâkimiyet altına almıştır (432/1041). Yinal, şehri ele geçirdikten sonra şehirde düzeni sağlamış ve başlattığı seferi devam ettirmiştir. Hemedân şehri ve Cibâl bölgesi gibi, bazısını aman bazısını ise kılıçla ele geçiren Yinal bir süre sonra tekrar Rey'e dönmüştür. [152]

İbrahim Yinal'ın, seferi sona erdirip Rey'e dönmesinin sebebi ise Tuğrul Bey'in Rey'e doğru yola çıkmasıydı. Tuğrul Bey şehre varınca İbrahim Yinal onu karşıladı ve Rey dâhil ele geçirdiği şehirlerin idaresini ona verdi. Yinal Sicistân'a gitmek üzere yola çıkarken Rey, bundan böyle Selçuklular'ın merkezi olmuş, Nîşâbûr başkentlik görevini Rey'e devretmiştir (432/1041). Tuğrul Bey, Reşîdüddîn Fazlullah'ın "Mahruse-yi Teberrük" (uğurlu şehir) dediği Rey'de büyük bir imâr faaliyeti başlatmıştır. Zira Rey, fitnenin çokluğu ve bunların aralıksız devamı sonucunda adeta harabeye dönmüştü. Öyle ki harap olan bu şehrin nüfusu önceden bir milyon iken özellikle mezhep kavgaları ve Oğuz saldırıları sonucu, Tuğrul Bey'in şehre girişi esnasında üçbine kadar düşmüştü. Tuğrul Bey bu arada şehrin hâkim noktasında bulunan Taberek Kalesi'ni de ele geçirdikten sonra burada bulunan eski hükümdâr sarayını (Dârü'l-emâre) yıktırmış ve yerine yeni bir saray inşâ etmiştir. Ölene kadar devleti buradan yöneten Tuğrul Bey eski sarayı ele geçirdiğinde altın ve mücevher takımları, içeri mücevher dolu iki toprak küp, çok miktarda mal ve çeşitli zahireler elde etmiştir. Şehirde cami ve medrese inşâ eden Tuğrul Bey'den günümüze, şehri ele

[152] Azîmî, *Azîmî Târîhi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 90; Râvendî, *Rahatu's-südûr*, s. 102-103; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. IX, İstanbul, s. 298; Bündârî, *Zubdetü'l-nusra ve nühbetü'l-usra*, çev. Kıvameddîn Burslan, *Irâk ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 6; Reşîdüddîn Fazlullah, *Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 96; Muhammed b. Hâvendşâh bin Mahmûd Mirhand, *Ravzatu's-safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 67.; Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel*, s. 15; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 29-30; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 111; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 33; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul 1953, s. 4,6.

geçirdiği tarihlerde basılmış sikkeler ulaşmış olup bu konuya şehrin mimârîsi de dâhil daha sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak değinilecektir.[153]

Sultan Tuğrul Bey, Rey'i kendine başkent yaptıktan sonra fetihleri sürdürmek ve dolayısıyla Selçuklu sınırlarını genişletmek amacıyla emîr Merdâvîc'in yönetimindeki Kazvîn'e yürüdü ancak; kendisine karşı koyamayan Merdâvîc, yıllık 80 bin altın vergi verme karşılığında Selçuklu vasalı olarak buradaki yönetimini sürdürdü. İsfehân'ı da aynı şekilde kendine bağlayan Tuğrul Bey, Hemedân ve Dihistân'ı da tam olarak hâkimiyetine aldıktan sonra Rey'e geri dönmüştür. Tuğrul Bey, Rey'e döndükten sonra İran'ın doğu, batı ve güney bölgelerinin fethi için Kutalmış, İbrahim Yinal ve Kavurd'u görevlendirmiş, bunun sonucunda Büveyhîler'in İran'da hâkimiyetlerine kesin olarak son verilmiştir.[154]

Tuğrul Bey, Selçuklu fetih planlarına göre, fethedilmesi kararlaştırılan batı ülkelerinin fetih harekâtını daha yakından yönetmek amacıyla, devletin başkentini Nîşâbûr'dan Rey'e nakletmiştir.[155] Diğer taraftan Rey'in ele geçirildiği sırada kimin elinde olduğu noktasında farklı görüşler vardır. Osman Turan'ın yanı sıra çoğu yazara göre, Oğuzlar'ın elinde olan şehir, *Camiü'd-düvel*'e göre Mecdüddevle b. Fahrüddevle'nin elindeydi. Kitabın müellifine göre Tuğrul Bey, Taberek Kalesi'ni ele geçirince Mecdüddevle kaleden aşağı inerek Sultan'ın yanına gelmiş ve bir süre Tuğrul Bey'in yanında kalmıştır. Tuğrul Bey ise ona izzet ve ikramda bulunmuştur.[156]

Selçuklu dönemi üzerine önemli çalışmalara imza atmış olan Erdoğan Merçil'e göre ise Selçuklular Rey'i Kâkûyîler hânedânından almıştır. Adı geçen tarihçiye göre Ebû Ca'fer Alâüddevle Muhammed'in Eylül 1041'de (Mu-

[153] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil,* c. IX, s. 388; Reşîdüddîn, *Cami'u't-tevârih,* s. 96; Müstevfî, *Târîh-i güzîde*, s. 429; Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel,* c. I, s. 15-16; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* s. 120; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 30; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 111; S.G.Agacanov, *Oğuzlar,* çev. Ekber N. Necef, Ahmed Annaberdinev, 5. bs., Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 318.

[154] Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 30; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 111-112.

[155] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. IX, s. 388; Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel,* c. I, s. 15-16; Reşîdüddîn, *Cami'u't-tevârih,* s. 96; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 111; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* s. 120; Agacanov, *Oğuzlar,* s. 318; Yazıcı, *Türk-İslâm Devletleri*, s. 213.

[156] Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel,* c. I, s. 15.

harrem-Safer 433) ölümünden sonra büyük oğlu Ebû Mansûr Ferâmürz, Rey ve İsfehân'da, diğer oğlu Ebû Kâlîcâr ise ağabeyine bağlı olarak Hemedân ve Nihâvend'de hâkimiyet kurmuştu. Alâüddevle'nin öldüğü yıl İbrahim Yinal Rey'i kuşatarak ele geçirmiştir.[157] Ayrıca Mevdûdî de Rey'in Benî Kâkûye'nin idaresinde iken alındığını söyler.[158]

b. Tuğrul Bey ve İbrahim Yinal'ın Rey'de Savaşı

Selçuklular'ın gittikçe büyüyen topraklarında bir isyanın çıkması kaçınılmazdı. Onun için büyüyen bu topraklarda Selçuklu hânedân üyelerinin isyanları da yavaş yavaş meydana gelmeye başlamıştır. Tuğrul Bey'in ana bir kardeşi İbrahim b. Yûsuf Yinal'ın (kısacası İbrahim Yinal) Irâk-ı Acem, bir başka deyişle Rey'in de içinde bulunduğu Cibâl bölgesinde girişiği isyan da bunlardan biridir. İbrahim Yinal farklı tarihlerde Tuğrul Bey'e karşı iki isyan gerçekleştirmiştir. Bu isyanların ilkinin sebebi ise şuydu. Tuğrul Bey, Yinal'ın fethettiği Hemedân ve Cibâl'deki bazı dağ kalelerini kendi yönetimine almak istiyordu. Fakat daha önce de Nîşâbûr ve Rey'i ele geçiren ve buraları gönülsüz olarak Tuğrul Bey'e vermiş olan Yinal, Tuğrul Bey'in bu seferki isteğine karşı çıkmış ve böylelikle iki taraf arasında şiddetli bir savaş başlamıştır. Tuğrul Bey'in Rey'den yola çıkan 100.000 kişilik ordusu karşısında tutunamayan Yinal, nihayet Sultan'dan canının bağışlanmasını istemiştir. Tuğrul Bey de onu affetmekle kalmamış, ondan aldığı toprakları tekrar onun idaresine bırakmıştır.[159]

[157] Erdoğan Merçil, *Selçuklular Makaleler,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 85.

[158] Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Genceli(Urducadan), Hilal Yayınları, Ankara 1971, 170. Burada Mevdûdî'nin dediği doğrudur fakat Kâkûyeoğulları'nın Rey'de hâkimiyeti çok kısa sürmüş, Yinal gelince, Alâuddevle Muhammed, şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Öte yandan Rey'i bir nebze olsun ilgilendiren Kâkûyîler hakkında bilgi verecek olursak, Deylem asıllı olan bu hânedân tarih kitaplarında Büveyhîler'in dayı oğulları diye geçerler. Bu hânedân daha çok Cibâl ve Fars (Yezd) bölgesinde hüküm sürmüşlerdir (398-513/1007-1119). Alâuddevle'den sonraki bir dönemde hânedânın başına geçen Gerşâsb b. Ali, Irâk Selçuklu sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar tarafından, tehlike arz ettiği gerekçesiyle Rey'deki Ferrezin Kalesi'ne hapsedilmiştir. Kâkûyîler hakkında geniş bilgi için bkz.: Ahmet Güner, "Kâkûyîler", *DİA,* c. XXIV, s. 219-218; aynı yazar, "Yezd Kâkûyîleri (Kakveyhileri) ve Selçuklular", *III. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri* I, c. III, Konya, 2001, s. 355-371 .

[159] İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972. s. 36; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* s. 28; Agacanov, *Oğuzlar,* s. 320-321; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi,* c. I, s. 28.

İbrahim Yinal'ın ikinci ve son isyanı ise ölümüyle sonuçlanmıştır. Bilindiği üzere Tuğrul Bey, halîfenin çağrısı üzerine Bağdâd'a gitmiş ve uzun bir müddet orada kalmıştır. İşte yine Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gittiği bir esnada Yinal'ın Tuğrul Bey'e kaşı isyana hazırlandığı ve hâkim olduğu Mûsul'dan ayrıldığı söylentisi çıkmıştır. Bunun üzerine Sultan ve halîfe, Savtegin başkanlığında bir heyeti çeşitli hediyelerle Yinal'a göndermiş ve bu sebeple o, Bağdâd'a davet edilmiştir. Davete uyan Yinal Bağdâd'a gelmiş ve merâsimle karşılanmıştır (450/1058). İbrahim Yinal Tuğrul Bey'le yaptığı görüşmelerde kendisine karşı isyan gibi bir niyetinin olmadığını Sultan'a kabul ettirmiş ve bundan sonra tekrar Mûsul'a geri dönmüştür.[160]

İbrahim Yinal'ın yokluğundan istifade eden Büveyhî emîri Arslan Besâsîrî ise bu arada boş durmamış fırsattan istifade Mûsul'u muhasaraya başlamıştır. Bu haberi alan Tuğrul Bey ise derhal Arslan Besâsîrî üzerine sefere çıkmıştır. Fakat Tuğrul Bey'in Nusaybin'e geldiği bir sırada, Yinal'ın isyan ettiği haberi gelmiştir. Yinal Fâtımîler'in ve Besâsîrî'nin kışkırtmaları sonucu isyana kalkışmış ve Sultan'ın da yokluğundan istifade ederek Hemedân'a[161] doğru yola çıkmıştı. Sultan'ın ise bu durumda derhal Yinal'dan önce Hemedân'a varması gerekiyordu. Zira Hemedân hazine, mal ve silahlar için devletin deposu konumundaydı ve bunlar İbrahim'in eline geçerse gelecek açısından endişe verici olabilirdi. Daha hızlı hareket etmesi ve yokluğunda Bağdâd'ı Şiîler'den korumak için veziri Amîdülmülk'ü ve eşi Altuncân Hâtûn'u Bağdâd'a gönderen Sultan Tuğrul, neyse ki Yinal'den önce Hemedân'a varmış ve şehre kapanmıştı. Bunun üzerine Güney İran'ın bir kısmını ele geçiren Yinal ise Türkmen obalarından meydana getirdiği 30.000 kişilik ordusuyla Hemedân'ı kuşatmaya başladı. Büyük bir baskı altında kalan Tuğrul Bey, Bağdâd'a haber göndererek eşi ve vezîrinden yardım istedi. Ancak Sultan'ın ölüm tehlikesine karşı vezîr Amîdülmülk, Tuğrul Bey'in üvey oğlu Enûşirvân'ı Rey'e götürüp tahta çıkarmayı düşündü. Diğer taraftan Tuğrul Bey'e karşı vefakâr bir eş olan Altuncân Hâtûn ise vezîr ve oğlunu hapsetmeye çalışmış, fakat bu niyete karşı onlar Ahvâz'a kaçmışlardır. Bunun üzerine Altuncân Hâtûn, kaçan vezîr ve oğlu-

[160] Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 606.

[161] İbnü'l 'Adîm'e göre İbrahim Yinal Rey'e doğru hareket etmiştir. Bkz.: İbnü'l-'Adîm, *Bugyatu't-talab,* s. 64.

nun saraylarını yağma ettirdikten sonra yanındaki ordusuyla, çok az kuvvete sahip olan Tuğrul Bey'e yardıma gitmiştir. Bu arada Çağrı Bey'in oğulları Alp Arslan, Kavurd ve Yâkûtî'nin de gelmesiyle güçlüyken zayıf duruma düşen İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'in ordusuyla 21 Cemazilahir 451 (3 Ağustos 1059)'de Rey civarında yaptığı savaşı kaybetmiş ve Şehrizûr dağlarına doğru kaçmaya başlamıştır. Bir süre sonra atının yorulması sonucu Tuğrul Bey'in eline düşen İbrahim Yinal bu sefer affedilmemiş ve yayının kirişi ile boğdurulmuştur.[162] Böylelikle devlete karşı çıkan bu önemli isyan bastırılmış ve belki de başkent Rey'in Yinal'ın eline geçmesi engellenmiştir.

c. Selçuklu-Hilâfet İlişkileri

Selçuklular ile Bağdâd Abbâsî Halîfeliği arasındaki ilk ilişkiler Selçuklu Devleti'nin kuruluş yıllarına kadar gitmektedir. Selçuklular'ın 430/1038'de Serahs civarında Gazneliler'e karşı kazandığı zaferden sonra, Abbâsî halîfesi el-Kâim Biemrilah tarafından, devletin o zamanki başkenti olan Nîşâbûr'a elçiler gönderilmiş, halîfe bu elçilerle, Rey civarındaki Oğuzlar'ın sağa sola saldırmalarını durdurması için Tuğrul Bey'den rica etmiştir. Bu aynı zamanda Selçuklular'ın bir otorite olarak tanınmalarının ilk göstergesiydi. Tuğrul Bey, Halîfeye karşı olan saygının bir göstergesi olarak Ebû Bekr et-Tûsî adlı bir elçiyi değerli hediyelerle birlikte Bağdâd'a göndermiştir. Sultan bu elçiyle gönderdiği mektubunda, Rey havâlîsindeki bu taşkınlıkların izale edilmesi için ilgileneceğini belirtiyordu. Ayrıca Sultan, elçiyle göndermiş olduğu mektubunda; Gazneli Sultan Mesûd'un, hükümdârlığın şartlarını yerine getirmediği için kendilerinin yönetimi ele alıp, adaletle hükmetmeye başladıklarını, yani bir devlet olduklarını ve bunun şartlarını yerine getirdiklerini de belirtiyordu.[163]

[162] Ali el-Hüseynî, *Ahbaru'd-devleti's-selçûkiyye,* çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. IX, s. 488-489; Bündârî, *Zubdetü'l-nusra* s. 13-14; Reşîdüddîn, *Cami'u't-tevârîh,* s. 100; Zehebî, *Tehzib siyer A'lâmnü'n-nübelâ,* c. II, thk. Şuayb el-Arnavud, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992, s. 361; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 136-137; Agacanov, *Oğuzlar,* s. 322-232; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 606; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi,* s. 202-203; Mehmet Altay Köymen, "Devlet Kurtaran Örnek bir Türk Kadını", *Milli Kültür Dergisi,* Kültür Bakanlığı, 1977, s. 45.

[163] Hüseyin Kayhan, "Selçuklu-Abbâsî Halîfeliği İlişkileri", *Türkler,* c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 669; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "İlk-Selçuklu Abbâsî İlişkileri", *Türkler,* c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 660.

Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin gerçek manada Dandanakan Savaşı'ndan sonra başlamış olduğunu söyleyebiliriz. Bu savaştan sonra çevre ülke hükümdârlarına gönderilen mektupların başında Bağdâd'a, halîfeye gönderilen mektup geliyordu. İbrahim Yinal'ın Tuğrul Bey adına göndermiş olduğu bu mektupta, Tuğrul Bey'in Horasan ve Harezim'in hükümdârı olduğu ve bunun Halîfe tarafından onaylanması isteniyordu. Halîfe ise bu isteği kabul etmemiş ve istenilen; unvan, lakap ve menşurları da göndermemiştir.[164]

Tuğrul Bey, devletin merkezini Rey'e taşıdıktan sonra Selçuklu-Abbâsî ilişkileri hız kazanmaya başlamıştır. Sultan, Rey'i ele geçirdikten sonra Abbâsî halîfesine bir elçi göndererek daha önce de istemiş olduğu itibar ve saygının kendisine gösterilmesini istemiştir. Bunun üzerine Halîfe Kâim Biemrilah, Sultan'ın halîfelik konusundaki gerçek niyetini anlamak amacıyla devrin meşhûr âlimi el-Mâverdî'yi saltanat merkezi Rey'e göndermiştir. el-Mâverdî yaklaşık bir yıl kadar Rey'de, Tuğrul Bey'in yanında kalmıştır. Rey'de kaldığı bu süre içerisinde Tuğrul Bey'in hareketlerini gözlemleyen el-Mâverdî nihayet Rey'den Bağdâd'a dönmüş ve Tuğrul Bey hakkında yazmış olduğu olumlu raporu Halîfe'ye sunmuştur.[165]

437/1046 yılına geldiğimizde Bağdâd'ta Şiî Büveyhîler'in baskısından bıkmış olan Halîfe el-Kâim'in artık Rey'den yardım ister hale gelmiş olduğunu ve Tuğrul Bey'e, yardım için elçiler göndermiş olduğunu görmekteyiz. Bu şekilde 446/1055'te Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelişine dek birkaç defa elçi gönderen Halîfe, Tuğrul Bey'den olumlu cevap alamamıştır. Hatta Halîfe, Selçuklu Devleti'ni resmen tanıdığını bildirir elçiler ve hâkimiyet alametleri olan lakapları Rey'e göndermiş, fakat Tuğrul Bey yine de Halîfe'nin davetine uymamıştı.[166]

Tuğrul Bey'in Malazgirt üzerine çıktığı bir sefer sonrasında Halîfe, Hibetullah b. Muhammed el-Meymûnî gibi önemli bir âlimi Rey'e gönderip, Tuğrul Bey'den ısrarla yardım istemiştir. Bunun üzerine beraberinde o zama-

[164] Adalıoğlu, "İlk-Selçuklu Abbâsî İlişkileri", s. 660; Kayhan, "Selçuklu-Abbâsî Halîfeliği İlişkileri", s. 669.

[165] Kayhan, "Selçuklu-Abbâsî Halîfeliği İlişkileri", s. 669.

[166] Kayhan, "Selçuklu-Abbâsî Halîfeliği İlişkileri", s. 670.

nın tankları kabul edilen 8 filin de bulunduğu ordusuyla Rey'den Bağdâd'a doğru yola çıkmıştır. Büveyhîler'den, Halîfe'ye asıl baskı yapan ise Arslan Besâsîrî[167] adında, Türk asıllı bir Şiî komutandı. Tuğrul Bey Bağdâd'a yaklaşınca bu komutan Rahbe'ye çekilmiştir. Halîfe, Tuğrul Bey'i parlak bir merasimle karşılamış, Büveyhî hükümdârı Melikürrahîm, Tuğrul Bey'e itaatini bildirdiyse de hapsedilmekten kurtulamamıştır.[168] Tuğrul Bey, Melikürrahîm'i zincire vurduktan sonra Rey'de Taberek Kalesi'ne[169] hapsetmiştir. Daha sonra Melikürrâhîm'in burada ölmesiyle (450/1059) Büveyhîler'in Bağdâd kolu da tarihe karışmıştır.[170]

Buraya kadar Bağdâd'ın dışında konaklamakta olan Tuğrul Bey nihayet Halîfenin izniyle Bağdâd'a girmiştir. Bağdâd'ta son Büveyhî kalıntılarını da ortadan kaldıran Tuğrul Bey şehirde büyük bir imâr faaliyeti başlatmıştır. Şehrin doğusunda Dicle kenarında bir sarây, büyük bir cami, askerlerine kışlalar ve emîrlerine konaklar yaptırmıştır. Bu yeni şehir "Medinetü Tuğrul Beg" adını aldı. Saray tamamlandıktan sonra burada Halîfe'nin armağan ettiği tahta oturan Tuğrul Bey, ayrıca Bağdâd'ta kendi adına paralar da bastırmıştır. [171]

[167] Tam adı "Ebû Mansûr el-Besâsîrî" olan bu kişi İran'ın Besâ (Araplar Fesâ der) şehrine mensup olup, Kâim Biemrillah'ın hizmetindeydi. Ancak aslen Türk olup Şiî inancını benimseyen bu emîr, Büveyhîler'in hesabına çalışarak, zamanla halîfeye karşı isyan etmiş ve bu iş şehri yağmaya, daha da önemlisi halîfeyi esir etmeye kadar varmıştır. Nihayet Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelmesiyle Besâsîrî'nin etkisi ortadan kaldırılmıştır (451/1060). Besâsîrî hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Zehebî, *A'lâmnü'n-nübelâ,* s. 365; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. I, s. 192-193.

[168] Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 133; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* s. 32-33. *Azîmî Tarihi*'nde Melikürrâhîm yerine Tâcülmülk Ebû Kâlîcâr ismi geçmektedir. Bkz.: Azimî, *Azîmî Tarihi*, s. 15.

[169] İbnü'l-Esîr, Tuğrul Bey'in, Melikurrahîm'i önce Sirevân adında bir kaleye gönderdiğini, ondan sonra Rey kalesine gönderdiğini söyler. Bu bilgi için bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. IX, s. 492.

[170] el-Hüseynî, *Ahbaru'd-devleti's-selçûkiyye,* s. 13; Müstevfî, *Târîh-i güzîde,* s. 425; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme,* c. I, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, s. 39; Azîmî, *Azîmî Târîhi,* s. 97; Zehebî, *A'lâmnü'n-nübelâ,*c. II, s. 362; Minorsky, "Rayy", s. 472; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti,* Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002 s. 164; *Historic Cities,* ed. C. E., Bosworth, Leiden, Brill, 2007, s. 448.

[171] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. IX, s. 463; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* s. 34; Çoşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* c. III, Güven Matbaası, Ankara 1971, s. 436; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti,* s. 164.

Bağdâd'ta düzeni sağlayan Tuğrul Bey bu arada meydana gelen İbrahim Yinal isyanını bastırmak için Bağdâd'tan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bundan faydalanan Arslan Besâsîrî ise Bağdâd'ı işgal ile Halîfe ve vezîrini tutsak almıştır. Kentte Şiî hutbesi okutan Besâsîrî, Tuğrul Bey'in Yinal isyanını bastırıp Bağdâd'a geldiğini haber alınca tekrar kentten kaçmıştır. Sultan, tutsak olan Halîfe'yi bulunduğu yerden kurtarıp tekrar Bağdâd'a getirerek tahtına oturtmuştur. Çok geçmeden de Besâsirî üzerine yürüyerek onu, maiyetiyle birlikte yakalatıp öldürmüştür. Böylece Halîfe, Şiîler'in baskısından uzun bir süreliğine kurtulmuş oldu.[172] Öte yandan Halîfe, Sultan Tuğrul Bey'e büyük âlimlerin yer aldığı muhteşem bir merâsimle "Melikü'l Maşrik ve'l Mağrib" unvanını vererek onu "Doğu'nun ve Batı'nın hükümdârı" olarak taltif etmiştir. Bunun yanında "Rüknüddîn" lakabı da alan Tuğrul Bey'e ayrıca hilatler giydirilmiş ve iki kılıç kuşatılmıştır.[173] Diğer taraftan Tuğrul Bey'in hiç çocuğu olmadığı halde Halîfe tarafından kendisine "Ebû Tâlib" lakabı verilmiş, Sultan da bu künyeyi adına bastırdığı paralarda kullanmıştır.[174] Tuğrul Bey Bağdâd'ta emniyeti tam olarak sağladıktan sonra uzun süre uzak kaldığı başkenti Rey'e doğru hareket etmiştir (452/1060).

Bir süre sonra Tuğrul Bey'in eşi Altuncân Hâtûn Zencân'da vefât etmiş, cenazesi Rey'e götürülüp orda gömülmüştür.[175] Fakat Sultan'ın hanımı ölmeden önce devletin geleceği için Tuğrul Bey'e, Halîfe'nin kızıyla evlenmesi önerisinde bulunmuştur. İşte bu noktadan sonra iki tarafın elçileri Rey ile Bağdâd arasında adeta mekik dokumuştur. Zira Halîfe, Tuğrul Bey'in bu isteğini reddetmiştir. İlk olarak bu iş için Rey Kadısı İbn Said'i gönderen Tuğrul Bey daha sonra da birkaç elçi göndererek nihayet Halîfe'yi tehditle de olsa Halîfe'nin kızı Seyyide Hâtûn'la evlenmeyi başarmıştır. Tebriz'de yapılan nikâhtan altı ay sonra Bağdâd'a giden Tuğrul Bey bir hafta süren muhteşem bir düğün

[172] İbnü'l-'Adîm, *Bugyatu't-talab,* s. 63.

[173] Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* s. 35; Zekeriya Kitapçı, "Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey İçin Bağdâd'ta Yapılan Muhteşem Hilâfet Merasiminin 920. Yılı ve Bağdâd'ın Bu Günü", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* c. I, s. 3, İstanbul 1987, s. 4; Faruk Sümer, "Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu ve Tuğrul Bey", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 25. 1952, s. 1266.

[174] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 443; Zekeriya Kitapçı, "Tuğrul Bey İçin Bağdâd'ta Yapılan Muhteşem Hilâfet Merasimi", 4.

[175] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 31; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 139.

yaptı.[176] Ancak Tuğrul Bey'in mutluluğu uzun sürmedi ve Sultan Bağdâd'ta iken Kutalmış'ın isyan ettiği haberi geldi. Bunun üzerine Sultan Bağdâd'tan ayrılarak Rey civarında Dâmgân da bulunan ve dolayısıyla Rey'i de tehdit eden Kutalmış'ın üzerine yürüdü. Diğer taraftan, o sırada Rey'de bulunan Tuğrul Bey'in vezîri Amîdülmülk el-Kündürî[177] de harekete geçmiş ve Rey'den çıkarak Kutalmış'ın üzerine yürümüştür.[178]

d. Tuğrul Bey'in Rey'de Vefâtı

Kutalmış'ın isyanı üzerine Bağdâd'tan hareket eden Tuğrul Bey, yeni eşini beraberinde götürmemiş, onu doğrudan Rey'e göndermiştir. Sultan, bir kafileyle Rey'e göndermiş olduğu Seyyide Hâtûn'la Rey'de buluşmayı planlamıştı. Ancak kaynakların belirttiğine göre daha Bağdâd'ta iken hasta olan Tuğrul Bey, Rey yakınlarında bulunan Kasrân'a vardığında hastalığı iyice şiddetlenmiştir. Buradan Rey'e götürülen Sultan şehre vardığı gün vefât etmiştir (455/1063).[179] Vezîr el-Kündürî Sultan Tuğrul Bey'in şöyle dediğini anlatır: *"Horasan'da iken rüyada semaya yükseltildiğimi gördüm. Etrafımı duman kapla-*

[176] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 38; Müstevfî, *Târih-i güzîde,* s. 430; Mirhând, *Ravzatü's-safa,*s.87.; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi el-mülûk el-ümem,* thk. Muhammed Abdülkadir 'Ata, Mustafa Abdülkadir 'Ata, c. XVII, Darü'l Kütübu'l 'İlmiyye, Beyrut, 1992, s. 65; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 141; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* s. 38; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* s. 43- 44; Aynı yazar, "Devlet Kurtaran Örnek bir Türk Kadını", s. 45.

[177] Tam adı Ebû Nâsr Muhammed b. Mansûr b. Muhammed el-Kündürî, Tuğrul Bey'in son vezîriydi. Zamanın önde gelen kişilerindendi. Nisbesi olan el-Kündürî, Nişâbûr'un Turaysîs bölgesinde bir köy olan doğum yeri, Kündür'den ileri gelmektedir. 415/1025senesinde doğmuş olup ilk eğitimini burada almıştır. Kâtiplik göreviyle başladığı hayatında önce Harezim vâlîliği sonrada Selçuklu baş vezîrliğine kadar yükselmiştir. Tuğrul Bey'in ölmesinden sonra, kısa bir süre Alp Arslan'ın vezîrliğini yapan el-Kündürî 455/1063 senesinde başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür. el-Kündürî kitabetteki mahareti, fesahat ve belagatı, akıl ve ferasetiyle, cömertlik ve adaletiyle öne çıkmış ve bu yüzden şairler tarafından övgüye layık tutulmuştur. el-Kündürî hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Zehebî *A'lamnü'n-nübela,* c. II, s. 361; Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", *DİA,* c. XXVI, s. 554-555.

[178] Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* s. 38-39; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi,* çev. Yaşar Yücel, Bahaeddîn Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 17; Muharrem Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü Dergisi,* c. IX, S. 454, 2001, s. 99.

[179] Müstevfî, *Târih-i güzîde,* s. 430; Zekeriya Kitapçı, "Asrın Olayı: Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halîfe el-Kâim'in Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 1. Konya 1994, s. 35-36.

mıştı, hiçbir şey görmüyordum; ancak güzel bir koku hissediyordum ve bana: "Sen Allahu Teâlâ'ya yakınsın, dileğini söyle, yerine getirilsin." diye sesleniliyordu. Ben de kendi kendime: "Uzun ömür istiyorum." dedim. Bana: "Yetmiş yıl yaşayacaksın" denildi. Ben "Ya Rabbî! Bu bana yetmez." dedim, yine: "Yetmiş yıl yaşayacaksın." denildi. "Ya Rabbî! Bu bana kâfi değil." dedim, tekrar: "Yetmiş yıl yaşayacaksın." denildi." Gerçekten de Sultan öldüğünde vezîr Amîdülmülk yaşını hesapladı ve Sultan yaklaşık yetmiş yaşındaydı.[180]

Tuğrul Bey'in tam olarak nerede öldüğü hususuna gelince tarihçiler bu noktada farklı görüşler belirtmektedirler. Aksarâyî, Tuğrul Bey'in Rey yakınlarında, saltanat çadırında iken vefât ettiğini belirtirken[181], *Tevârih-i Âl-i Selçuk*'un müellifi Yazıcızâde, Tuğrul Bey'in, Rey'in dışında güzel havalı bir köyde öldüğünü belirtir fakat buranın ismini vermez.[182] Müneccimbaşı, Sultan'ın Bağdâd'ta kalış süresini 7 yıl on bir ay olarak belirtirken, onun Rey'e vardığında öldüğünü belirtir.[183] Zehebî, Mevdûdî, Osman Turan ve Mehmet Altay Köymen de Tuğrul Bey'in Rey'de öldüğünü belirtirken[184] bu meseleyi bizce açığa kavuşturan ise Râvendî ve Reşidüddîn Fazlullah'tır. Onlar Tuğrul Bey'in ölümünü şu şekilde anlatır: *"Sultan Rey'e doğru harekete geçince yolda rahatsızlandı. Havasının güzelliğinden dolayı Rey civarında Kasrân-ı Bîrûnî (ama aslı bîrûn'dur)'nin Tacirişt köyünde konakladı. Çünkü hava çok sıcaktı. Sultan burun kanaması hastalığına tutuldu ve burnunun kanaması hiçbir ilaçla kesilmedi. Nihayet kuvvetten düşüp 455 senesinin Ramazan (Ağustos 1063) ayında bu dünyadan göçüp gitti."*[185] Her ne kadar tarihçiler Tuğrul Bey'in vefât ettiği yerde tam

[180] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 41.

[181] Kitapçı, "Tuğrul Bey'in Halîfe el-Kâim'in Kızı Seyyide ile Evlenmesi", s. 36.

[182] Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk,* haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009, s. 53.

[183] Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel,* c. I, s. 26-27.

[184] Zehebî, *A'lâmnü'n-nübelâ,*c. II, s. 361; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, s. 213; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 142; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı,* c. III, 5. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 52. Ancak Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* adlı eserinde ise Sultan'ın Rey'i sıcak bulduğunu ve bu yüzden şehrin dışında olan Kah-ı Yaylak (yazlık köşk)'a gittiğini ve burada öldüğünü söyler. Bkz.: Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* s. 76.

[185] Râvendî, *Rahatu's-südûr,* s. 110; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân,* s. 67; Reşîdüddîn, *Cami'u't-tevârih,* s. 106; Browne, *A Literary History Of Persia,* s.173.

birleşmeseler de, en azından doğru olan şey Tuğrul Bey'in Rey bölgesi sınırları içinde ölmüş olduğudur.[186]

Tuğrul Bey'in naaşı Rey'de adına yapılan Burc-ı Tuğrul Beg (Kümbet-i Tuğrul Beg) denilen yerde Alp Arslan tarafından gömülmüştür. Bazı kaynaklar[187] cesedinin Merv'e götürülüp orada Çağrı Bey'in yanında toprağa verildiğini yazarsa da bugün hala dimdik ayakta duran Kümbet-i Tuğrul Beg'in ona ait olduğu şüphesizdir. Nitekim Büyük Sultan Tuğrul'un Rey'de, diğer sultanların Merv ve İsfehân'da, ikinci Tuğrul, Mesûd ve Muhammed'in mezarlarının Hemedân'da şahane tezyînât ve eşyaya sahip olarak ziyaret edildiğini biliyoruz.[188]

432/1041'de fethinden kendisinin ölümüne dek Rey'i kendisine merkez seçen Tuğrul Bey hakkında kaynaklarda önemli bilgiler yer alır. Tuğrul Bey'le çağdaş olan İbn Hassûl'a göre Sultan kendinden önce gelmiş geçmiş hükümdârların en büyüğü olup şecaat ve cesaretiyle nam salmıştı."[189] Zehebî ve Bündârî'ye göre ise "Bu zat, kerim ve halimdi. Taat ve ibâdete mülazım ve cemaate müdâvim olup her pazartesi ve perşembe günleri oruç tutardı. Müellife göre beyaz elbise giyen Tuğrul Bey insan öldürmeyi reva görmez, kan dökmez ve haram işlemezdi. Son derece sabırlı ve doğru fiilliydi.[190] Çok âdil ve hakşinas bir kişiliğe sahip olan Tuğrul Bey'in şu sözü buna örnek olarak gösterilebilir: "*Kendime saray yapıp yanında Allah'ın evini (cami) inşâ etmezsem utanırım.*"[191]

[186] Bündârî, *Zubdetü'l-nusra,* s. 24.

[187] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. V, s. 67.

[188] Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 142; Muhammed Cevad Meşkûr, *Târîh-i İran Zemin: Ez Ruzegar-ı Bâstân ta İnkıraz-ı Kaçariyye,* Çap-ı Sevvom, Tahran, İntişârât-ı İşraki, 1366, s. 189; Yazıcı, *Türk-İslâm Devletleri,* s. 215; Resul Caferiyan, *Târîh-i İran-ı İslâmî: Ez Tulu'-u Tâhiriyan ta Gurub-u Harezim*şâhiyan, c. II, Müessese-yi Ferheng-i Daneş ve Endişe-yi Muasır, Tahran 1382, s. 333.

[189] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* s. 137; Ramazan Şeşen, "İbn Hassûl'ün Tafdîl el-Etrâk Ala Sair el-Ecnâd Adlı Risalesinin Tercümesi", İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, S., 38, İstanbul 2003, s. 137-139.

[190] Bündârî, *Zubdetü'l-nusra,* s. 25; Zehebî, *A'lâmnü'n-nübelâ,*c. II, s. 361; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. V, s. 66.

[191] Bündârî, *Zubdetü'l-nusra,* s. 25; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* s. c. V, s. 66; Turan, *Selçuklular Tarihi,*s. 142; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* s. 140.

Sultan Alp Arslan Döneminde Rey

Büyük Selçuklu Devleti'ni yükselme dönemine geçiren Alp Arslan'ın adı Selçuklu tarihinde ilk defa Dandanakan Savaşı'ndan sonra babası Çağrı Bey'in emri üzerine 432/1041'de Gazneliler üzerine yapılan seferde geçmiştir. Alp Arslan Gazneli hükümdârı Mevdûd üzerine çıktığı bu ilk seferde Gazneliler'i yenilgiye uğratmıştır.[192]

Henüz küçük yaşta iken babası Çağrı Bey'in hastalanması[193] üzerine idareyi ele alarak Gazneli taarruzlarını durdurması, yine babasının sağlığında Karahânlılar'a (441/1049) ve Gazneliler'e karşı (450/1058) zaferler kazanması[194] zaten Alp Arslan'ın itibarını arttırmış ve onu Tuğrul Bey'in ölümünden sonra tahta vâris olmaya hazırlamıştı. Öte yandan Alp Arslan, amcası Sultan Tuğrul Bey 455/1063'te vefât edince kendi vasiyeti üzerine tahta çıkarılan Süleymân'ın sultanlığını kabul etmemiş ve derhal mücadeleye başlamıştır.[195]

Türklerde yaygın olan, devlet hânedânın ortak malıdır anlayışı, Büyük Selçuklular'da da doğal olarak görülmüştür. Nitekim Tuğrul Bey öldükten sonra vâris bıraktığı halde Alp Arslan'ın yanı sıra hânedânın diğer üyeleri (Kavurd, Mûsâ Yabgu, Kutalmış v.d.) de taht üzerinde hak iddia etmiş, bu yüzden bazı isyanlar baş göstermiştir.

Sultan Alp Arslan, gerek başa getirilen Süleymân ile gerekse tahta geçme iddiasında bulunan mezkûr hânedân üyeleri ile mücadeleye girmiştir. Sonuçta

[192] Ali Sevim,"Çağrı Bey", *DİA,* c. VIII, s. 185.

[193] Tuğrul Bey'in ağabeyi olan Çağrı Bey'in asıl ismi Dâvûd olup, devletin kuruluş sürecinde belki de en büyük katkıyı o yapmıştır. Zira yapılan askerî mücadelelerde basiretliliği ve askerî dehası sayesinde Selçuklular, girdikleri mücadelelerin çoğunda başarılı olmuşlardır. Alp Arslan, Yâkûtî ve Kavurd'un babası olan Çağrı Bey 451-452/1059-1060 senesinde Serahs'ta ölmüş fakat cesedi Merv'e götürülüp orda gömülmüştür. Çağrı Bey hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Zehebî, *A'lâmnü'n-nübelâ,*c. II, s. 360; Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA,* c. VIII, s. 183-185. Ayrıca, Çağrı Bey'in ölüm tarihi tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Fakat Osman G. Özgüdenli'nin, sikkeler ışığında ortaya koyduğu tespit dikkate değerdir. Çağrı Bey'in ölüm tarihi konusunda geniş bilgi için bkz.: Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklu Paraları Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi", *Ortaçağ Türk-İran Araştırmaları,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 95-109.

[194] İbrahim Kafesoğlu, "Alp Arslan", *DİA,* c. II, s. 526.

[195] Kafesoğlu, "Alp Arslan", s. 526.

rakiplerini bertaraf etmeyi başaran Alp Arslan 456/1064'te Selçuklu tahtına oturmuştur. Bunun üzerine Abbâsî halîfesi tarafından bir elçilik heyeti ile Alp Arslan'ın tahta geçişi kutlanmış ve Halîfe tarafından kendisine "Şehinşâhü'l Azâm, Melikü'l-Arap ve'l-Acem" gibi birçok lakap ve unvanlar tevcih edilmiştir.[196] Sultan tahta geçtikten sonra yaptığı ilk işlerden biri de vezîrliğe Amîdülmülk[197] yerine Horasan'da vâlî iken yardımcısı olan büyük devlet adamı Nizâmülmülk'ü başa getirmek olmuştur[198]. Bundan sonra ise Sultan, yönünü batıda yapacağı fetihlere çevirmiştir.

Alp Arslan ilkin 456/1064'te Rum gazası adı verilen seferine çıkmıştır. Alp Arslan, hükümdârlığı süresince devletin batı yönüne daha çok önem vermiş, batıda fetih doğuda ise genellikle asayişi temin amacıyla harekâtta bulunmuştur.[199] Bunun sebebi olarak devlet kurulmadan önce batıya yapılan seferlerde buraların yaşayışa daha uygun olduğunun görülmesi söylenebilir. Bu doğrultuda Alp Arslan, Doğu Anadolu ve Kafkasya üzerine yaptığı seferlerde önemli başarılar elde etmiştir. Bu seferlerin birinde müstahkem Ani/Anı şehrini alan Sultan'a, "Ebû'l-Feth" unvanı verilmiştir.[200]

Alp Arslan Doğu'da fetihlerle uğraşırken Kirmân meliki Kavurd'un isyankâr tutum takındığı haberinin gelmesi üzerine Doğu Anadolu'daki harekâtını yarım bırakıp Rey'e, oradan da Hemedân'a geçmiştir (456/1064). Kavurd'un affedilmesiyle neticelenen bu olaydan sonra Sultan, büyük bir ordu ile Harezim'e yöneldi. Alp Arslan burada sorun çıkaran Türkmenleri bozkırlara

[196] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. V, s. 69; Yazıcı, *Türk-İslâm Devletleri,* s. 216.

[197] Hamdullah Müstevfî, Amîdülmülk el-Kündürî'nin ölmeden evvel Alp Arslan'a bir mektup gönderdiğini söyler. Bu mektupda ise şu söze dikkat çeker: "Amcan (Tuğrul Bey) bana vezâret, sen ise şehâdet verdin." Bkz.: Müstevfî, *Târîh-i güzîde,* s. 431.

[198] Sultan, Amîdülmülk el-Kündürî'yi görevden almış; zira Süleymân'ı desteklemesinin yanı sıra sultanı kızdıran bir faaliyet daha yapmıştır. Amîdülmülk, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Süleymân'ı sultan olarak desteklemek için Rey Kalesi'nde bulunan devlet hazinesindeki yedi yüzbin altın ile iki yüzbin altın değerindeki on altıbin çeşitli elbise ve silahları askerlere dağıtmıştır. Bu yüzden de sultan, Amîdülmülk'ün çok azı hariç bütün malvarlığına el koymuştur. Bkz.: Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı,* Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 142.

[199] Kafesoğlu, "Alp Arslan", s. 527.

[200] Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA,* c. XXXVI, s. 369; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 155; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 51.

doğru uzaklaştırdı.[201] Alp Arslan bu sefer sırasında Selçuklular'ın atası olan Selçuk Bey'in Cend'deki kabrini de ziyaret ettikten sonra Horasan'a geri dönmüştür. Horasan'a dönüşünden sonra Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ın veliahtlık törenlerini de yapmış, Şîrâz ve İsfehân yönetimini de ona vermiş, bütün ülkedeki camilerde hutbelerde kendi adından sonra onun adının da anılmasını istemiştir. Onun veliahtlığı daha sonra Halîfe tarafından da kabul edilecekti.[202]

Alp Arslan devrinde Bizans topraklarına yapılan akınlar sıklaşmış ve şiddetlenmişti. 463/1070 yılında Alp Arslan Fâtımî halîfesi vezîri tarafından yapılan davet üzerine Diyârbekir yolu ile Suriye'ye gitmiştir. Haleb'i muhasara eden Alp Arslan'a, kale emîri boyun eğmiş böylelikle Haleb de alınarak Dımaşk'a doğru gidilmeye devam edilmiştir.[203]

a. Alp Arslan ile Kutalmış'ın Mücadelesi

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymân Şâh'ın babası Kutalmış[204], Sultan Gazneli Mahmûd tarafından Hindistân'a götürülüp orada hapsedilen Arslan Yabgu'nun oğlu olup bu esarette babasıyla birlikteydi. Fakat bir süre sonra bir şekilde hapisten kurtulan Kutalmış İran'a gelerek Tuğrul ve Çağrı Beyler'in emri altına girmişti. Selçuklu Devleti için önemli yararlılıklarda bulunan bu hânedân üyesi, İbrahim Yinal tarafından çıkarılan ikinci isyanda kardeşi Resultegin ile beraber Yinal'ın yanında yer almıştı. Fakat malûm olduğu üzere Yinal yakalanıp öldürülünce Kutalmış, kardeşi ile birlikte bir süre

[201] Kafesoğlu, "Alp Arslan", s. 527.

[202] Yazıcı, *Türk-İslâm Devletleri,* s. 212.

[203] Faruk Sümer, *Oğuzlar,* Ana Yayınları, 1980, s. 101.

[204] Arslan Yabgu'nun oğlu, Anadolu Selçuklu Devleti banisi Rükneddîn Süleymân Şâh'ın babası olan Şihâbüddevle Ebû'l Fevâris Kutalmış, babası Arslan Yabgu'nun son Selçuklu emîri olmasından dolayı ve aynı zamanda daha yaşlı olması hasebiyle kendisini hükümdârlığa layık görüyordu. Muhtemelen yeteri kadar güçlü olmaması sebebiyle ilk başlarda Tuğrul Bey'in hizmetine girmiştir. Tam olarak ne zaman isyana kalkıştığı bilinmese de Tuğrul Bey'in, halîfenin kızı Seyyide Hâtûn'la evlilik hazırlıkları yaptığı bir sırada isyana kalkıştığı bilinir. Kutalmış hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme,* s. 54; Faruk Sümer, "Kutalmış", *DİA,* c. XXVI, s. 480-481; Muharrem Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü Dergisi,* c. IX, S. 454, 2001, s. 97-105; C. E., Bosworth, " The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *Cambridge History of Iran,* ed. W. B. Fisher, c. V, Cambridge Üniversity Press, Cambridge 1968, s. 58.

Selçuklu kuvvetleriyle savaştıysa da yenilmiş ve Cibâl bölgesinde bulunan Girdkûh Kalesi'ne sığınmıştı.

Kutalmış, babası Arslan b. Selçuk Bey'in ölümünden sonra, Selçuklular'ın büyüğü ve yabgusu olması dolayısı ile oğulları olarak saltanatın kendi hakları olduğunu savunuyordu. İşte bu yüzden Kutalmış, kardeşi Resultegin'le beraber Tuğrul Bey'in son dönemlerinde devlete karşı isyan çıkarmıştır.[205]

Kutalmış Girdkûh Kalesi'ne sığındığında, isyan haberini duyan Tuğrul Bey, o sıralar Bağdâd'tan Rey'e doğru yola çıkmıştı. Öte yandan vezîr Amîdülmülk el-Kündürî Rey'i tehdit eden Kutalmış'ın üzerine Bağdâd şıhnesi Humar Tegin'i göndermiştir. Fakat Humar Tegin Kutalmış'a yenilmiş ve vezîr tarafından görevinden azledilmiştir.[206] Vezîr ise isyanın tehlikeli bir boyuta bürünmesi karşısında Rey'den büyük bir orduyla bizzat Kutalmış'ın üzerine yürümüştür (Cemazielahir 455/Mayıs 1063).[207]

Amîdülmülk, Kutalmış'ı şiddetli bir muhasaraya aldıysa da Sultan'ın ölüm haberinin gelmesiyle kuşatmayı kaldırmış ve Rey'e doğru harekete geçmiştir. 12 Eylül 1063'te (17 Ramazan 455) Rey'e varan vezîr, Tuğrul Bey'in vasiyeti üzerine Çağrı Bey'in oğlu Süleymân'ı Rey'de tahta çıkarmıştır. Süleymân, itirazından çekindiği Horasan emîri Alp Arslan'a da bir mektup göndererek yaptığının Tuğrul Bey'in vasiyeti olduğunu söylediyse de Alp Arslan bu mektubu kayda almayarak derhal Horasan'dan Rey'e doğru yola çıkmıştır. Öte yandan bu olanlar karşısında Kutalmış da boş durmayıp topladığı Türkmenlerden müteşekkil 50.000 kişilik orduyla Girdkûh Kalesi'nden Rey'e doğru hareket etmiştir.[208] Kısa zamanda Rey'i kuşatma altına alan ve Rey'in köylerini yağmalamaya başlayan Kutalmış'ın baskısına dayanamayan vezir, derhal Alp Arslan'a bir mektup göndererek ondan yardım istemiş, ayrıca hutbelerde Alp Arslan'ın adını okutmaya başlamıştır. Böylece vezîr el-Kündürî Alp Arslan'ı hükümdâr

[205] Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *Cambridge History of Irân,* c. V, s. 58.

[206] Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 140-141; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, s. 607.

[207] Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 607.

[208] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 48; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı,* s. 10; Kafesoğlu, "Alp Arslan", s. 526; Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", 99.

olarak tanımış ve ayrıca elçi göndererek ona itaatini arz etmiştir. Alp Arslan ise vezîre gönderdiği mektubunda *"Rey'den ayrılmayınız! Zira size ulaşmak üzereyim"* diyordu.

Alp Arslan gelmeden önce Kutalmış'la küçük bir çarpışmaya giren el-Kündürî mağlup olup elliye yakın adamını da esir bırakıp çaresiz Rey'e kapanmıştır. Öte yandan Alp Arslan'ın emîrlerinden Erdem'in Dâmgân'a ulaştığı haberi üzerine Kutalmış, Rey kuşatmasını bırakıp daha fazla adam toplamak için geri çekilmiştir. Kutalmış, Milh adlı bir köy yakınlarına gelince Alp Arslan'ın başlarında emîr Erdem'in bulunduğu öncü kuvvetleri ile karşılaşmış ve onları mağlup etmiştir. Öte yandan iki fersah uzaklıkta bulunan Sultan, bu haberi alınca mezkûr yere doğru harekete geçmiştir. Alp Arslan'ın geldiği haberini alan Kutalmış ise bölgeyi sular altında bırakarak Sultan için geçilmesi zor bir bataklık haline getirmiştir. Ancak Alp Arslan bu engeli de aşarak Kutalmış'la büyük bir savaşa tutuşmuştur. Şiddetli savaş ardından Alp Arslan Kutalmış'a nazaran az olan ordusuyla onu mağlup etmiştir. Kutalmış'ın adı verilmeyen büyük oğlu ile kardeşi Resultegin ve büyüklerden bir kaçı Alp Arslan'ın eline esir düşmüştür. Rey şehri kapısında esir düşmüş olan İnanç Bey ile diğer esirler kurtarılmıştır. Öte yandan savaş meydanından kaçmayı başaran Kutalmış ise bir süre sonra atından düşmüş ve kan kaybından ölmüştür[209]. Cenazesi Rey'e götürülüp Tuğrul Bey'in türbesinin yanına gömülen Kutalmış'ın, böylelikle Büyük Selçuklu tahtını ele geçirme serüveni de bitmiş oldu. Zaferden sonra Selçuklu payitahtı Rey'e gelen ve büyük bir merâsimle tahta çıkan Alp Arslan ise vezire, yaptığı hizmetler karşılığında, hilatler giydirmiştir. Halîfe'nin kızını Bağdâd'a geri gönderen Sultan, Halîfe'den kendi adına hutbe okutmasını istemiş, Halîfe de bu isteğini yerine getirmiştir. Bundan sonra Tuğrul Bey'in defin işleriyle uğraşan Sultan bu işlerden sonra büyük bir fetih harekâtına başlamıştır.[210]

[209] İbn Hallikân, Kutalmış'ın Alp Arslan'la olan mücadelesi sırasında öldüğünü fakat onun ne şekilde öldüğünün bilinmediğini söyler. Kendisi hakkında, "katl" yerine "öldü" ifadesi kullanıldığı için onun öldürülmediğini ancak korkuyla ölmüş olabileceğini söyler. Zehebî de İbn Hallikân'ı destekler. Bkz.: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. V, s. 71; Zehebî, *A'lâmnü'n-nübelâ,*c. II, s. 361. Diğer taraftan Hamdullah Müstevfî ise Kutalmış'ın attan düşünce başının taşa çarpması sonucu öldüğünü söyler. Bkz.: Müstevfî, *Târîh-i Güzîde,* s. 430.

[210] el-Hüseynî, *Ahbaru'd-devleti's-selçûkiyye,* s. 21-22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 49; Reşîdüddîn, *Cami'u't-tevârih,* s. 107-108; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme,* s. 55; Müneccimbaşı,

b. Malazgirt Savaşı: "Barış Ancak Rey'de Olur"

Alp Arslan döneminde Rey açısından bir diğer önemli olay, Türk-İslâm tarihinde müstesna bir yeri olan Malazgirt Meydan Savaşı'dır. Bu olay sebep ve sonuçlar yönünden çok önemli olmakla beraber biz burada savaşı ayrıntılarıyla ele almayacağız. Zira asıl konumuz savaş değil, savaşta başkent Rey'in durumudur. Gerek savaş öncesi, gerek savaş sonrası Rey üzerine söylenmiş sözler ve bilgiler bizim için önemli olup konuya değinirken bunların dışına çıkmamaya çalışacağız.

Kraliçe Eudokia ile 1 Ocak 1068 (23 Safer 461)'de evlenerek Bizans imparatoru olan Romanos Diogenes Anadolu'da gittikçe büyüyen Müslümân nüfuzuna bir son verebilmek için 13 Mart 1071 (9 Cemazielahir 463)'de büyük bir orduyla harekete geçmişti. Öncesinde ilki 461/1068'de düzenlenen ve Menbic'in alınmasıyla neticelenen, ikincisi 462/1069'da gerçekleştirilen ancak sonuçsuz kalan iki seferden sonra Diogenes, bu sefer Müslümânları tamamen Anadolu'dan atmak niyetindeydi. Öte yandan o sıralar Mısır Şiî Fâtımî Hilâfeti'ni ortadan kaldırmak için Suriye seferinde olan Alp Arslan, İmparatorun, Anadolu'ya geldiği haberini alır almaz seferi bırakıp geriye dönmüştür.[211]

İmparator, topladığı büyük bir orduyla şüphesiz meseleyi kökten halletme düşüncesindeydi. Dolayısıyla rotası başkent Rey'di. 100.000 ila 200.000 kişi olduğu tahmin edilen Bizans ordusu, Malazgirt önlerine geldiği sırada Alp Arslan Mûsul'a varmıştı. İmparator'un, Malazgirt'i tehdit ettiği haberi de gelince hızını iyice arttırıp Malazgirt'e yönelmiştir. "Muharebe Sürat işidir" düstûruyla hareket eden Sultan Alp Arslan'ın ilk öncü birlikleri kısa sürede Ahlât'a varmış ve burada bir grup Bizans askerîyle yapılan çarpışmada galip gelinmiştir (26 Zilkade 463/24 Ağustos 1071). Bunun üzerine İmparator, Malazgirt'i ele geçirmiş ve kaledeki bir avuç Türk askerini, aman dilemiş olmalarına rağmen kılıçtan geçirmiştir. 26 Ağustos 1071 tarihli Cuma gününe geldiğimizde ise iki ordu birbiriyle savaşacak duruma gelmişti. Bir tarafta,

---

Camiü'd-düvel, c. I, s. 35; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, c. III, s. 44-46; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 608; Faruk Sümer, "Kutalmış", *DİA*, c. XXVI, s. 481; Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", s. 101-103.

[211] Erol Kürkçüoğlu, "Başlangıçtan Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu Bizans İlişkileri", *Türkler*, c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 697.

aralarında Peçenek Türkleri'nin de bulunduğu çeşitli milletlerin askerlerinden müteşekkil ve sayıca üstün konumda bulunan Bizans ordusu yer alırken, diğer tarafta nicelik yönünden zayıf ama nitelik yönünden güçlü, aralarında Süleymân Şâh, Porsuk, Bozan ve Artuk gibi mâhir komutanların ve yine aralarında Kürdler'in de bulunduğu çeşitli milletlerden oluşan Selçuklu ordusu bulunuyordu.[212] Müstakbel sultan, Melikşâh ise bu sırada Rey'deydi.[213]

Alp Arslan kalabalık Bizans ordusu karşısında biraz tedirgin durumdaydı ve bu yüzden araya Abbâsî halîfesinin elçilerini koyarak İmparatordan anlaşma istedi. Fakat Diogenes kendisine çok güveniyordu ve gelen elçiyi kaynaklara şu şekillerde geçen sözüyle geri çevirmiştir.

Reşidüddîn Fazlullah *(Cami'ü't-tevârih)*: "Rey'de sulh yapacağım"

el-Hüseynî *(Ahbâru'd-devleti's-selçûkiyye)*: "Mütarekeyi Rey'de akdederiz"

İbnü'l Cevzî *(el-Muntazam)*: "Barış ancak Rey'de olur"

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah (*Cami'*ü'd-düvel): "Barış ancak Rey'de yapılacaktır"

Bündârî *(Zubdetü'l–nusra ve nühbetü'l-usra)*: "İleride Rey Kasabası'nda bu teklife cevap veririm."[214]

Öte yandan İmparator'un, elçilik heyetinin başındaki İbn Mühellebân'a ilk sözü ise: İsfehân'ın mı yoksa Hemedân'ın mı daha güzel olduğunu sormak olmuştur. Elçinin "İsfehân" cevabına karşı İmparator, kendilerinin İsfehân'da atlarının ise Hemedân'da kışlayacaklarını söylemek suretiyle nihai hedefini, yanına iki devlet arasında barışı korumak için gelmiş olan elçiye açıklamaktan çekinmemiştir. Başka bir kaynağa göre ise Bizans İmparatoru Irâk-ı Acem'de (yani Rey'de) kışlamak, İran'da yaylamak niyetindedir. Bununla beraber halîfelik elçisinin Bizans İmparatoruna verdiği cevap dikkate değerdir. Elçi Mü-

[212] Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 178; Kürkçüoğlu, "Selçuklu Bizans İlişkileri", s. 699; Ali Sevim, "Malazgirt Muharebesi", *DİA,* c. XXVII, s. 481-482.

[213] Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh,* s. 14.

[214] el-Hüseynî, *Ahbaru'd-devleti's-selçûkiyye,* s. 34; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 72; Bündârî, *Zubdetü'l-nusra,* s. 39; Reşîdüddîn, *Cami'u't-tevârîh,* s. 113; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam,* c. XVI, s. 124; Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel,* s. 40;

hellebân Bizans İmparatoruna şu cevabı vermiştir: *"Atlarınızın Hemedân'da kışlamaları doğrudur; sana gelince onu bilmiyorum".*

Başka kaynaklarda yukarıda söylenen sözlere ek olarak İmparatorun, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu yıkarak, ülkelerini tahrip etmekle kalmayacağı, Selçuklu topraklarının hepsini kendi ülkelerine katacağı bilgisi yer alır. Nitekim İmparator savaşa başlamadan önce başkent Rey, Mısır, Şâm, Horasan ve Irâk'ı adamlarına tevcîh etmişti. Ayrıca bu beldelerde camiler yerine kiliseler inşâ etmenin hayalini kuruyordu.[215]

Sultan Alp Arslan ise İmparator'un bu mağrûr tavrı karşısında celallenmiş, fakat aynı zamanda hırslı bir hale gelmiştir. Sultan'ın savaş öncesinde atından inip, secdeye varması ve şu duada bulunması; *"Ya Rabbî! Seni kendime vekîl yapıyor; azametin karşısında yüzümü yere sürüyor ve senin uğrunda savaşıyorum Ey Allah'ım niyetim halistir; bana yardım et; sözlerimde hilaf varsa beni kahret."* Öte yandan kefenim dediği beyaz elbiselerle çıktığı bir tepeden ordusuna yaptığı şu konuşması: *"Ey askerlerim burada Allah'tan başka bir sultan yoktur. Emir ve kader tamamıyla onun elindedir. Bu sebeple benimle birlikte savaşmakta veya savaşmamak için uzaklaşmakta serbestsiniz. Eğer şehit olursam bu beyaz elbise kefenim olsun. O zaman ruhum göklere çıkacaktır. Melikşâh'ı yerime tahta çıkarınız ve ona bağlı kalınız. Zaferi kazanırsak önümüzde çok hayırlı günler olacaktır."* Ve Halîfenin cuma esnasında verdiği hutbe ile Müslümânların dua etmeleri, savaşın kazanılmasında en büyük etkenlerden olmuştur.[216]

Bizans'ın ezici derecedeki nüfusuna karşı Selçuklu ordusu Malazgirt ovasında büyük bir zafer kazanmıştır. Esir edilen Romen Diogenes savaş sonrasında Sultan'ın huzuruna getirildiğinde kedisine "Barış ancak Rey'de yapılacaktır." sözü hatırlatıldı. İmparator ise Sultan'dan, kendisine ne ceza verilecekse hemen verilmesini istedi. Bunun üzerine Sultan'ın, İmparator'a: *"Ben senin yerinde olsaydım bana ne ceza verirdin?"* sorusuna karşılık İmparator: *"Üç ihti-*

[215] Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme,* s. 92; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı,* c. III, s. 28-29; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 177.

[216] Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler Çeviriler),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971, s. 33-34; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 182.

mal vardır. Birincisi beni öldürtürsün. İkincisi, üzerlerine yürümekten bahsettiğim ülkelerinde beni dolaştırır, teşhîr edersin. Üçüncü ihtimale gelince, yapamayacağın için söylemesinde bir fayda yoktur." cevabını vermiştir. Sultan üçüncü ihtimalin ne olduğunu sorunca İmparator: *"Affedilmem, sunacağım paraları kabul etmen, aramızda dostluk kurulması, beni dost edinmen, beni bir kölen, kumandanlarından biri ve Rum'a bir naibin olarak memleketime iade etmen. Zira beni öldürürsen sana bir faydası olamaz; benim yerime başka birini Roma tahtına getirirler."* demiştir.[217] Sultan bunun üzerine *"Ben Allah'a, muzaffer olursam, sana iyi muamele yapacağımı ahdetmiştim. Allah iyilik düşünenlerin arzularını yapar. Bu sebeple benden göreceğiniz muamele bu üçüncü ihtimalden başkası olmayacaktır"*[218] deyip, İmparator'u belirtilen şartlar gereği serbest bırakmıştır.[219] Fakat İmparator İstanbul'a dönünce hapse atılmış, gözlerine mil çekilmiş ve bir süre sonra da ölmüştür. Sultan ise başkent Rey'e dönmüş ve başta halîfeye olmak üzere çevre hükümdârlara zafernâme ve fetihnâmeler göndermiştir. Birçok tarihçi bu zaferi, Hz. Ömer devrinde Bizans'a karşı kazanılan Yermük ve Sâsânîler'e karşı kazanılan Kadîsîye zaferlerine benzetmiştir.[220]

Malazgirt Savaşı'ndan iki yıl sonra Mâverâünnehir üzerine çıktığı bir seferde Berzem Kalesi hâkimi Yûsuf el-Harezmî'nin, huzurunda ona iki hançer saplamasıyla vefât eden Sultan Alp Arslan, kendisine verilen unvan, künye ve sıfatların da açıkça gösterdiği üzere çok cesur, yiğit (Ebû şücâ'), kudret, azamet sahibi bir kişiliğe sahipti. Heybetinin yanında adaleti ile de ün yapmış (es-Sultanü'l-âdil), ağabeyi Kavurd'a ve Romanos Diogenes'e yaptığı muamelelerden de anlaşıldığı gibi affedici ve müsamaha sahibi olduğunu defalarca ispatlamıştı. Çok dindardı ve dinî hükümlerin tam sadakatle uygulayıcısı olarak tanını-

[217] Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı,* c. III, s. 36.; Mirhand, *Ravzatu's-safâ* , s. 96-97.

[218] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 72-73: Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 184.

[219] Mirhând, Alp Arslan ile Diogenes arasında dünürlük kurulduğunu yazar. Buna göre İmparatorun'un kızı, Sultan'ın Melik Arslan adlı oğluyla evlendirilmiştir. Bkz: Mirhând, *Ravzatu's-safâ,* s. 97.

[220] Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme,* s. 108; Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler Çeviriler),* s. 54; aynı yazar, "Malazgirt Muharebesi", s. 482; Semavi Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971, s. 86-90.

yordu. Ölümünden sonra yerine daha önce veliaht tayin ettiği oğlu Melikşâh geçmiştir.[221]

Sultan Melikşâh Döneminde Rey

Sultan Alp Arslan'ın ölümü üzerine 18 yaşındaki oğlu Melikşâh Büyük Selçuklu tahtına çıkmıştır. Saltanatının ilk iki yılını devletin mevcut sınırlarını muhafaza etme ve iç karışıklıkları önlemeye ayırmak zorunda kalan Melikşâh, ilkin doğuda Karahânlı ve Gazneliler'in sınırlara hücumunu karşıladı. Batıda ise amcası Kavurd isyanını bastırdı. Her ne kadar Melikşâh onun affedilmesinden yana ise vezîr Nizâmülmülk, onun öldürülmesinin devlet bekası için daha iyi olduğunu söylemesi üzerine gözlerine mil çekildi[222]. Bundan sonra da devletin merkezi İsfehân'a nakledildi ve sıkı bir merkeziyetçi politika takip edildi.[223]

Kuruluşundan yıkılışına dek Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezi, şartlara göre zaman zaman değişmiştir. Dandanakan Savaşı'ndan sonra, yani devletin tam olarak kurulduğu ve bağımsızlığını kazandığı Tuğrul ve Çağrı Beyler zamanında, devlet merkezi ilkin Nîşâbûr, sonra da Rey olmuştur. Alp Arslan zamanında ise başkent Rey olmaya devam etmiştir. Oğlu Melikşâh ise devlet merkezini İsfehân'a taşımıştır. Son olarak Sultan Sencer döneminde devlet merkezi Merv'e taşınmıştır.

Sultan Melikşâh devrinin en önemli olaylarından birisi de şüphesiz ki Hasan Sabbâh olayıdır. Hasan Sabbâh, gizli olarak yürüttüğü Bâtınî faaliyeti

[221] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. V. s. 70; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam,* c. XVI, s. 144-145; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde,* s. 433; Kafesoğlu, "Alp Arslan", s. 529; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 614.

[222] İbn Hallikân'da Kavurd'un isyanı neticesinde yayın kirişiyle boğulmak suretiyle öldürüldüğü yazar. Bkz.: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. V, s. 284.; Browne, *A Literary History Of Persia*, s.181; Kavurd'un yenilmesinin sebebi olarak, *Selçuknâme*'de geçen şu bilgiler bize bir fikir verebilir. Kavurd'un ilk isyan ettiği ve Rey'e doğru hareket ettiği haberi alınınca Nizâmülmülk ve Melikşâh harekete geçmiş ve Kavurd'tan önce Rey'e varmışlardır. Rey'deki 5.000.000 dinar, 5.000 ipek elbise, silah, at ve katırlara el koymuş ve orada bulunan bütün askerî kendilerine boyun eğdirmişlerdir. Ayrıca Melikşâh'ın, el koyduğu bu para ve değerli eşyaları Türkmenler arasında dağıttığı söylenir. Kavurd isyanı ve sonuçları hakkında bkz.: Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme,* s. 116-117; Merçil, *Selçuklular'da Saraylar,* s.143.

[223] Yazıcı, *Türk-İslâm Devletleri,* s. 222.

neticesi Sultan Melikşâh'a tabi Alamut Kalesi'ni ele geçirmiş ve Nizârî İsmâilî Devleti'ni kurmuştur. Bölgede yaptığı taşkınlıklardan dolayı Melikşâh, Hasan Sabbâh'ın üzerine bir dizi sefer düzenlemiştir. Fakat Melikşâh'ın ölümüyle bu mesele çözülememiş ve daha da büyümüştür. Oğulları arasında çıkan taht kavgaları yüzünden İsmâilîler bölgede baş edilemez bir güç halini almışlardır. Öte yandan Sultan Karmatîler'le[224] mücadele etmiş, bölgeye göndermiş olduğu Artuk Bey vasıtasıyla bölgeyi itaat altına almıştır.[225] Bâtınîlerle mücadele sırasında vezîr Nizâmülmülk de bir Bâtınî fedâisi tarafından öldürülmüştür. Hasan Sabbâh ve İsmâilîler'e ise çalışmamızın üçüncü bölümünde Hasan Sabbâh adı altında ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

Melikşâh döneminde Selçuklu fetihleri üst safhaya çıkmıştır. İlkin Suriye'nin önemli kentlerinden Dımaşk Fâtımîler'den alınmıştır. Bir süre sonra da buraya tayin edilen Tutuş, Suriye Selçuklu Devleti'ni kurmuştur (468/1076). Diğer taraftan Melikşâh döneminde Diyârbekir yöresinde bulunan ve Selçuklular üzerine olumsuz faaliyetlerde bulunan bölgesel Kürd Mervânîler Devleti de ortadan kaldırılmıştır.[226] Bu dönemde ayrıca Anadolu'da fetihler devam etmiş ve Melikşâh'ın önde gelen komutanlarından olan Artuk Bey, Mengücek Gâzî, Saltuk Bey ve Danişmend Gâzî Anadolu'nun fethini sürdürmüş ve kendi adlarına fakat Melikşâh'a bağlı olmak kaydıyla müstakil beylikler kurmuşlardır. Kutalmışoğlu Süleymân Şâh da aynı şekilde İznik merkezli Anadolu

[224] Karmatîler, aşırı Şiî İsmâiliyye mezhebine mensup bir zümre olup isim sahibi, Kûfe'deki İsmâilî dâisi Hamdân b. Eş'as Karmat'tır. Çeşitli bölgelerde faaliyet göstermiş bu zümre, İran'da ilk faaliyetleri için kırsal alanları seçmiş, mekân olarak da Rey'in çevresindeki köyleri uygun bulmuş ve buralarda yoğunlaşmışlardır. Bkz.: Farhad Daftary, *The Isma'ilis: Their History And Doctrines, Çev. Erdal Toprak, İsmâilîlerin Tarihi ve Öğretileri,* Doruk Yayınları, İstanbul 2005, s. 193-94. Karmatîler ve İsmâilîler hakkında geniş bilgi için bkz.: Daftary, *İsmâilîlerin Tarihi ve Öğretileri,* s. 162-210; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 83-92; aynı yazar, "Hasan Sabbâh", *DİA,* c. XVI, s. 347-350; Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA,* c. XXIV, s. 510-514; Bu konuda ayrıntılı bilgi edinmek için ayrıca Bernard Lewis'in *Haşişiler: İslâmda Radikal bir Tarikat* adlı kitabı ve Pınar Kaya'nın "Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîlerle Olan Mücadeleler" adlı yüksek lisans tezine bakılabilir.

[225] Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* s. 82; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 97-100; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri,* s. 83-84.

[226] Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, s. 617; Abdülkerim Özaydın, "Melikşâh", *DİA,* c. XXIX, s. 55.

Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Melikşâh ayrıca Mekke ve Medine üzerine gönderdiği orduyla buraları hâkimiyet altına almış, hutbeyi Abbâsî halîfesi ve kendi adına okutturmuştur.[227]

Melikşâh devrinde de Abbâsî-Selçuklu ilişkileri devam etmiştir. Melikşâh bu dönemde ilk defa 5 Zilhicce 479 (12 Mart 1087)'da Bağdâd'a gitmiştir ve burada kendisine büyük bir karşılama töreni yapılmıştır. Halîfe ise Sultan'a hediyeler takdîm edip ayrıca ona "Doğu'nun ve Batı'nın Sultanı" olduğunu gösterir iki kılıç kuşatmıştır. Diğer taraftan bu dönemde de iki hânedân arasında evlilikler sürmüş ve bu doğrultuda Melikşâh'ın kızı Mâh-melek Hâtûn, Halîfe Muktedî Biemrillah ile evlenmiştir.[228] Melikşâh, Bağdâd'a ikinci gidişinde bir cami inşâ etmiş, ayrıca Tuğrul Bey Çarşısı'nı da tamir ettirmiştir. Bağdâd'a son gidişiyle torunu Cafer'i halîfenin veliahtı yapmak isteyen Melikşâh, bu emelini gerçekleştirmeden 17 Şevvâl 485 (19 Kasım 1092) tarihinde zehirlenme[229] suretiyle vefât etmiştir.[230]

Selçuklular'a azamet devri yaşatan, babası gibi adil Sultan olarak anılan Melikşâh'ın din ve mezhep farkı gözetmeden bütün tebaasına şefkati, Müslümân ve Hıristiyan kaynaklarınca sabittir. Melikşâh insanların en mümtazı idi; hayrı ve şefkati meşhûr idi. Hıristiyanlara karşı adaleti ve iyiliği ile tanınmıştı. Mükemmel bir insan ve fenalıktan azâde idi.[231] Sultan Melikşâh geride Kaşgar'dan Boğaziçi'ne, Kafkaslar'dan Yemen ve Aden'e kadar uzanan büyük bir imparatorluk bıraktı. Bu geniş imparatorluk üzerinde ona haklı olarak "Sultanü'l-Âlem, Sultanü'l-Azâm, "Sultanü'l-Muntazam" denilmiştir.[232] Me-

[227] Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh,* s. 126-127;Özaydın, "Melikşâh", s. 55-56.

[228] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. V, s. 287; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 112-113.; Angelika Hartmann, "Muktedî Biemrillah", *DİA*, c. XXXI, s. 142.

[229] İbn Hallikân, Sultan Melikşâh'ın, avda vurduğu bir hayvanın etini yemesi sonucu zehirlenmek suretiyle öldüğünü ve İsfehân'da gömüldüğünü belirtir. Bkz.: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. V. s. 288.

[230] Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh,* s. 125; Özaydın, "Melikşâh", s. 56; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* s. 84.

[231] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. V, s, 284; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 218; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA,* c. XXXVI, s. 370.

[232] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. V, s. 284; Sümer, "Selçuklular", s. 370; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh,* s. 211; Öngül, *Selçuklular Tarihi,* s. 157.

likşâh'ın genç yaşta ölümü ise hem İslâm âlemi hem de Selçuklular arasında büyük talihsizlik olmuştur.

a. Başkent Rey'den İsfehân'a ne Zaman Taşındı?

431/1040 Dandanakan savaşından sonra kurultayda Selçuklular'ın, kendisine biat ettiği Tuğrul Bey, kurultayın toplandığı yeri, yani Nîşâbûr'u kendisine merkez olarak seçmişti. Ancak bir süre sonra fetihlerin özellikle batıya doğru hızla yapılabilmesi için başkenti daha batıda olan bir yere taşıma ihtiyacı doğdu ve bunun için İbrahim Yinal'ın henüz fethettiği Rey şehri en uygun yerdi. Nitekim öyle de oldu ve 432/1041 yılında başkent Rey'e taşındı. Uzun bir müddet başkent olarak gördüğümüz Rey'in, bu görevi İsfehân'a ne zaman ve kimin zamanında devrettiği ise tartışma konusudur.

Diğer kaynak eserler genellikle Rey'in Melikşâh devrinde İsfehân'a taşındığını belirtirken, Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Tuğrul Bey'in İsfehân'ı 443/1051'de fethettikten sonra burayı çok güzel bulduğunu ve dolayısıyla başkentini Rey'den buraya taşıdığını belirtir.[233] Aynı eser Selçuklular hakkında genel bilgi verirken "Bunlar 15 hükümdârdır. Başkentleri İsfehân'dır." diyerek ne Nîşâbûr, ne Rey, ne de Merv'in başkentliklerinden bahsetmiş, genelleme yaparak başkenti sadece İsfehân olarak belirtmiştir.[234] Ancak en basitinden Romen Diogenes'in Malazgirt Savaşı'ndan önce "Barış ancak Rey'de olur."[235] sözüne bile baktığımızda başkentin, en azından 464/1071 tarihine kadar, kesinlikle Rey olduğunu söyleyebiliriz. Zira müellifin kitabında da mezkûr cümle[236] geç-

[233] Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel,* c. I, s. 18; Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Müneccimbaşı bu görüşünde biraz haklı olabilir. Yani İsfehân 443/1051 yılında başkent yapılmış olabilir. Ancak Faruk Sümer bu noktada, Tuğrul Bey'in İsfehân'ın başkent yaptığını, ancak aynı yıl tekrar başkentin Rey'e taşındığı söylemiştir. Dolayısıyla eğer İsfehân 443/1051 senesinde başkent yapılmışsa dahi bu durum sonuna dek böyle kalmamıştır. Bkz.: Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA,* c. XLI, s. 345; Müneccimbaşı ile benzer bir görüş *Cambridge History of Irân* adlı eserde geçer. Başkent'in ne zaman Rey'den taşındığını belirtmeyen eser, sadece Tuğrul Bey'in, saltanatının son yıllarını İsfehân'da geçirdiğini belirtir. Bkz.: A.K.S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *Cambridge History of Iran,* c. V, s. 222.

[234] Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel,* c. I, s. 13.

[235] el-Hüseynî, *Ahbaru'd-devleti's-selçûkiyye,* s. 34; Bündârî, *Zubdetü'l-nusra,* 39; Reşîdüddîn, *Cami'u't-tevârîh,* s. 113; Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel,* c. I, s. 40.

[236] Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel,* s. c. I, s. 40.

mekte olup, bu cümlenin "Barış ancak başkentinizde olur." manasına geldiği aşikârdır. Öte yandan gene aynı müellifin, kitabının ilerleyen bölümlerinde Selçuklular'ın siyasî tarihini anlatırken Tuğrul Bey ve Alp Arslan'ı 433/1042 tarihinden sonra da sürekli Rey'den seferlere çıkarttığını görüyoruz.[237] Ayrıca aynı yazar Tuğrul Bey'in ölmeden önce Rey'e gelişi ve ölüm haberini de vererek başkentin Rey olduğunu kendisi de bu şekilde söylemiş oluyor.[238] Zira Tuğrul Bey'in neden Rey'e gidiş sebebinin o sırada Kutalmış'ın başkenti ele geçirme teşebbüsünün olduğunu daha önce belirtmiştik.

Başkentin tam olarak hangi tarihte Rey'den İsfehân'a taşındığını tam olarak bilemesek de bunun Melikşâh devrinde olduğu kuvvetle muhtemeldir. Selçuklu tarihi üzerine önemli çalışmaları bulunan merhum Osman Turan, başkentin Rey'den İsfehân'a Melikşâh devrinde taşındığını söylemekle beraber bunun birden değil aşamalı bir şekilde gerçekleştirildiğini belirtir.[239] İbrahim Kafesoğlu ise Rey'in başkentliği ne zaman İsfehân'a devrettiği hususunda açık bir tarih vermemekle birlikte, kitabında 466/1074 yılı olaylarını anlatırken, Sultan'ın bu tarihte devlet merkezi İsfehân'da olduğu belirtiliyor.[240] Ayrıca Melikşâh devrine genel olarak baktığımızda Sultan'ın, saltanatının ilk iki-üç senesine gerek sefere çıktığında gerekse sefer dönüşlerinde sürekli Rey'den çıkıp Rey'e döndüğünü görmekteyiz. Bu da bize başkentin 465/1074'e dek henüz İsfehân'a taşınmadığı ihtimalini gösterir.[241] Dolayısıyla taşınmış olsa da muhtemelen bu yılda bu olay gerçekleşmiştir.

Sultan Berkyaruk Döneminde Rey

Sultan Melikşâh'ın genç yaşta ölümü üzerine Selçuklu tarihinde bir fetret döneminin yaşandığına tanık oluyoruz. Sultan Berkyaruk 487/1094'te tahta geçene kadar hânedânın diğer mensuplarının taht üzerinde hak iddia etme-

[237] Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel,* s. 19, 36.

[238] Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel,* s. 26.

[239] Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 126.

[240] Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh,* s. 28.

[241] el-Hüseynî, *Ahbaru'd-devleti's-selçûkiyye,* s. 42; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh* s. 29. Ayrıca Melikşâh döneminde, sultan ile Rey arasındaki ilişkiyi ve Rey'in başkentlik durumunu anlamak için bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 80-181.

lerine karşı mücadele vermek zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda taht mücadelesinde Berkyaruk'un uğraşmak zorunda kaldığı ilk mesele, üvey annesi olan Terken Hâtûn'un oğlu Mahmûd'u Büyük Selçuklu tahtına geçirmek istemesi, olmuştur.

Terken Hâtûn, oğlunu tahta geçirmek için adeta her yolu denemiştir. Bu amaç doğrultusunda Sultan Melikşâh'ın ölümünü gizlemiş ve cenazesini saklamıştı. Dolayısıyla Selçuklular'a en parlak devirlerini yaşatan Sultan'a hak ettiği ölçüde bir cenaze töreni yapılamamış, cenazede sultanlar için uygulanan merasim ve adetler uygulanamamış, en kötüsü Sultan'ın cenaze namazı dahi kılınamamıştır.[242] İşte böyle bir ihtirasa sahip olan Terken Hâtûn, Halîfe Muktedî'ye haber göndererek, ondan oğlu Mahmûd'un sultanlığını onaylamasını talep etmiştir. Halîfe ise ilk başta, Mahmûd'un yaşının küçük olmasını gerekçe göstererek bu isteği reddetmiştir. Ancak Terken Hâtûn kararında ısrar ediyordu ve bu yüzden Melikşâh'ın yeğeni, Halîfe'nin oğlu Cafer'i İsfehân'da halîfe ilân edeceği tehdidiyle Halîfeyi bu duruma razı ederek Mahmûd'u Selçuklu tahtına oturtmuştur. Terken Hâtûn ayrıca dönemin önde gelen âlimi İmâm Gazzâlî'nin olumsuz fetvasına karşı, başka âlimlerden fetva çıkarttırarak oğlunun sultanlığını tekrar teyid ettirmiştir.[243] Terken Hâtûn bundan sonra saltanat için tehlike arz eden, asıl veliaht Berkyaruk'u ortadan kaldırmak için harekete geçmiş, bunun için emîr Kürboğa'yı İsfehân'a göndererek Berkyaruk'u tevkîf ettirmiştir. Kendisi de bir süre sonra İsfehân'a hareket etmiştir. Ancak Sultan Melikşâh'ın ölüm haberini öğrenen Nizâmülmülk'ün oğulları Berkyaruk'u hapisten kurtararak önce Sâve yönüne, daha sonra da eski başkent olan Rey'e götürmüşlerdir.[244]

Berkyaruk Rey'e getirilince, emîr Erkuş onu askerleriyle karşılamış, Rey Reisi Ebû Müslim[245] ise yüksek bir taht yapmış, onun başına kıymetli taşlar

[242] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. V, 288; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 15.

[243] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s.184-185; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 226.; Hartmann, "Muktedî Biemrillah", s. 143.

[244] Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti,* s. 85; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, Prof. Dr. Fikret Işıltan'a Hatıra Sayısı*, İstanbul 2000, s. 405.

[245] Bir kaç yerde Rey reisi Ebû Müslim'in, Nizâmülmülk'ün üvey oğlu olduğu geçer. Bkz.: Browne, *A Literary History Of Persia,* s. 203.

ve altınlarla işlenmiş murassa bir taç giydirmiş ve böylelikle onu sultan ilân etmiştir.[246] Berkyaruk'un emîrleri ayrıca Rey'den Abbâsî Halîfesi Müstahzir Billah'a "Berkyaruk'un sultan ve atası yerine han olmasını" bildiren bir mektup da göndermişlerdir.[247] Berkyaruk'un çevresine kısa sürede Rey havâlîsinden 20 bin asker toplanmış olmasının yanı sıra, emîr Erkuş da komutası altındaki askerlerle Sultan'ın hizmetine girmişti. İşte bu askerlerle güçlü bir konum elde eden Berkyaruk Rey'in müstahkem kalesi Taberek'i de alarak şehre tamamen hâkim olmuştur. Rey'de bunlar olurken, İsfehân cephesinde olanlar dikkatle izleniyordu. Nihayet Terken Hâtûn askerlerine 30 milyon dinar gibi büyük meblağlar dağıtarak, onları Berkyaruk'a karşı harekete geçirmiştir. Fakat Rey yakınındaki Kerec'e 60 km mesafede bulunan Bürucird civarında meydana gelen savaşı Terken Hâtûn kaybetmiştir. Bunda en önemli etken savaş esnasında Terken Hâtûn'un tarafında bulunan bazı emîrlerin Berkyaruk tarafına geçmiş olmasıydı.[248]

Terken Hâtûn'un ordusu mağlup olup İsfehân'a yönelince Berkyaruk peşlerini bırakmamış ve onları İsfehân'da sıkıştırmıştı. Şiddetli bir kuşatmaya maruz kalan Hâtûn, kuşatmanın kaldırılması karşılığında Berkyaruk'a teklifte bulunarak, Melikşâh'tan kalan mirasın büyük bir kısmını vermek istemiştir. Berkyaruk'un İsfehân ve Fars eyaletleri dışında kalan yerlerin asıl sultanı olarak kabul edilmesiyle anlaşma sağlanmış ve Berkyaruk Rey'e geri dönmüştür. Ancak bir süre sonra Terken Hâtûn ihtirasına devam etmiş ve Berkyaruk'un dayısı Azerbaycân meliki İsmâil b. Yâkûtî'ye evlenme ve saltanata iştirak etme teklifinde bulunarak onu Sultan Berkyaruk'a karşı harekete geçirmiştir. Fakat Terken Hâtûn'un da büyük ölçüde yardımlarıyla teçhiz edilmiş İsmâil'in ordusu Rey yakınlarındaki Kerec bölgesinde büyük bir yenilgiye uğramıştır. İsmâil'in İsfehân'a kaçmasıyla sonuçlanan bu savaştan sonra Terken Hâtûn bir kez daha hüsrana uğramıştır. Bu arada savaş esnasında İsmâil'in ordusundan

[246] Reşîdüddîn, *Cami'u't-tevârîh,* s. 141; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 18-19; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 103; Browne, *A Literary History Of Persia,* vol. II, s. 300.

[247] Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme,* c. II, s. 31.

[248] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 184-185; Reşîdüddîn, *Cami'u't-tevârîh,* s. 141; Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel,* c. I, s. 71; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 19.

Berkyaruk tarafına geçen birkaç emîr, Berkyaruk'un savaşı kazanmasında büyük etken olmuştur.[249]

İhtiraslarından kurtulamayan Terken Hâtûn son olarak, İsmâil'e yaptığı teklifi aynı şekilde bu sefer Melikşâh'ın kardeşi, Suriye meliki Tâcüddevle Tutuş'a yapmış, ne yazık ki bu emeline kavuşamadan ölmüş ve böylelikle Tutuş'la olan planı da bozulmuştur.

a. Tutuş'un Rey'i Ele Geçirme Teşebbüsü: Rey Savaşı

Melikşâh devrinde Suriye'ye giderek buraya hâkim olan Tâcüddevle Tutuş, Sultan'ın kardeşi olması hasebiyle saltanat üzerinde hak iddia ederek Berkyaruk'un üzerine yürümeye karar vermiştir. Daha önce Melikşâh'ın komutanları Aksungur, Bozan ve Yağısıyan'ı da yanına çekerek büyük bir güç haline gelen Tutuş, Rahbe, Rakka, Nusaybin, Mûsul ve Diyârbekir gibi bölgenin önemli şehirlerini ele geçirip Hemedân'a kadar gelmiştir. Rey'e kadar gelen Berkyaruk'la savaşıp zafer kazanacakken, Aksungur ve Bozan Melikşâh'a olan bağlılıklarından dolayı Berkyaruk tarafına geçmişlerdir. Bu durumda Berkyaruk karşısında zayıf duruma düşen Tutuş daha güçlü bir ordu meydana getirme düşüncesiyle Dımaşk'a geri dönmüştür (488/1093).[250]

Kısa sürede büyük bir ordu vücuda getiren Tutuş, öncelikle Urfa ve Haleb üzerine yürüyerek buraların hâkimi olup daha önce kendisine ihanet eden Aksungur ve Bozan'ı ortadan kaldırmıştır. Bundan sonra Tutuş, asıl hedefi olan Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için Berkyaruk üzerine harekete geçmiştir. Tâcüddevle Tutuş hızlı bir şekilde Harran, Urfa, el-Cezîre, Diyârbekir, Ahlât, Azerbaycân ve Hemedân'ı almak suretiyle Rey kapısından Kudüs'e varan bütün ülkeleri idaresi altına aldıktan sonra halîfe Mustahzir Billah'a da haber gönderip, hutbenin kendi adına okunmasını istemiştir. İlk başta Halîfe bu isteğini geri çevirmiş olsa da bir süre sonra Sultan Berkyaruk'un mağlup olduğu haberini alınca hutbeyi Tutuş adına okumaya başlamıştır.[251]

[249] Müstevfî, *Târîh-i güzîde,* s. 440; Özaydın, "Berkyaruk", s. 515; Aynı yazar, *Sultan Berkyaruk Devri* s. 21-22.

[250] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 141-142; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 35-36; Sevim, *Suriye Selçukluları,* s. 144-145.

[251] Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme,* s. 34; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 39-40; Sevim, *Suriye Selçukluları,* s. 148-150.

Öte yandan Terken Hâtûn'un Tutuş'a sunduğu teklîften bahsetmiştik. Bu amaç doğrultusunda Hemedân'a gelip Tutuş'la buluşacak olan Terken Hâtûn bu emeline ulaşamadan yolda hastalanmış ve bundan dolayı İsfehân'a geri dönünce de vefât etmiştir. Terken Hâtûn'un ölümünden sonra askerlerinin bir kısmı Berkyaruk'un, diğer bir kısmı ise Tutuş'un ordusuna katılmıştır. Tutuş ise bu emîrlere güvenmiyordu. Zira ilerde Aksungur ve Bozan gibi kendisine ihanet etmelerinden çekiniyordu. Bu yüzden Haleb'de bulunan oğlu Rıdvan'a haber gönderip ondan yanındaki askerlerle süratle gelmesini istemiştir.[252] Bu sırada Nusaybin'de bulunan Berkyaruk ise Terken Hâtûn'un ölümü haberini alınca, Tutuş'un harekâtını durdurmak için harekete geçti ve Tutuş'un karargâhına 50-60 km uzaklıkta karargâhını kurdu. Berkyaruk'un yakında olduğu haberini alan Tutuş ise Ya'kûb b. Abak'ın önderliğinde bir birliği derhal Sultan'ın üzerine gönderdi. 1000 kişi gibi çok az bir kuvvete sahip olan Sultan, Ya'kûb'a karşı direnemedi ve İsfehân'a doğru kaçmaya başladı. Arkasında Tutuş'un askerleri olduğu halde İsfehân kapısına dayanan Berkyaruk önce şehre sokulmadıysa da daha sonra kendisine karşı yapılan bir plan gereği içeri alınmıştır. Büyük bir sevinçle kardeşi Mahmûd'a sarılan Berkyaruk nihayet Mahmûd'un adamları tarafından tevkîf edilerek hapse atıldı. Gözlerine mil çekileceği sırada Mahmûd'un çiçek hastalığına yakalanmasıyla canı bağışlanmış ve bir süre sonra da Mahmûd'un ölmesiyle de emîrler Berkyaruk'un tarafına geçmiştir. Bir süre sonra kardeşi gibi kendisi de çiçek hastalığına yakalanan Berkyaruk iki ay boyunca yattıktan sonra mucizevî bir şekilde iyileşmiştir.[253]

Bütün bunlar olurken Tutuş'un ne yaptığı konusu muammadır. Zira iki kardeş hastayken çok rahat şekilde iktidarı ele geçirebilirdi. Berkyaruk'un iyileşmesine yakın harekete geçtiyse de erzak temini gereği yönünü İsfehân yerine Rey'e çeviren Tutuş burayı işgal etmiştir. Bu arada iyileşen Berkyaruk da büyük bir orduyla Rey üzerine yürümüştür. Tutuş ise bu haberi duyunca Rey halkının ihanetinden çekinerek 15.000 kişilik ordusuyla şehir dışına çıkmıştır. Rey'den 72 km uzaklıktaki Daşilu (Daşlu)'da karargâh kuran Tutuş 487/1095'te yapılan ve tarihe Rey Savaşı olarak geçen mücadelede başı kesilmek suretiyle öldürülmüş ve böylelikle Büyük Selçuklu tahtını ele geçirme teşebbüsü de akim

[252] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 145; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 151-152.

[253] Reşîdüddîn, *Cami'u't-tevârîh*, s. 144; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 152-153.

kalmıştır. Esasen Tutuş'un savaşı kaybetmesinin altında yatan iki önemli sebep vardır. Bunlardan ilki Tutuş'un sert mizacından dolayı gerek kendi askerleri, gerek karşı tarafta bulunan ve daha önce kendisinden ayrılan emîrlerin askerlerinin ona karşı nefret duymalarıdır. İkinci sebep ise savaş esnasında açılan Melikşâh sancağı karşısında askerin galeyana gelmesi ve bu durumun karşı tarafta yarattığı etki. Nitekim Berkyaruk'un, babasının sancağını açmasıyla birlikte Tutuş'un yanında bulunan Melikşâh'ın emîri, Antakya hâkimi Yağısıyan savaştan çekilmiştir.[254]

b. Berkyaruk-Muhammed Tapar Mücadelesi ve Rey'de Savaş

Terken Hâtûn ve Tutuş gibi rakiplerinin ortadan kalkmasıyla Berkyaruk rahat kalamamış, karşısına bu sefer Arrân (Gence) meliki Muhammed Tapar çıkmıştır. Sultan'a bağlı olan Muhammed Tapar'ın harekete geçmesindeki en büyük etken ise Berkyaruk'un eski vezîri Müeyyidilmülk'tü.[255] Bu vezîr, Sultan'ın annesi Zübeyde Hâtûn'un etkisiyle vezîrlikten azlettirilince bu sefer Zübeyde Hâtûn ve Sultan'a karşı büyük bir kin tutmaya başladı. Bu nedenle divandan kovulmasında etkisi olan yeni vezîr Mecdülmülk ile Zübeyde Hâtûn'a karşı ilk olarak emîrleri ve askerleri kışkırtarak Mecdülmülk'ün önce azledilmesi, bir süre sonra da öldürülmesine sebep oldu. Bu olay şu şekilde gerçekleşmiştir. Emîr Porsuk, Bâtınîlere karşı savaşırken öldürülmüştü. Porsuk'un oğulları Zengi ve Akböri Müeyyidilmülk'ün etkisiyle, bu ölüme sebep olanın Mecdülmülk olduğunu söylediler. Dolayısıyla kısa sürede askerin de desteğini alan bu emîrler, Sultan'a: *"Mecdülmülk'ü teslim ederseniz biz de kullukta hizmete devam ederiz. Aksi halde sizi terk eder ve onu zorla alırız."* demek suretiyle Sultan'ı tehdit ederek Mecdülmülk'ü ele geçirip parça parça etmiş ve Sultan'dan da yüz çevirmişlerdir. Berkyaruk ise bu hâdiseden sonra 200 kişilik bir orduyla Rey'e doğru hareket etmiştir. Rey'e varan Berkyaruk böylesine bir moral bozukluğu içinde bulunduğu bir sırada emîr Yinal b. Anuştegin ile İzzülmülk Mansûr b. Nizâmülmülk'ün maiyetindeki birliklerle kendisine katılmaları,

[254] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 207-208; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam,* c. XVII, s. 19; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. I, s. 268, 295; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 42-43; Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 226-227; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 154-156; Bosworth, " The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 107.

[255] Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri,* s. 55.

Muhammed Tapar'a karşı Berkyaruk'u güçlendirmiş ve onun büyük bir moral kazanmasını sağlamıştır.[256]

Muhammed Tapar, Berkyaruk'un Rey'de olduğu haberini alınca Berkyaruk'u terk eden askerlerin kendisine katılmasıyla güçlenmiş ve Rey'e doğru yola çıkmıştı. Ancak Tapar'ın gelişini haber alan Berkyaruk kendini, kardeşine karşı zayıf bulmuş ve savaşmayı göze alamadan İsfehân'a doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Muhammed Tapar ise Zilkade 492/Eylül 1099'da Rey'e vardığında burada Zübeyde Hâtûn'un hala şehri terk etmediğini görmüştür. Muhammed Tapar'ın vezîrliğine getirilen Müeyyidilmülk de bu ordudaydı. Dolayısıyla Zübeyde Hâtûn'un kendisine yaptıklarını hatırlayarak onu Rey'de Taberek Kalesi'ne hapsetmiştir. Kendisinden beş bin dinarlık senet de almayı başaran Müeyyidilmülk sonra da onu boğdurmuştur. Ancak daha sonra bu senedi Müeyyidilmülk'te bulan Berkyaruk bu vezîri derhal öldürmüştür.[257]

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında bu şekilde başlayan mücadele devam etti ve iki kardeş birbiriyle beş defa çatıştı.[258] Sefidrûd'ta yapılan ilk savaşta yenilen taraf Sultan Berkyaruk olmuştur. Bu yenilgi üzerine Bağdâd'ta hutbeler Sultan Muhammed Tapar okunmaya başladı (494/1100). Hemedân'da meydana gelen ikinci savaşta ise bu sefer Berkyaruk galip gelmiştir (495/1101). Rûdraver (Rûzrâver)'de meydana gelen üçüncü savaş bazı çarpışmalara sahne olduktan sonra anlaşma ile sonuçlanmıştır (496/1102). Yapılan bu anlaşmaya göre Berkyaruk "Sultan", Muhammed Tapar ise "Melik" unvanına sahip olacaktı. Gence ve çevresiyle Azerbaycân, Diyârbekir, el-Cezîre ve Mûsul Muhammed Tapar'da; Horasan hariç anlaşmada zikredilmeyen Selçuklu toprakları Berkyaruk'ta olacaktı. Bunun yanı sıra başka maddeleri de olan bu anlaşma fazla uzun sürmedi ve Muhammed Tapar kendini Sultan ilân etti.[259]

Anlaşmanın bozulmasında emîr Yinal b. Anuştegin'in de parmağı vardı. Başlangıçta Berkyaruk taraftarı olan bu emîr sonra ondan ayrılarak Bâtınîler-

[256] Müstevfî, *Târîh-i güzîde,* s. 442; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 157-158.

[257] Bündârî, *Zubdetü'l-nusra,* s. 89, Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 158.

[258] İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam,* c. XVII, s. 48.

[259] Müstevfî, *Târîh-i güzîde,* s. 442-443; Özaydın, "Berkyaruk", s. 515.

le cihada girişmişti. Daha sonra Muhammed Tapar'a katılan bu emîr, onunla birlikte Rey'e gitmiş ve burada onun zihnini bulandırarak anlaşmaya muhalefet etmesine sebep olmuştur. Nitekim Rey'de kaldığı sekiz gün boyunca beş nevbet çaldırarak kendini sultan ilân eden Muhammed Tapar, anlaşmayı bu şekilde ihlal etmiş oluyordu. Bunu haber alan Sultan Berkyaruk da kardeşine daha fazla katılımlar olmadan onun üzerine yürümüş ve hazırlıksız bulduğu Muhammed Tapar'ı Rey yakınlarında bozguna uğratmıştır.[260] Burada şunu belirtmek gerekir ki Melikşâh döneminde, başkent Rey'den İsfehân'a taşınmış olsa da, gerek Berkyaruk'un ilk defa orada sultan ilân edilmesi ve gerek Muhammed Tapar'ın Rey'de beş nevbet çaldırmak suretiyle kendini Rey'de sultan ilân etmesine baktığımızda Rey'in hala başkentlik etkisini sürdürdüğünü görüyoruz.

Hoy şehri önündeki son savaşta Tapar yenilip Ahlât'a çekilmiştir. Ancak Muhammed Tapar tam da tekrar harekete geçecekken Sultan Berkyaruk uzun süren savaşlardan dolayı kardeşine anlaşma teklifinde bulunarak bu mücadeleye bir son verilmesini istedi. İki kardeş arasında yapılan anlaşmaya göre Harezim ve Horasan Muhammed Tapar'ın öz kardeşi Sencer'in, Rey merkez olmak üzere, Irâk-ı Arab ve Irâk-ı Acem, Fars, Hûzistân Berkyaruk'un; Arrân, Azerbaycân, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, el-Cezîre ve Suriye Muhammed Tapar'ın hâkimiyeti altında bulunacaktı. 12 yıl süren bu taht mücadelesi yüzünden Haçlılar amaçlarına ulaşmış, Anadolu Selçuklu Devleti önemli toprak kayıplarına uğramış, Bâtınîler ortadan kaldırılmayacak bir kuvvet haline gelmiş, Memlûk asıllı beylerin hükümdârlarına karşı bağlılıkları zayıflamış ve İmparatorluk çöküş devrine geçmiştir.[261]

Tahta geçtiği günden beri bir türlü rahat yüzü göremeyen Sultan Berkyaruk 498/1104 yılında veremden vefât etmiştir. Ondan sonra tahta geçen Sultan Muhammed Tapar, Selçuklu topraklarını tekrar birleştirmeyi başarmıştır. Kendisine Alp Arslan'ı örnek alan Sultan Muhammed, Bâtınîler'e karşı savaşmış ve onların birçoğunu öldürmüştür. Karahânlı ve Gazneliler'in Selçuklu-

[260] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 271-272; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 29.

[261] Müstevfî, *Târîh-i güzîde*, s. 443-444; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 300-302; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, c. XVII, s. 85; Sümer, "Selçuklular", s. 370.

lar'a bağlı kalma durumlarını döneminde de sürdürmeyi başaran Muhammed Tapar, Haçlılara karşı birkaç defa harekât teşebbüsünde bulundu ise de bunda muvaffakiyet sağlayamamıştır. Sultan Muhammed Tapar 512/1118 senesinde vefât edince yerine önce oğlu Mahmûd, daha sonra kardeşi Sultan Sencer Büyük Selçuklu tahtına oturmuştur.[262]

Sultan Sencer Döneminde Rey

Sultan Sencer döneminde başkentin İsfehân'dan Merv'e taşındığını görüyoruz. Bundan sonra ise olaylar daha çok Türk Dünyası'na doğru kaymış ve dolayısıyla devletin eski başkentleri olan Rey ve İsfehân bu olayların dışında kalmıştır. Fakat Irâk Selçuklu sultanı Mahmûd'la, Sultan Sencer arasında zaman zaman çıkan krizler doğrudan Rey'i de etkilemiştir. Bu dönemde, Sultan Sencer'in Rey'i ziyaret ettiğini görüyoruz. Sencer'in bu ziyaretiyle Sultan ile Mahmûd arasında Rey Mülâkâtı gerçekleşmiştir. Bu konu daha sonra ayrıntılı bir şekilde işleneceği için şimdilik Sencer döneminde vuku bulan diğer hâdiselere değineceğiz.

Sultan Berkyaruk döneminde amcası Arslan Argun'un isyanını bastırmakla görevlendirilen Sencer, Horasan'da sükûneti sağladıktan sonra Merv merkez olmak üzere Horasan ona ikta edilmişti. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra (512/1118), 14 yaşındaki oğlu Mahmûd Büyük Selçuklu Sultanı ilân edildi. Abbâsî halîfesi Müstazhir Billâh, saltanatını onaylayıp Bağdâd'ta onun adına hutbe okuttu. Ancak Sencer bu duruma razı olmadı ve Sâve yakınlarında yapılan savaşta (513/1119) Mahmûd yenilip İsfehân'a çekildi. Yapılan anlaşma ile babasının direkt yönettiği Irâk topraklarını Sultan Mahmûd'a verdi. Böylelikle bir yandan Irâk Selçukluları'nın öte yandan Sultan Sencer'in saltanatı başlamış oldu.[263]

Sultan Sencer ilk zamanlarında parlak zaferler kazanmıştı. Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini tanımış olan Gazneli hükümdârı Behrâmşâh, Sul-

[262] Müstevfî, *Târîh-i güzîde,* s. 444; Sümer, "Selçuklular", s. 370; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam,* c.XVII, s. 93.

[263] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 435-439; Abdülkerim Özaydın, "Sencer", *DİA,* c. XXXVI, s. 508.

tan Sencer'in devletin batı bölgesindeki meşguliyetinden faydalanarak ödemesi gerekli olan yıllık vergiyi ödemediği gibi halka kötü muamelede bulununca, Sencer kış mevsimi dolayısıyla sefer güçlüğüne rağmen Gence üzerine yürüdü. Sencer'in gelişinden korkan Behrâmşâh Hindistân'a kaçtı ise de özrü kabul edildi ve affedilerek yerinde bırakıldı (519/1125). Fakat Sencer bu seferden boş dönmemiş, Behrâmşâh'ın bütün hazine ve servetine el koymuştur.[264]

Sencer döneminin en önemli meselelerinden biri de ileride sonunu hazırlayacak olan Karâhitâylar meselesidir. Karahânlı ülkesine giren Karâhitâylar başkent Balasagun'u işgal edince Karahânlı hükümdârı, Sultan Sencer'den yardım talep etti. Bunun üzerine Sencer 525/1130'da Seyhûn nehrini geçerek bu akınları püskürttü. Bu olayların kaydedildiği menşurlarda Sultan Sencer: "Şark İslâm diyarına büyük bir kalabalık halinde ilerleyen kâfir askerlerini Kaşkar'da hezimete uğrattı. Sîstân'a kadar varan Oğuz, Karluk ve Gurluları bozup 30.000 kişiyi öldürdü." diye bahsedilir.[265]

Karahânlı hükümdârı Mahmûd, yönetimi altındaki Karluklar'la anlaşmazlığa düşmüş, bu yüzden Sencer'den yardım istemişti. Karluklar, Gürhân vasıtasıyla Sultan Sencer'den af dilediyse de Sultan bunu kabul etmemiş, hatta onları tehdit etmiştir. Bunun üzerine çaresiz kalan Karluklar da Karâhitâylar'dan yardım istemiştir. Esasında sekiz-on senedir Karâhitâylar'ın batıya doğru genişleme siyasetini dikkatle takip eden Sencer, zamanın geldiğini düşünmüş olsa gerek kendine bağlı hükümdârların katkılarıyla 100.000'e yakın süvariden oluşan güçlü bir ordu ile harekete geçmiştir. Karâhitâylar da Gürhân yönetiminde, denk bir kuvvet oluşturmuştur. İki ordu Semerkand civarındaki Katvân denilen yerde 536/1141'de karşılaşmıştır. Ancak Sultan Sencer bir daha toparlanamayacak, devletin yıkılmasına kadar yol açacak bir mağlubiyete uğramıştır.[266]

Gur hükümdârı Kutbüddîn Muhammed, Sencer'in Katvân'daki yenilgisinden istifade ederek Herât, Belh gibi Selçuklu'ya bağlı bazı yerlere saldır-

[264] Müstevfî, *Târîh-i güzîde,* s. 449; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s. 88-89; Özaydın, "Sencer", s. 509.

[265] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 239.

[266] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 218-219; Özaydın, "Sencer", s. 510.

mıştı. Buralardan başka, Gur hükümdârı ödemeyi taahhüt ettiği yıllık vergiyi Sencer'e göndermemiş, "Sultan" unvanı kullanarak bağımsızlığını ilân etmişti. Sultan Sencer dağlı ve savaşçı bir kavim olan Gurlular'dan çekindiyse de üzerlerine sefere çıktı. Savaş sırasında Gur ordusunda bulunan 6.000 kişilik Oğuz, Sencer tarafına geçince Selçuklular savaşı kazandı ve Gur hükümdârını da kendine tabi kıldı. Böylelikle Sultan, Katvan Savaşı'yla zedelenen itibarına tekrar kavuştu. [267]

Sultan Sencer'in Katvân Savaşı'ndan sonra elde ettiği bu başarılarla devleti ayağa kaldırdığı esnada batıda yeni bir tehlike, Oğuz tehlikesi belirdi. Kaderin cilvesidir ki Karahânlılar'ı kuran Karlukların gene Karahânlılar'ın yıkılmasına sebep olması gibi, Selçuklu Devleti'ni kuran Oğuzlar da bu devletin yıkılmasında amil olmuşlardır.[268]

Yirmi yılı meliklik olmak üzere altmış yıla yakın bir süre hüküm süren Sultan Sencer, hükümdârlığının son yıllarında bu Oğuzlar'ı cezalandırmak istediyse de yenilgiye uğrayıp onların elinde 5 yıl esîr kaldı (548/1153). Bu arada Selçuklu ülkesi, Sencer'in yokluğunda dağılmıştır. Sultan Sencer ise esaretten kurtulduktan sonra mülkünü toparlamaya çalışmışsa da çok geçmeden vefât etmiştir.[269] Son Selçuklu hükümdârı hakkında, halkın şikâyetlerini dinleyen, adaletle hükmeden, din âlimlerine hürmet eden biri olarak bahsedilir. Büyük Selçuklu Devleti teşkilatı onun zamanında en ileri seviyeye ulaşmıştır.[270]

a. Sencer ile Irâk Selçukluları Arasındaki İlişkiler ve Rey Görüşmeleri

Sultan Sencer, Irâk Selçukluları ile olan mücadelesi sebebiyle İsfehân'dan vazgeçmiş ama Rey'den bir türlü vazgeçmemiş ve ölümüne kadar da bu eski şehri kendi hâkimiyeti altında tutmuştur. Batıda bir sefer düzenlendiğinde Sultan Sencer'in en son geldiği ve sefer boyunca harekâtı yönettiği merkez Rey şehri olmuştur. Sencer'in Rey şehrine ve özellikle de şehrin güvenliği-

[267] Özaydın, "Sencer", s. 510.

[268] Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 243.

[269] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. II, s. 428; Müstevfî, *Târîh-i güzîde,* s. 451; Sümer, "Selçuklular", s. 370.

[270] Özaydın, "Sencer", s. 511.

ne büyük bir önem verdiğini görüyoruz. Bunun nedeni ise ticaret ve zanaat merkezi olan Rey'in iki Selçuklu Ülkesi (Horasan ve Irâk) arasında olması ve Sencer ile Irâk sultanlarının bu merkez için verdikleri siyasî ve askerî mücadeledir. Bundan başka, Rey şehri yakınlarında İsmâilîler'e ait kaleler (zira Rey Bâtınîler'in merkezi sayılıyordu.) bulunmaktaydı ve bölge aynı zamanda Selçuklu sultan ve emîrlerinin, Hasan Sabbâh ve onun taraftarlarına karşı hücuma başladıkları yerdi. İşte bu yüzden Sencer böylesine önemli olan Rey şehrinden vazgeçememiş[271] ve bunun için de Irâk Selçukluları ile ara ara bazı mücadelelere girmiştir.[272]

Bu mücadelelerin ilki Sultan Sencer ve Irâk Selçuklu sultanı Mahmûd ile 513/1119'da Sâve'de meydana gelmiş ve savaşı kaybeden Mahmûd İsfehân'a gitmiştir. Mahmûd'un vezîrlerinin araya girmesiyle yeğenini bağışlayan Sencer, onu kızıyla evlendirmiştir.[273] Sencer bundan sonra Selçuklu Devleti'ni yeniden tanzim etmiş, Rey, Mâzenderân, Kumis gibi şehir ve bölgeleri kendi hâkimiyet sahası içine alırken, Mahmûd'a ise "Sultan" unvanı ile merkezi İsfehân olmak üzere batı ülkelerini bırakmıştır. Ayrıca Mahmûd'un kardeşlerinden Tuğrul'a Irâk-ı Acem eyaletinin yarısı ile Gilân bölgesini verirken, diğer bir kardeşi Selçukşâh'a da Fars Eyaleti ile Hûzistân'ın yarısının yönetimini vermiştir. Böylelikle bir taraftan Irâk Selçukluları vücuda gelirken, diğer taraftan Sencer de "Sultanü'l-Âzâm" unvanı ile Büyük Selçuklu tahtında kalmıştır.[274]

Bir süre sonra Abbâsî halîfesi Müsterşid'in tekrar siyasî güç elde etmek için Irâk Selçuklu hânedân üyeleriyle ilişki içersine girdiği görülünce Sultan Sencer Rey'e doğru hareket etmiştir. Sultan bu ilişkiyi kesmek ve Halîfe'nin

[271] *Cambridge History Of İran*'da Sencer'in Rey'den vazgeçememesinin iki sebebine işaret edilir. Birincisi, şehrin eski Selçuklu başkenti olması, ikincisi ise sahip olduğu stratejik konum. Bkz.: Bosworth, " The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", c. V, s. 136.

[272] G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 112.

[273] Özaydın, "Sencer", s. 508; Hüseyin Kayhan, *Irâk Selçukluları*, Çizgi Kitap, Konya 2001, s. 42-43.

[274] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 435-439; Müstevfî, *Târîh-i güzîde*, s. 447; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 625; Kayhan, *Irâk Selçukluları*, s. 45-46; Bosworth, " The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 120.

emellerine son verebilmek için Rey'e vardığında, Sultan Mahmûd'a haber göndererek onu Rey'e gelmesi için davet etmiştir. Burada yapılan görüşmeden sonra iki taraf Rey'den memnun bir şekilde ayrılmıştır (523/1128). Yapılan bu görüşmeden anlaşıldığına göre Sencer, Mahmûd'tan Halîfe'nin emellerine son verebilmesi için bazı tedbirler almasını istemiştir. Bir süre sonra da Sultan Mahmûd, Halîfe'yi azletmek için harekete geçtiyse de bu esnada vefât etmiştir.[275]

Sultan Mahmûd'un ölümünden sonra Irâk Selçuklu Devleti'nde karşılıklar baş gösterdi. Tahta Mahmûd'un oğlu Dâvûd geçerken bu olaya karşı çıkan Mahmûd'un kardeşi Mesûd, Selçukşâh ile anlaşarak taht üzerinde hak iddia etmeye başladı. Halîfe ise hutbenin okunması için karar verme yetkisinin Sultan Sencer'e ait olduğunu bildiriyordu. Bu olanlar üzerine Sencer bu durumu düzeltmek amacıyla Rey şehrine geldi. Sencer'in taht için adayı ise Tuğrul'du.

Sencer'in gelişi üzerine Mesûd, Selçukşâh ve Halîfe ile anlaşıp Bağdâd'tan hareket ederek Sultan Sencer'in üzerine yürümeye başladılar. İki ordu arasında 527/1132'de Dinever'de vuku bulan savaşı Sencer kazandı. Sultan savaştan sonra Mesûd'un bu isyankâr tutumuna rağmen onu affetmiş ve eski vilayeti Azerbaycân'ı (Gence) ona ikta etmiştir. Bundan sonra Irâk Selçuklu tahtına Tuğrul'u oturtan Sencer, Horasan'a geri dönmüştür. Ancak Sencer'in dönüşüyle tahta karşı tehlikeler tekrar belirmiş ve ilk isyan hareketi Dâvûd'tan gelmiştir. Fakat Dâvûd, Hemedân civarında mağlup olmuştur. İkinci isyan Mesûd tarafından çıkarıldı ve Halîfe Müsterşid ve Dâvûd'la birleşen Mesûd, Tuğrul'u mağlup edip Irâk Selçuklu Devleti'nin başkenti Hemedân'ı ele geçirdi. Tuğrul ise Sencer hâkimiyetindeki Rey şehrine sığındı. İki kardeş arasında meydana gelen birkaç mücadelenin sonunda Tuğrul galip geldiyse de bir süre sonra ölmüş ve yerine Irâk Selçuklu Devleti tahtına Mesûd geçmiştir (529/1134).[276]

Sultan Sencer'in ölmeden önce Rey'e bir kez daha geldiğini görüyoruz. Sultan'a tabi olmak istemeyen Mesûd bir süre sonra Selçuklu emîrlerine tabii

[275] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 528-529; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme,* s. 45; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 625; Kayhan, *Irâk Selçukluları,* s. 69-70.

[276] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 540-541; Aynı mlf., *el-Kâmil* c. XI, s. 28-29; Özaydın, "Sencer", s. 509; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 626.

hale gelmişti. Onu bu durumdan kurtaran bir başka Selçuklu emîri Hasbey Belengirî, bu sefer Irâk tahtı üzerine otorite kurmaya çalışınca bu durum Sencer'in dikkatini çekmişti. Mesûd ise Sencer tarafından verilen, Hasbey'in taht üzerindeki etkisinin kırılması emrini yerine getirememişti. İşte bu sebepten ötürü Rey şehrine gelen Sencer, Mesûd'u yanına çağırdı. Bu şehirde yapılan görüşmede Sencer, Mesûd tarafından verilen izahattan tatmin olarak Horasan'a geri dönmüştür (545/1150).[277]

[277] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 260; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 15.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVRİNDE EKONOMİK, SOSYAL, KÜLTÜREL, MİMARÎ VE DİNÎ YÖNDEN REY

A. REY'İN SOSYAL VE DİNÎ YAPISI

Selçuklulara 30 yıl kadar başkentlik yapmış olan Rey şehrinin sosyal ve dinî yönüne baktığımızda, şehirdeki dinî yapının yaşayan etnik unsurlara göre şekillendiğini görüyoruz. Mesela Türk olan askerî yönetici kesimin doğal olarak Hanefi mezhebini benimsediğini görmekteyiz. Diğer taraftan yerli halkın çoğunluğunu oluşturan ve yönetimde birçok noktada görev alan Farsların ise Şîa mezhebine mensubiyetlerini görmekteyiz. Fakat elbetteki şehirde yaşayan etnik unsurlar Fars ve Türklerle sınırlı değildi. Buna paralel olarak inançları da farklılıklar arzetmekteydi. Ancak yaptığımız araştırmalar sonucunda şehirde çoğunlukla Fars ve Türklerin meskûn olduklarını görmekteyiz. Şimdi kısaca bu etnik unsurlar hakkında bilgi verelim.

1. Şehirde Yaşayan Etnik Unsurlar

a. Farslar

Pek az istisnâî durum dışında hem başkent Rey'de hem de İran genelinde yaşayan Şiîler'in aynı zamanda Fars olduklarını biliyoruz. Rey'de Acem nüfusu oldukça fazlaydı ve şehrin yarıya yakını Şiî-Acemdi. Nitekim Selçuklu devlet teşkilatında Acemler'in nüfusu tahmin edilemeyecek kadar fazlaydı. Bırakalım Rey'i, Bağdâd'ta bile, Tuğrul Bey'in ölümü ile Alp Arslan'ın tahta çıkışı esnasında Selçuklu divanında çalışanların hemen hemen hepsinin Acem-İranlı olduğunu görüyoruz. Bu da İranlılar'ın devlet teşkilatında ne dereceye kadar geniş rol oynadıkları hakkında fikir edinebilmek için yeterli olsa gerek.[278]

[278] Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 2011, s. 197.

İranlılar'ın divan dışında, devletin diğer bazı kurumlarında da başrol oynadığını görmekteyiz. Selçuklular'ın Rey gibi eyaletlerinde 'amîd, şıhne, 'amil, nâzır, muhtesip, reis, kadı, hatîp, müftü türü önemli idarî görevlerin, kısmen Türk olmakla birlikte, çoğunluğunda İranlılar'ın (Fars-Acem) görev aldığını görüyoruz. İranlılar'a "kalem ehli" denirken, Türkler'e "kılıç ehli" denirdi. Örneğin şıhnelik makamı tamamıyla kılıç ehlinin elindeyken, muhtesiplik ise bazen, kılıç ehlinden, bazen de kalem ehlinden olurdu. Ama geriye kalan bütün memuriyetleri işgal edenler kalem ehlindendi, yani İranlılar'dan.[279] Şunu belirtmek gerekir ki İranlı aydınlar Selçuklu hizmetine girmeyi ve çalışmayı şeref saymış ve çok az istisna dışında devlete hep bağlı kalmışlardır. Nitekim Selçuklu askerî teşkilatına giren bir Türk'ün ilk gayesi emîrlik pâyesine ulaşmak olmuşsa, Selçuklu devlet teşkilatına giren bir İranlının da ilk gayesi 'amîdlik[280] payesine ulaşabilmekti. Bırakalım 'amîdliği, İranlılar, devlette o kadar başarılı olmuşlardır ki başvezîrliğe kadar yükselenler olmuştur. Bunun en güzel örnekleri Rey'de Tuğrul Bey'e vezîrlik yapan Amîdülmülk el-Kündürî, Alp Arslan ve Melikşâh'ın veziri Nizâmülmülk ve oğulları olmuştur. Bununla beraber istisnaî bir durumdan da bahsetmiştik.

Bazen devlet teşkilatında görev alan İranlılar'dan bazısı görevini suistimal edebiliyordu. Örneğin Sultan Tuğrul Bey'in vezîri Amîdülmülk Mansûr b. Muhammed el-Kündürî bir Mu'tezile-Şiî mezhebi mensûbuydu ve bu durumunu yeri geldiğinde Sünnî gruplara özellikle Şâfiîlere karşı kötüye kullanmıştır. Zira kendisi, koyu bir Mu'tezilî idi. Bu dönemde Şâfiîler üzerindeki baskılar artmış ve bu mezhebin, İmâm Kuşeyrî, el-Furâtî ve İmâmu'l Harameyn Cüveynî gibi ileri gelenlerin yakalanıp hapsedilmesi için emîr çıkarılmıştır. Bunlardan bazıları kurtulurken el-Kuşeyrî ve el- Furâtî Rey'in eski kalesine hapsedilmiştir. Bu baskılar sonucu aralarında Cüveynî, Ebû Sehl ve Beyhâkî gibi yaklaşık 400 Şâfiî âlim Selçuklu topraklarını terk ederek Hicâz'a göç etmişlerdir.[281]

[279] Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, c. III, s. 188-189.

[280] Günümüz valilik makamıyla eşdeğer diyebileceğimiz Amîdlik, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinde daha ilk Selçuklu hükümdârı Tuğrul Bey zamanından beri görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, c. III, s. 203-218.

[281] Abdülkerim Özaydın, "Kündüri", *DİA*, c. XXVI, s. 455; Mevlüt Özler, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'ate Lanet Kampanyası", *I.*

b. Türkler

Selçuklular'ın Rey'i ele geçirmesiyle birlikte Rey'e doğal olarak bir Türk nüfus akımı başlamıştır. Ancak şehirdeki Türk nüfusun varlığı ilk defa Selçuklular'la olmamıştır. Daha önce bahsettiğimiz gibi Selçuklular Rey'e geldiklerinde şehir Oğuzlar'ın elindeydi. İbrahim Yinal'ın buraya gelmesi ve şehri almasıyla birlikte Oğuzlar, Rey'i terk ederek Azerbaycân ve Diyârbekir taraflarına çekilmişlerdir. Sultan Tuğrul Bey'in şehre gelip burayı başkent yapmasından sonra şehirde Türk nüfusu biraz daha artmıştır. Ancak Tuğrul Bey'in müsamahalı politikasıyla yerli halk da burada yaşamaya devam etmiştir. Sultan ve askerler Türk olmakla beraber, halk Türkler'in yanında Acem, Arap ve Yahûdîler'den oluşuyordu. Diğer devlet yöneticilerinden bazıları yerel halktan olup, sultanın baş vezîri Amîdülmülk el-Kündürî Şiî bir Acem'di. Bu durum paralel bir şekilde Rey'in başkent olarak devam ettiği Alp Arslan devrinde de sürmüştür. Halkın durumu çok değişmezken, bu sefer başvezîr Nizâmülmülk Şâfiî olup Tûslu bir Acemdi.[282] Diğer taraftan Rey şehri, Süryanî Ortadoks Kilisesi'nin doğudaki gözü olarak gösterilirken[283], şehirde ilginç bir şekilde Hıristiyan nüfus yok denecek kadar azdı.

c. Araplar

Rey'in İslâm'dan önceki sakînleri Deylemli olarak adlandırılan, dilleri ise Pehlevice'ye yakın olan Arî ırktan insanlardı. Şehir İslâm orduları tarafından fethedilince de buraya bir kısım Arap halk gelip yerleşmiştir.[284] Rey, Kûfe ordugâh şehrine yakındı ve bunun için Kum, Kâşân, Kazvîn, Hemedân ve İsfehân'da yapıldığı gibi buraya da Arap kabileler iskân edilmiştir.[285]

Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi: Bildiriler II, c. II, Konya 2001; s. 174-176; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti,* s. 90-91.

[282] Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* S. 4, Güven Matbaası, Ankara1975, s. 79.

[283] Minorsky "Rayy", s. 471.

[284] Abdullah Akili, *Târih-i Asitaney-i Rey,* Müesssesey-i Ferherng-i Dârülhadîs, Kum 1380 (2002), s. 37.

[285] Osman Gazi Özgüdenli, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", *Turco-Iranica Türk*-İran *Tarihi Araştırmaları,* İstanbul, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 13.

Abbâsîler devrinde veliaht Muhammed Mehdî'nin buraya tayîn edildiğini ve bu olaydan sonra şehrin isminin dahi "Muhammediyye" olarak değiştiğini biliyoruz. Bu şekilde Rey şehri değişik uluslardan müteşekkil bir yer haline gelmiştir. Ya'kûbî de bu konuya vurgu yaparak Rey halkının karışık olduğunu, şehirde Acemler'le birlikte bir grup Arab'ın da yaşadığını söylemiştir.[286] Öte yandan şehirdeki âlimlerin çoğu, eserlerini Farsça'dan çok Arapça ile yazmışlardır. Zira dönemin bilim dili Arapça idi. Rey şehrinde Fars, Türk ve Araplardan başka milletlerin varlığı hususunda kaynaklar pek bilgi vermemekle beraber, sadece Sultan Melikşâh'ın Rey'de bulunduğu bir sırada askelerini teftiş ederken, hallerini beğenmediği Ermeni kökenli 7 bin askeri ordudan ihraç ettiği bilgisine sahibiz.[287]

2. Şehrin Nüfusu ve Nüfusuna Etki Eden Olaylar

İbn Hurdâzbih'e göre dünyanın en güzel şehri olan Rey[288], şüphesiz ki Moğol faciasından önce İslâm âleminin en büyük şehirlerinden biriydi. İbn Havkal, buna ilaveten doğuda Rey'in, Bağdâd'tan sonra en büyük ve en mamûr şehir olduğunu söylemiştir. Çeşitli yönleriyle Rey şehrini Nîşâbûr ile mukayese eden müellif, şehrin gerek mamur yönü ve binalarının çokluğu, gerekse de halkın müreffeh yaşamı ve zenginliği yönüyle Nîşâbûr şehrinden çok daha yüksek seviyede olduğunu da sözlerine eklemiştir. İbn Havkal şehrin çapının 1,5 x 1,5 fersah olduğunu dile getirmektedir. Bu rakamlardan hareketle İbn Havkal, Nîşâbûr'un fiziksel alan olarak Rey'den daha büyük ve geniş olduğu söylemiştir.[289] Şehrin nüfusu için ortaya atılan rakamlar ile şehrin fiziksel büyüklüğü arasında doğrudan bir ilişki kurmak zor olsa da oldukça yoğun bir nüfusa sahip olduğu bilinmektedir. Rey şehrininin nüfusunu tespit etmek için ileri sürülen sayısal rakamlar haricinde, Hamdullah Müstevfî'nin *Nüzhetü'l-kulûb* ve Emîn Ahmed Râzî'nin *Tezkire-yi heft iklim*'i gibi eserlerde şehre ait kervansaray, han,

[286] Ahmed b. Ebi Ya'kûb el-Ya'kûbî, *el-Büldân,* E. J. Brill, 1967, s. 89; Wheatley, *Cities in Islâmic Lands*, s. 321.

[287] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* c. X, s. 113; Bündârî, *Zubdetü'l-nusra,* s 70; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 58; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 61.

[288] İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 171.

[289] İbn Havkal, *Suretü'l-arz,* s. 378; Wheatly, *Cities in Islâmic Land, s* s. 321.

hamâm, değirmen ve diğer müesseselerde değerlendirilerek birtakım tespitlerde bulunmak mümkündür. Fakat Ortaçağ şehirleri için ne sayısal rakamlar ne de adı geçen yapılardan yola çıkılarak bir şehrin tam nüfusu hakkında kesin bir yargıya varmak oldukça güçtür. [290] Kavâmî-i Râzî'nin aktarımına göre hicrî III. asırda şehirde meydana gelen depremde 350 bin kişinin öldüğü bilgisine bakılırsa şehrin oldukça kalabalık olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu depremde şehir nüfusunun kaçta kaçının depremde öldüğü bilgisine vakıf olmadığımızdan nüfusu için de kesin bir şey söylemek mümkün değildir.[291] Selçuklu döneminde ise Tuğrul Bey'in Rey'i fethinden önce, şehir nüfusunun 1.000.000 dolaylarında olduğu bilinmektedir.[292] Bu dönemde Rey şehrine bağlı köylerin yüksek nüfus miktarları da şehir nüfusu için kullanılabilecek verilerdir. Zira Rey'in Fişâviye, Kasrân ve Varamin gibi köylerinin her birinin nüfusunun yaklaşık olarak 10.000 kişiyi bulduğu aktarılmaktadır.[293] Emîn Ahmed Râzî'nin Rey'in oldukça kalabalık bir şehir olduğunu gösterir nitelikteki şu verileri önemlidir. Bu verilere göre Rey şehri toplamda 96 mahalle, 46 sokak/cadde ve 300 bin hâneden oluşmaktadır. Bu bilgilerden haraketle şehir nüfusunun 1.500.000 nüfusa yaklaştığını söyleyen müellifin bu tespitinin doğruluğu tartışmalıdır. Zira sadece hane sayısından yola çıkılarak her hanede 5 ferd mukimdir hesabı, ortaya atılan bu yaklaşımın bir tahminden ibaret olduğu, kesinlik ve doğruluk arz etmediği âşikardır.[294]

Tarihi süreç içerisinde bazı şehirlerin kaderi, tahrip olmak suretiyle tarih sayfasından çekilme ve ihtişamını kaybetme yönüyle birbiriyle benzerlik göstermiştir. Şehirleri gözden düşüren başlıca etmenlerin başında doğal âfetler, savaşlar, yangınlar ve istilalar gelmektedir. Bu hadiselerin biri veya birkaçı neticesinde çok sayıda büyük ve mamûr şehir tahrip olmuş ve bir daha kazanamayacak şekilde şöhretlerini kaybetmişlerdir. Deprem, sel gibi doğal afetlerin yanı sıra Moğol istilası beşerî etmenlerden dolayı büyük bir darbe alan Rey

[290] Emîn Ahmed Râzî, *Heft İklim*, s. 3.

[291] Akili, *Târih-i Asitaney-i Rey,* s. 38.

[292] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* s. 120.

[293] Guy Le Strange, "The Lands of the Eastrn Caliphate", *Islâmic Geograpy,* ed. Fuad Sezgin, C. LXXXV, Cambridge Üniversity Yayınları, s. 216.

[294] Emîn Ahmed er-Râzî, *Heft İklim,* s. 3-4.

şehri eski ihtişamını kaybetmiş ve kadim geçmişinden ancak çok az bir kısmını günümüze taşıyabilmiştir. Moğollar Rey'i ele geçirince şehri yakıp yıkmış ve taş üstünde taş bırakmamışlardır. Bu felakete depremler de eklenince Rey'in yıldızının sönmesi mukadder olmuştur. Günümüzde Şehr-i Rey adıyla İran'ın başkenti Tahran'a bağlı bir semt olan Rey'in statüsü ihtişamlı dönemlerinde tam tersi durumda olup Tahran, Rey şehrine bağlı bir köy konumundaydı.[295] Tarihi süreç içerisinde çeşitli dönemlerde meydana gelmiş ve Rey'in yıkımına büyük etki etmiş depremler ve diğer doğal âfetler şu şekildedir:

Tahran ve Rey civarı, tarihi süreç içerisine sürekli şiddetli depremlerin yaşandığı bir bölge olmuştur. 236/851 senesinde Rey'de 45 bin insanın ölümüne neden olan şiddetli bir deprem meydana gelmiştir.[296] 241/956 senesinde bu sefer Orta Asya'dan gelen şiddetli bir rüzgâr Serahs'tan Nîşâbûr'a geçtikten sonra Rey'e varmış ve burayı oldukça etkiledikten sonra buradan Hemedân'a, sonra da Hulvân'a doğru akışına devam etmiştir. Yine aynı sene tekrar meydana gelen bir deprem sonucunda Rey'deki binalar harabeye dönmüştür. Harabelerin çokluğu nedeniyle ölü sayısı tam olarak tespit edilememiştir. Fakat depremin artçıları 4 gün boyunca devam etmiştir. İbnü'l Esîr'e göre bu deprem 40 gün boyunca sürmüştür.[297] 249/864 senesine geldiğimizde Rey'i tekrar harabeye çeviren bir deprem daha meydana gelmiştir. Bu depremden sonra şehirdeki halk çöllere kaçmış ve oralarda kendilerine kalacak yer aramışlardır.[298] 280/894 senesine geldiğimizde ise Rey ve Taberistân'da su kıtlığı yaşanmış ve bu durumda 3 rıtl[299] suyu 1 dirheme satanlar olmuştur. Ertesi sene de Taberistân ve Rey'de tekrar su kıtlığı yaşanmıştır.[300]

Bundan sonraki 60 seneyi aşkın süreçte sâkin bir dönem geçiren Rey'de bu sessizlik 344/956 senesinde bozulmuş, bu sene Rey'de büyük bir veba salgını meydana gelmiş ve birçok kimse bu yüzden hayatını kaybetmiştir. Bu hastalığın tesiriyle ölenlerden birisi de Sâmânî Devleti Horasan orduları kumandanı

[295] Le Strange, "The Lands of the Eastrn Caliphate", s. 216.

[296] Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 225.

[297] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, çev. Ahmed Ağırakça, *İslâm Tarihi*, c. VII, s. 73.

[298] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 110.

[299] Bir rıtl bir litreye denk gelir.

[300] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 387-388.

Ali b. Muhtâc idi.[301] Hemen iki sene sonrasında 346 Zilhiccesinde (Mart 958) bu sefer meydana gelen depremde, Rey'deki binaların çoğu harabeye dönmüştür. Doğal olarak bu âfet sonucunda da pek çok kişi hayatını kaybetmiştir.[302] Sonraki yıllarda da Rey'de hadiseler durmamış, bu sefer 347/959 senesinde Rey dâhil Cibâl şehirlerinde büyük ölümcül bir veba salgını baş göstermiş ve neticede çoğunluğu kadın ve çocuk olmak üzere birçok kişi bu bundan kurtulamamıştır. Veba öyle etkiliydi ki hastaların çokluğundan kimse hasta ziyâretine gidemiyor ve doğru dürüst cenazelere katılamıyordu.[303]

Selçuklu dönemine denk gelen 524 Rebiülevvelinde (Mart 1130) ise Cibâl, Irâk ve el-Cezîre bölgelerindeki şehirlerin binalarını hasara uğratan bir deprem daha yaşanmıştır.[304] Yine Selçuklu çağında, 581/1186 yılında Irâk ile Rey arasındaki şehirleri etkileyen ve buradaki evlerin binaların yerle bir olmasına sebep olan bir deprem daha yaşanmıştır. Büyük felâkete yol açan bu hadise Rey ve Kazvîn'i de etkilemiştir.[305]

3. Rey Halkının Genel Durumu

İnsanların toplum içindeki hareketleri bazen bireysel bazen de toplumsal olarak değerlendirilir. Öyle ki bazen şehirdeki bir grubun iyi veya kötü davranışı bütün topluma mal edilir ve bu etki şehirlerin adeta karakteristik bir özelliği haline gelir. Bu noktada, Rey de, halkı dolayısıyla zaman zaman bu genellemelere tabi tutulmuştur. Dolayısıyla İslâm kaynaklarında Rey halkı hakkında bazen iyi bazen de kötü sözler kullanılmıştır.

İstahrî, *el-Mesâlik*'inde Rey halkının mürüvvet sahibi olduklarını belirtir. İbn Havkal da İstahrî gibi Rey halkının cesur ve mertliğinden bahsederken, bunların devlet nezdinde itibar gören seçkin bir halk olduğunu ekler. Ayrıca İbn Fakîh gibi, Rey halkının zeki kişilerden müteşekkil olduğunu söyleyen İbn Havkal, aynı zamanda halkın güngörmüş, tecrübe sahibi bir toplum olduğu-

[301] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, çev. Ahmed Ağırakça, c. VIII, , s. 443.

[302] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VIII, s. 450.

[303] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VIII, s. 454.

[304] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. X, s. 526.

[305] Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 226.

nu savunur. Hamdullah Müstevfî de Rey halkının edepte birbiriyle yarıştığını söylemiştir.[306] Makdisî ise *Ahsenü't-tekâsim*'inde, Fesâ, Bağdâd, Nablus ve Rey halkı kadar yumuşak ve nazik bir halkın bulunmadığını söylemeden önce, Rey halkı kadar akıllı bir halk bulunmadığına dikkat çekmiştir. *Gırnatî Seyâhatnâmesi*'nde de halkı en akıllı olan 10 yer arasında Rey halkı da sayılmıştır. Makdisî, eserinin başka yerinde Rey halkını övmeye devam eder. Halkı güzel yüzlü, faziletli, fıkıh sahibi iken, halkın başındakiler ise ilim sahibidirler. Bu halk içinde meşhûr muhtesipler (belediye işlerine bakan zabıta), edip hatîpler, zâhidler, kurrâlar, mücâhidler vardır. Müellif, Rey halkı hakkında son olarak âlimlerinin oldukça zekî, kadınlarının ise evlerinde maharetli olduğunu söyler. Bütün bunların ötesinde Makdisî'nin aktardığı şu bilgi gerçekten ilgi çekicidir. Zira ona göre, bir şehirliyi ifade etmek için şehrin sonuna "z" ve "y" harfleri gelirse o şehirlinin çok zeki olduğuna işaret eder. Örneğin, Râzî, Mervezî gibi.[307] Emîn Ahmed Râzî ise *Heft İklim* kitâbında, Rey halkının sözünün doğru olduğu ve halkının seçkin olduğunu belirtir. Hz. Peygamber'e ve onun ailesine ise aşırı bir sevgi vardır.

Bu iyi sözlerin yanı sıra Rey halkı hakkında bazen de olumsuz sözler söylenmiştir. Örneğin Ebû Dülef kötü huylu ve gaflet içinde olan Rey halkının kan dökmede oldukça cesur olduklarını söylemiştir.[308] el-Kazvînî de Ebû Dülef'i bu konuda desteklemiştir.[309]

İbn Fakîh Hemedân halkını tanımlarken Rey ve İsfehân halklarıyla kıyas eder. Ona göre Hemedân halkında, İsfehân halkının cimriliği, Rey halkının ise edepsizliği ve küstahlığı vardır.[310] Öte yandan Makdisî, daha önce Rey halkı hakkında olumlu sözler söylediğini, ancak bazen Rey'de âlimlerin, adamı

[306] İbn Fakîh, *Muhtasar,* s. 210; İbn Havkal, *Suretü'l-arz,* c. II, s. 379; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb,* s. 57.

[307] Makdisî, *Âhsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlim,* Leiden, 1967, s. 582-583; Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnatî, *Gırnati Seyâhatnâmesi,* haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 108.

[308] Ebû Dülef, *Seyâhatnâmey-i Ebû Dülef Der İran,* çev. Ebû Fazl Tabatabaî, İntişârât-ı Ferheng-i İran Zesin, Tahran 1342 (1364), s. 76.

[309] İbn Fakîh, *Muhtasar,* s. 375; Kazvînî, *Asârü'l-bilâd,* s. 376.

[310] İbn Fakîh, *Muhtasar,* s. 338-339.

yoldan çıkardığını da eserinin bir bölümünde söyler.[311] Emîn Ahmed Râzî ise *Heft İklim* adlı eserinde Rey halkının sürekli birbiriyle muhalefet içinde olduklarını söyler.[312] İranlı ünlü şair Firdevsî ise daha geriye giderek, Sâsânî dönemi Rey halkından bahseder ve onları ikiyüzlülükle vasıflar.[313]

Yukarıdaki bilgilerden anladığımız kadarıyla halkın iyi veya kötü özeliklere sahip olması oldukça doğal bir vaziyettir. Bunda müelliflerin şehirde yaşadıkları tecrübelerin yanı sıra, şehrin etnik yapısının çeşitliliğinin etkisi de oldukça büyüktür. Zira Rey şehrinde halk, sadece bir milletten veya bir mezhepten oluşmuyordu. Şehirde çoğunluk olarak İranlı ve kalem ehli dediğimiz Farslar, yönetici ve askerî kesimden oluşan ve kılıç ehli dediğimiz Türkler, daha çok ilim işleriyle meşgul olan Araplar ve ticaret gibi ekonomik işlerle meşgul olan Yahûdîler gibi farklı din ve mezhebi kabul eden muhtelif milletler yaşıyordu. Bu mozaikliğe göre şehirde konuşulan dil de doğal olarak farklı oluyordu.

İslâm'dan önceki dönemde Rey'de hâkim olan devlete göre halkın ortak dili de doğal olarak o devletin dili oluyordu. Persler ve Sâsânîler devrinde şehirde Farsça konuşulurken, Partlar ve Seleukoslar döneminde ise daha çok Yunanca konuşulmuştur. Ancak bununla beraber yerel halkın da kendine has dilleri vardı. Örneğin III. IV. ve V. yüzyıllarda Rey'de hâkim olan Zeydîler, Ziyârîler ve Büveyhîler'in dilleri daha çok Deylem diliydi. Zira bu dönemde, Rey dâhil Deylem bölgesinde Deylemli halkın nüfusu oldukça kalabalıktı ve bu halk Arapça, Farsça ve Deylemce konuşurlardı. Mesela, dillerinde Ali'ye 'alaka, Hasan'a Hasaka, Ahmed'e ise Hameda derlerdi.[314]

4. Şehirde Yaşayan Dînî Unsurlar

a. Zerdüştler

İran'ın kadim dini olan Zerdüştlüğün Peygamberinin babası bir Azerbaycânlı olan Poruşasp Spitama iken, Annesi ise Dughdova adlı Rey'li bir kadındır. Zerdüşt'ün asıl adı Arcasp olup Zerdüşt ismi ona sonradan takılmış-

[311] Makdisî, *Âhsenü't-tekâsîm*, s. 583.

[312] Emîn Ahmed Râzî, *Heft İklim*, c. III, s. 3-4.

[313] Keriman, *Rey-i Bastân*, s. 602-603.

[314] Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II, s. 609-610.

tır. Ancak Zerdüşt'ün doğum yerini Rey olarak gösterenler de vardır. Diğer taraftan kutsal kitapları olan *Avesta*'da ise Rey, Zerdüştler'in 12 kutsal şehri arasında gösterilmektedir.[315] Bunun dışında kitâbın bir kaç yerinde Rey'in adı Rega şeklinde geçmekte olup, ilk olarak geçtiği yer 19. Yesna'nın 18. bendidir. İkinci olarak da Vendidad'ın ilk kısmının 16. bendinde geçmektedir.[316]

Son Sâsânî hükümdârı İslâm ordularından kaçarken, Rey'e uğramış ve buradaki ateşkededen kutsal olması hasebiyle biraz ateş alıp Horasan'a doğru yoluna devam etmiştir.[317] Bu ateşkedenin kalıntısı Rey'de halen bulunmaktadır. Ayrıca ateşkedenin yanı sıra "dokhme" dedikleri mezarlıkları da hala Rey harabelerine yakın bir yerde bulunmaktadır.

Zerdüştler Selçuklu döneminde de varlıklarını sürdürürken, ilk dönemlerde Yahûdî ve Rafizîler gibi belirli sıkıntılara marûz kalmışlardır. Ancak özellikle Alp Arslan'dan sonraki dönemde diğer gayrımüslimler gibi onlara da kısmî serbesti verilmiştir. Devlet memurluklarında çalışmalarına izin verilmiştir.[318] Mensupları için, Zerdüşt, Acem, Mecusî gibi tabirler kullanılan Zerdüştlüğün bugün İran'da 8 bine yakın mensubu olduğu belirtilmektedir.

b. Yahûdîler

İran'daYahûdî cemaatinin kökleri M.Ö. VII. ya da V. yüzyıllara kadar gider.[319] Asurlular Rey'de oldukça uzun bir dönem hüküm sürdüler ve bu dönemde burada bir grup Yahûdî'nin yaşadığı bilinmektedir.[320] O günden beri her ne kadar iktidar değişse de İran'da Yahûdî nüfus, varlığını sürdürmeye devam etmiştir. İpek Yolu'nun önemli güzergâhlarından olan Rey'in Yahûdîler

[315] Ebû Zür'a Râzî, *Ebû Zür'a Râzî ve cühûduhu fi's-sünen nebeviyye*, thk. Sa'dî el-Hâşimî, 2. bs., Daru'l Vefa ve't-Tiba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzi' el-Mensura, Medine 1409 (1989), s. 38-39; Abdürrefi' Hakikat, *Târîh-i Kumis*, 2. bs., Tahran, İntişârât-ı Afitâb, 1983, s. 11; *Ana Britannica Ansiklopedisi*, "Rey", C. VIII, s. 395.

[316] Haluk Hacaloğlu, *Zerdüşt Ahura Mazda*, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1995, s. 15; Hac, "Rey", s. 417; Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 112.

[317] Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II, s. 112-114.

[318] Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, c. III, s. 191.

[319] Yûsuf Besalel, *Yahûdî Tarihi*, Üniversal Dil Hizmetleri A.Ş. Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 188.

[320] Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 149.

açısından önemine ilerleyen sayfalarda şehrin ticarî yönü ele alındığında değinilecektir.

Abbâsî halîfesi Mansûr zamanında Rey civarında Yahûdîler'i ilgilendiren şu hâdise, bölgedeki Yahûdîlerin varlığı hususunda bize bilgi verir. Ebû İshak b. Ya'kûb el-İsfehânî adlı bir kişi Mansûr döneminde yaşamış olup davetine Mervân döneminde başlamıştır. İran'daki Yahûdîler'in birçoğu mucizeler getirdiğine inandıkları Oved Elohimadlı bu kişiye[321] tabi olmuşlardır. İleri sürdüklerine göre Ebû İsa kendisiyle savaşıldığında, mensuplarının önüne bir sopa ile çizgi çizip, onlara bu çizgide durmalarını, eğer böyle yaparlarsa düşmanın silahlarının kendilerine ulaşamayacağını söylemişti. Gerçekten de düşmanları üzerine saldırıyor, çizgiye gelince herhangi bir tılsım veya büyü korkusuyla geri dönüyorlardı. Daha sonra Ebû İsa, atının üzerinde yanlız başına çizgiden çıkarak vuruştu ve Müslümânlar'ın birçoğunu öldürüp Mermel (reml) Nehri'nin ötesinde bulunan Mûsâ b. İmrân'ın mensuplarına Allah'ın kelamını duyurmak için gitti. Denilene göre Mansûr'un askerleriyle Rey'de muharebe ettiğinde, kendisi ve adamları öldürülmüştür.[322] Diğer taraftan, her dönemde olduğu gibi Abbâsîler döneminde de Yahûdîler devlette etkin rol oynamışlardır. Abbâsîler'in müstakbel halîfesi Mehdî, Rey'de iken onun haraç kâtipliğine Ebû Ubeydullah Muâviye b. Ubeydullah b. Yesâr el-Eş'arî adında bir Yahûdî getirilmiştir.[323]

Selçuklu dönemine geldiğimizde ise ilk dönemle son dönem arasında, Yahûdîler'e karşı izlenen politikada bir farklılık görüyoruz. Nizâmülmülk'ün anlattığına göre eskiden, Gazneliler'de Sultan Mahmûd ve Sultan Mesûd, Selçuklular da ise Sultan Tuğrul Bey ile Alp Arslan dönemlerinde hiçbir Yahûdî, Zerdüşt ve Rafizî ordunun karargâh kurduğu sahaya gelmeye veya büyük bir devlet adamının karşısına çıkmaya cesaret edemezdi. Bunların herhangi bir memuriyete atanması söz konusu değildi. Fakat Nizâmülmülk, eserini yazdığı

[321] Ebû İsa'nın asıl ismi olup, Allah'a kulluk eden manasına gelir. Ebû İsa'nın mezhebine ise İseviyye denilirdi. Daha fazla bilgi için bkz.: Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristâni, *Milel ve Nihâl*, çev. Mustafa Öz, *Dinler Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 2. bs., Litera Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 195-196.

[322] Şehristânî, *Milel ve Nihâl*, s. 195.

[323] Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahûdîler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 226.

sırada devlette her tür ayrımın kalktığını, başta Yahûdîler olmak üzere, her tür dinden kişilerin devlet işlerine girebildiğini söyler.[324]

İbn Allân adlı zengin bir Yahûdî ise Büyük Selçuklu vezîri Nizâmülmülk'ün bir dönem en önde gelen adamlarından olmuştur. İbn Allân bu sayede yıllık yüz bin altın karşılığında Basra mültezimi olmuştur. Zamanla onun nüfuzu son derece artmış, hatta İbn Allân'ın karısı öldüğü zaman şehrin kadısı dışında, bütün Basralılar cenazenin arkasından yürümüşlerdi.[325] Bu durum bu Yahûdî'nin nüfuzunu belirtmek açısından yeterlidir. Artan nüfuzu dolayısıyla, öldürüleceğini anlayan İbn Allân derhal servetine ait defteri denize atmıştır. Bu hâdise dolayısıyla Nizâmülmülk evinden üç gün çıkamamış ve Sultan'a da teessüflerini bildirmiştir.[326]

İbn Allân meselesi Yahûdîler'in Selçuklu devletindeki nüfuzunu ve devlet adamları üzerindeki tesirlerini gösterir. Melikşâh'ın devlet merkezini Rey'den İsfehân'a taşımasıyla buradaki nüfus da İsfehân'a taşınmış ve böylelikle bu şehrin bir kısmının Yahûdî İsfehân'ı olarak adlandırılmasına sebep olmuştur.[327]

İlkçağlardan başlayıp Selçuklu dönemiyle devam edip ve günümüze kadar varlıklarını devam ettiren Yahûdîlerin İran'daki nüfusu azımsanmayacak kadar fazladır. 1979 İran devrimi öncesinde İran'da yaklaşık 80.000 Yahûdî yaşarken, devrimden sonra baskılar sonucu bu nüfus göçlerle birlikte 25.000'e kadar düşmüştür. Ancak 1998'de yapılan bir araştırmaya göre bugün ülkenin çeşitli kentlerinde yaşayan yaklaşık 30.000 Yahûdî vardır. Bu Yahûdîler'in % 60'ı İran'ın yerlisi iken (Asur döneminden kalma) bunların yarıya yakını ise Rey'in de bağlı olduğu Tahran'da yaşamaktadır.[328]

c. Müslümânlar

ca. Sünnî Gruplar

Binlerce yıllık tarihinde Rey şehri, tahakkümü altında bulunduğu her gücün dinini de yaşamak zorunda kalmıştır. Persler döneminde Zerdüşt dininin

[324] Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı,* c. III, s. 191.

[325] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* , s. 126-127.

[326] Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 321.

[327] Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 321

[328] Besalel, *Yahûdî Tarihi,* s. 188-199.

peygamberi olan Zerdüşt'ün doğum yeri ve dolayısıyla bu dinin en önemli merkezlerinden biridir.[329] *Tevrat*'a da konu olan bu şehir aynı önemini İslâm döneminde de sürdürmüştür. Rey, İslâm döneminde uğrunda Hz. Hüseyin'in ve sahabelerin şehit edildiği bir yer olmuştur. Eşsiz stratejik konumu dolayısıyla İslâm döneminde hem Sünnîler'in hem de Şiîler'in önemli merkezlerinden biri olan Rey Sünnî Selçuklular döneminde payitaht olmuştur. Dinî liderliğin Bağdâd'ta olduğu bir dönemde İslâm dünyasının siyasî liderliğinin merkezi olmuştur.

Selçuklular'ın Rey'i fethinden önce burada hâkimiyet kuran Ziyârîler, Büveyhîler gibi devletlerin etkisinden dolayı şehirde Sünnîler dışında ciddi bir Şiî nüfus da mevcuttu. Ancak şehirde yönetimin Sünnî oluşundan dolayı ister istemez özellikle Hanefî ve Şâfiî gibi Sünnî nüfus çoğunluktaydı. Hânedân Türk ve Hanefî olsa da dönemin vezîr, müderris ve âlimlerinin çoğu Şâfiîydi. Sultan Alp Arslan ve Melikşâh'a vezîrlik yapmış, Selçuklu tarihinin en önemli vezîri Nizâmülmülk, Nizâmîye Medreseleri'nin başında bulunan Hüccetü'l-İslâm İmâm Gazâlî, Harameyn (Mekke-Medine) imâmı el-Cüveynî ve Ebû İshâk eş-Şîrâzî gibi önemli şahsiyetler Şâfiîydiler.[330] Bununla birlikte Rey'de önemli Hanefî âlimler de yok değildi. Mesela Rey'de kadılık yapmış olan Muhammed Abdullah b. el-Hüseynî (ö. 484-1091), Hanefî fakîhi ve Mu'tezilî temayüle sahip bir mütekellimdi. Bu dönemde Rey Hanefîleri genelde Mu'tezilî bir anlayışa sahiplerdi.[331] Hatta Irâk sultanları Mahmûd ve Mesûd döneminde şehirdeki bu Hanefî-Mu'tezilîler Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olmadığına zorlanmışlardır.[332] Öte yandan Tuğrul Bey döneminde bazı grupların aşırı sıkıntılara maruz kaldığını görüyoruz. Bu dönemde Şâfiî Mezhebi'nden olanlar bidat ehli sayılarak kitâb yazma, vaaz, hutbe ve ders verme gibi tüm faaliyetlerden men edilmişlerdir. Bunda asıl suçu Tuğrul Bey değil, vezîri el-Kündürî'de görmek gerekir. Zira kendisi, koyu bir Mu'tezilî idi. Şâfiîler üzerindeki bu baskılar ise artmış ve bu mezhebin, İmâm Kuşeyrî, el-Furâtî ve İmâmu'l Harameyn

[329] Minorsky, "Rayy", s. 471.

[330] Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", *DİA*, c. XXXVIII, s. 239.

[331] Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 237.

[332] Kara, *Mezhep Kavgaları*, s. 259.

gibi ileri gelenlerin yakalanıp hapsedilmesi için emîr çıkarılmıştır. Bazıları kurtulurken, el-Kuşeyrî ve el- Furâtî Rey'in eski kalesine hapsedilmiştir. Bu baskılar sonucu aralarında Cüveynî, Ebû Sehl ve Beyhâkî gibi yaklaşık 400 Şâfiî âlim Selçuklu topraklarını terk ederek Hicâz'a göç etmişlerdir.[333] Ancak Şâfiîler'in bu durumu Alp Arslan döneminde değişmiş, Nizâmülmülk gibi Şâfiî önde gelenleri vezîr olurken, Kuşeyrî, Cüveynî gibi âlimler ise Nizâmîye Medreseleri'nin müderrisliğine getirilmiştir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Selçuklu sultanlarının genelde Hanefîliğe bağlılıkları vardı. Örneğin Sultan Alp Arslan: "Vezîrim (Nizâmülmülk) Şâfiî Mezhebi'nden olmasaydı ne iyi olurdu." demekten kendini alamamıştır.[334]

Şehirde Sünnî ve Şiîler'in sakîn oldukları yerler ise ayrı ayrıydı. Şehir, Şiî mahalleleri, Şâfiî mahalleleri ve Hanefî mahalleleri olarak bölünmüştü. Her gurubun ayrı bir camisi vardı. Sünnî'nin gittiği bir camiye Şiî bir kişi, aynı şekilde Şiî olan bir camiye de Sünnî olan bir kişi kesinlikle gitmezdi. Öyle ki Tuğrul Bey döneminde Rey'de büyük bir cami inşâ edilmişti. Mescid-i Tuğrul denilen bu mescidin cemaati Hanefîlerden müteşekkildi. Şehrin bir diğer mescidi, Cami-i Rûde'nin cemaati ise Eş'ârîlerdi. Eski cami denilen diğer bir camîde ise Neccâriye denilen Mu'tezilî bir grup toplanıyordu.[335]

Özellikle İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgilere göre başta Herât, Serahs, Nesâ, Belh, Semerkand, Cürcân ve Rey gibi şehirlerde Sünnî ve Şiîler arasında büyük düşmanlıklar ve şiddetli çatışmalar yaşanıyordu.[336] Bu çatışmaların en şiddetli yaşandığı yer ise şüphesiz Rey olmuştur. Hatta bu çatışmaların birinde olaylar öyle bir hal almıştı ki dönemin Şâfiî fakîhi ve İsfehân müderrisi olan Ebû'l-Muzaffer el-Hocendî, Rey'de Sünnî ve Şiîler arasında çıkan bu çatışmaların birinde Şiîlerce öldürülmüştür.[337] Selçuklular'dan daha erken

[333] Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti,* s. 90-91; Mevlüt Özler, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'ate Lanet Kampanyası", s. 174-176.

[334] Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme,* çev. Nureddîn Bayburtlugil, 5. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s. 117-118; Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dinî Siyâseti", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* S. 4, Güven Matbaası, Ankara 1975, s. 150.

[335] Keriman, *Rey-i Bastân, c.* II, 1. bs., s. 45-46; Kara, *Mezhep Kavgaları,* s. 170; *Caferiyan, Târih-i İran-ı İslâmî,* s. 333.

[336] Kara, *Mezhep Kavgaları,* s. 44.

[337] Kara, *Mezhep Kavgaları,* s. 219.

bir dönemde yaşamış olan ünlü İslâm coğrafyacısı Yâkût el-Hamevî de Rey'e uğramış ve şehirdeki dinî grupların durumunu şu şekilde aktarmıştır:

> *"Rey'in içinden geçtiğimde şehrin çoğu yıkılmış, harabe halindeydi. Ben Tatarlar'dan kaçmıştım. Duvarların kalıntılarını gördüm. Muhtemelen bir mescide ait bir minber hala ayakta duruyordu. Bu da şunu gösteriyordu ki şehrin yıkılışı yakın bir tarihte gerçekleşmişti. Duvarların gözleri boştu. Aklı başında birine bu durumun sebebini sorunca bana şu şekilde cevap verdi: Bu şehrin halkı 3 taifeden oluşuyordu. Şâfiîler en az olanlarıydı. Hanefîler ise onlardan biraz daha fazlaydı. Şiîler ise en kalabalık olanlarıydı. Şehrin neredeyse yarısı Şiîler'den müteşekkildi. Şehrin köyleri ise çok az bir Hanefî nüfus dışında Şiîler'den oluşuyordu. Köylerin ehli, Şiîlerden başka kimse olamayıp Şâfiî nüfus hiç yoktu. Ancak bir süre sonra Şiî ve Sünnîler arasında husumet baş göstermeye başlayınca. Hanefîler, Şâfiîler ve Şiîler birbirine girdiler. Aralarındaki mücadele uzadı, ta ki Şiîler'in hepsi yok edilene dek.*[338]

> *Şiîler ortadan kaldırılınca bu sefer iki Sünnî grup, Şâfiîler ve Hanefîler arasında mücadele baş gösterdi. Şâfiîler az oldukları halde Hanefîler'i yendiler. Köylerdeki Hanefîler bunun üzerine şehirdeki Hanefîler'e yardımcı olmaya çalıştılar; ancak bu da yetmedi. Şâfiîler tekrar galip geldiler. Harabeye dönen bu yer, Şiî ve Hanefî mahalleleriydi. Rey'de Şâfiîler'in olduğu Şâfiîyye Mahallesi en küçük olanıydı. Bu olanlardan sonra şehirde kalan Şiî ve Hanefîler, mezheplerini saklama ihtiyacı duymuş ve evlerini yer altında inşâ etmişlerdir. Bu evlere giden yollar dar ve karanlıktı. Bunu da şehre gelen askerlerin (ve Şâfiîler'in) yağmasından korktukları için yapıyorlardı. Aksi takdirde şehirde tutunmak mümkün değildi.*[339]

Görüldüğü gibi şehirde en önemli güç Şâfiîlerdi. Şehirde özelde ayrılan ama genelde Şâfiî adı altında birleşen birkaç grup vardı. Mücebbire, Aşaire, Gullabiye, Cehmiyye, Mücesseme, Hanâbile ve Mâlikîyye gibi gruplar bunlar arasında sayılabilir. Bazen bu gruplara Eş'ârî, Mu'tezilî, Müşebbihî, Selefî, Havâric ve Yezîdîler eklense de bunlardan Mu'tezilî ve Yezîdîler'in ise Şâfiî ol-

[338] Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, c. II, s. 893; Kara, *Mezhep Kavgaları*, s. 225; Minorsky, "Rayy", s. 472; *Historic Cities*, s. 448.

[339] Kara, *Mezhep Kavgaları*, s. 894.

ması düşünülemez. Ayrıca Mu'tezile grubunun Rey'den çok Horasan ve Şîrâz bölgelerinde yaşadıkları bilinir. Öte yandan günümüzde Hanâbile (Hanbelîler) ve Mâlikîye (Mâlikî) grupları, Hanefî ve Şâfiîler gibi Sünnî İslâm dünyasının en önemli dört mezhebinden ikisi sayılır. Ancak o zaman Hanbelîler, Şâfiîler'den sayılırdı ve bu gruplardan Hanbelîler'in şehirdeki en kalabalık Şâfiî grubu olduğu belirtilir.[340]

Aslında Rey'de hangi grubun çoğunlukta, hangisinin azınlıkta olduğu konusu biraz tartışmalıdır. Zira kaynaklar bu konuda birbirleriyle çok örtüşmemektedir. Örneğin Yâkût el-Hamevî, şehirdeki dağılımı gösterirken şehrin yarısını Şiî olarak gösterir. Bir başka önemli tarihçi Zekeriyya el-Kazvînî de Rey'den bahsederken şehir halkının Şâfiîler ve Hanefîler'den oluştuğunu belirtir.[341] Hüseyin Keriman, *Kitâbü'l-nakz* adlı eserde Rey'deki en kalabalık grubun Şâfiî ve Eş'ârîler olarak geçtiğini belirtir.[342] Mâlikî Mezhebi ise Selçuklular'ın hâkim oldukları Irâk, Horasan ve Şâm bölgelerinde en az destek gören fıkhî mezhep olarak karşımıza çıkar. Bu mezhep Selçuklular döneminde kitleden çok bireysel çabalarla temsil edilmiştir. Bu konuda şehirde yaşanan şu hâdise oldukça ilgi çekicidir. Meşhûr bir âlim, Rey'de yaygın bir şöhrete sahip olmasına karşın Mâlikî Mezhebi'nin hiçbir mensubunun bulunmamasına içerlemiş ve bu sebeple Mâlikî Mezhebi'ne geçmiştir.[343]

cb. Şiî Gruplar

Hz. Peygamber'in vefâtından sonra devlet yönetiminin Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında şekillen ve sayıları onlarcayı bulan grupların ortak adı Şîa (taraftar) olarak belirlenmiştir. Tarihi boyunca en ılımlısından en aşırısına dek birçok şekilde etkinliğini sürdüren Şiîliğin özellikle Zeydîlik, Caferîlik ve İsmâilîlik kolları öne çıkmıştır. Rey'de de özellikle bu istisnâî grupların etkisi büyük olmuş, şehir bazısına (Büveyhî) başkentlik dahi yapmıştır.

[340] Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 46.

[341] Kazvînî, *Asârü'l-bilâd*, s. 376; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 67-68.

[342] Keriman, *Rey-i Bastân*,s. c. II, 1. bs., s. 48.

[343] Kara, *Mezhep Kavgaları*, s. 60.

Rey'de etkisini gösteren ilk gurup Zeydiyye olmuştur. Hz. Ali'nin oğlu Zeynelâbidîn'in oğlu Zeyd'e nisbetle Zeydî denilen bu grup daha çok Taberistân ve Rey'in de içinde yer aldığı Cibâl bölgesinde etkin olmuştur. Abbâsî hilâfetinin baskısı sonucu Horasan'a giden Zeyd'in oğlu Yahya burada vefât edince Şiîlik bu bölgede güç kazanmaya başlamıştır. Daha sonra bu güç Taberistân'a kaymıştır. 250/864'te Hasan b. Zeyd, Muhammed b. Zeyd ve Hasan el-Utruş gibi Zeydî imâmlar zamanla bu bölgeye gelmiş ve kısa bir süre sonra kendilerine taraftar edinince de Taberistân'da bir Zeydî Devleti kurmuşlardır. Abbâsîler'in bu bölgeye müdahalelerine rağmen Zeydîlik Rey dâhil bütün Cibâl bölgesine yayılmıştır. Ancak Zeydîlik İsnaaşeriyye'nin güç kazanmasıyla XVI. yüzyılda bölgeden silinmiştir.[344]

Rey'le ilgili anlatacağımız ikinci Şiî grubu İsnaaşeriyye (Caferilik)'dir. On iki imâm görüşünü benimseyen ve özellikle Cafer-i Sadık'la birlikte sistemli bir mezhep haline gelen İsnaaşeriyye bugünkü İran devletinin resmi mezhebi olup Caferiyye olarak da anılmaktadır. Hz. Zeyd'in, Hz. Ömer ve Osman'ı hayırla andığını öğrenen bir kısım Zeydî'nin kendilerine katılmasıyla güçlenen İsnaaşeriyye[345], özellikle Cafer-i Sadık'ın ortaya koyduğu doktrinlerle sistemleşmiş ve bugün Şiî grupları arasında en kalabalık ve etkili grup haline gelmiştir. İmâm Asker'in oğlu Muhammed'i on ikinci İmâm ve Mehdî olarak kabul eden İsnaaşeriyye özellikle Büveyhîler, bazı Moğol hükümdarları, Hamdânîler ve Safevîler dönemlerinde büyük güç kazanmışlardır.[346] Rey şehri, bir dönem Caferî mezhebini benimseyen Büveyhîler'in başkentliğini yapmıştır. Dolayısıyla bu dönemde Şiîler şehirde önemli bir güç haline gelmiştir. Özellikle Büveyhîler döneminde ilk defa Caferîler, akidelerini yayma ve yazma imkânını elde etmişlerdir. Ayrıca bugün gerçekleştirilen ve oldukça önemli ayinleri olan "Muharrem Matemi" ve "Gadir-i Hum" bayramı uygulamaları ilk defa bu dönemde başlatılmıştır. Selçuklular döneminde ise şehir nüfusunun yarıya yakını

[344] Allame Tabatabaî, *İslâm'da Şia*, haz. Bahri Akyol İslami Kültür ve İlişkiler Merkezi, Kum 1998, s.71-72.; İlyas Üzüm, "Şîa", *DİA*, c. XXXIX, s. 112.

[345] İlyas Üzüm, "Şîa", s. 112; aynı yazar, "İsnaaşeriyye", *DİA*, s. 144.

[346] Tabatabaî, İslâm'da Şîa, s. 80-81.; Ethem Ruhi Fığlalı, *İmamiye Şiası*, Selçuk Yayınları, Ankara1984, s. 180-187.; Üzüm İlyas, "Şîa", s. 113. İsnâaşeriyye hakkında geniş bilgi için bkz.: Şehristânî, *Milel ve nihâl*, s. 147-157.

Şiîydi ve Hamdullah Müstevfî'ye göre bu dönemde şehirdeki en kalabalık Şiî grubu İsnaaşeriyye'di.[347]

Rey'de özellikle Selçuklu dönemine damgasını vurmuş olan üçüncü grup ise İsmâiliyye'dir. Cafer-i Sadık'ın oğlu İsmâil'in imâmlığını kabul eden bu grubun Selçuklu döneminde Rey ve çevresinde çok etkili olduğunu görüyoruz. İsmâil'in ölümünden sonra oğlu Muhammed, Abbâsî hilâfetinden kaçarak Rey veya Deylem bölgesine gelmiştir. Bâtınîyye ve Karâmîta adlarıyla da anılan İsmâilîler 486/1094 yılında Mısır'da Fâtımî adı altında güçlü bir devlet teşkil etmişlerdir. Halîfe el-Mustânsır'ın ölümüyle İsmâilîler, Müsta'liyye ve Nizârîyye adı altında iki guruba ayrılmıştır 484(1094).[348] Özellikle Alamut döneminde Nizâr'ı destekleyen Hasan Sabbâh[349] önderliğinde İsmâilîler, çok güçlü bir konuma gelmişlerdir. Ancak Moğollar'ın Alamut'u 654/1256'da ele geçirmesiyle Nizârî İsmâilîler zayıflamıştır. Günümüzde ise Ağa Hânlar ismiyle varlıklarını sürdürmektedirler.[350] Öte yandan Müsta'lî İsmâilîer ise Eyyubîler'in 567/1171'de Fâtımî Devleti'ni yıkmalarıyla bir daha güçlenememiş Hindistân ve Yemen gibi birkaç ülkede varlıklarını Dâvudîler ve Süleymânîler adı altında iki grup olarak sürdürmüşlerdir.

Rey'de etkili olan bir diğer grup Neccâriyye'dir. Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr adında bir şahsın taraftarlarından oluşan bu grup, Bergûsiyye, Zağferâniyye ve Müstedrike gibi kollardan oluşmuş olup özellikle Rey ve çevresinde etkili olmuşlardır.[351]

Yâkût el-Hamevî'ye göre Şiîliğin Rey'e gelişi ilk defa 275/889 senesinde olmuştur. Fakat bu yargı tam doğru olmayabilir. Zira Şiîliğin, şehre daha erken tarihlerde geldiği görülüyor. Mesela bugün şehrin en büyük ziyâretgâhı olan Hz. Abdülazîm türbesinde medfûn olan Hz. Abdülazîm el-Hasanî'nin şehre geliş tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, onun 250/865 senesinde vefât

[347] Fığlalı, İmamiye Şîası, s. 180-181; Kara, *Mezhep Kavgaları,* s. 89.

[348] Mustafa Öz, "İsmâiliyye", *DİA,* c. XXIII, s. 128-129.

[349] Hasan Sabbâh Rey'li olduğu için ileriki bölümde hem İsmâilîliğe hem de bu şahsiyetin hayatına ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

[350] Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitâbı,* 1997, s. 57.

[351] Şehristânî, *Milel ve nihâl,* s. 86.

ettiği ve buraya gömüldüğü bilinmektedir. Şiîliğin şehre giriş tarihini 254/868 yılı olarak gösterenlerin yanı sıra bu tarihi çok öncelere 125/743 yılına götürenler de vardır. Bu tarihi savunanlar Abbâsîler'den kaçan ve Horasan'a gelen Yahya b. Zeyd'in bu tarihte Rey'deki Surin Nehri'nde öldürülmesini gösterirler.[352]

Şiîlerin Rey'de yükselişi tedrici bir şekilde olmuştur. Özellikle Büveyhîler devrinde başkent Rey'de Şiî mezhebine mensup önemli âlimler, bilginler, fakihler ve şairler yetişmiştir. Ancak bu yükseliş 420/1029 senesine geldiğimizde Gazneli Mahmûd (389-422/998-1030)'un Rey'i ele geçirmesiyle sekteye uğramıştır. Bu dönemde başta reisleri Rüstem b. Ali olmak üzere Şiî âlimlerin yazmış oldukları kitâbların çoğu yakılmış ve mallarına el konulmuştur. Önemli görülen kitaplar ise Gazne'ye ganimet olarak götürülmüştür. Buradaki Şiîlerin önde gelenlerinin çoğunu darağacında astıran Sultan Gazneli Mahmûd, çoğunu ise sürgüne göndermiş ve Abbâsî halîfesinin takdirini kazanmak için bu durumu bir mektupla el-Kadîr Billah'a bildirmiştir [353]

Selçuklular döneminde Rey'de Şiîliğin durumuna gelince, bu konuda bir birine zıd iki durum karşımıza çıkar. Bu dönemde Bâtınî görüşlere sahip kimselerin faaliyetlerine ya da devlet kademesinde herhangi bir vazife üstlenmelerine asla müsaade edilmezdi. Sultan Alp Arslan bir Türk'ün veya bir emîrin herhangi bir Râfızî'yi huzuruna kabul ettiğini işittiği zaman onu şiddetle azarlardı. Sultan Alp Arslan zamanında hiçbir Zerdüşt'ün, Hıristiyan'ın, Râfızî'nin bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cüret ve cesareti yoktu. Bütün Türkler'in kethüdalığı, memûr ve zanaatkârları temiz olup Hanefî veya Şâfiî mezhebine mensup Horasanlı insanlardan olurdu. Hatta bir kimse kethüdâlık, ferrâşlık veya rıkâbdârlık için bir Türk'ün katına geldiği zaman: "Sen hangi şehirdensin; hangi vilayetindensin; hangi mezheptensin, hangi millettensin?" diye sorulduğunda eğer, Hanefî, Şâfiî veya Horasanlı, mezhebe taalluk etmeyen Maverâünnehir'li ise onu kabul ederlerdi. Eğer o kişi: "Şiîyim; Kum, Kâşân, Ave, Sâve, Rey'denim" derse kabul etmezlerdi.[354]

[352] Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs.,s. 52.

[353] Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s. 43-44; Kara, *Mezhep Kavgaları*, s. 103-104.

[354] Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, c. III, s. 192; Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 203; Kara, *Mezhep Kavgaları*, s. 159.

Bâtınîler'in devlet içindeki durumuyla ilgili olarak Nizâmülmülk, Alp Arslan döneminde geçen şu dikkate değer hâdiseyi de nakletmiştir: "Bir gün Alp Arslan'a, önde gelen adamlarından Erdem'in maiyetinde Bâtınî mezhebinden birinin çalıştığını iletmişlerdi. Sultan Alp Arslan buna oldukça sinirlenerek Erdem'e: "Senin kâtibin olan Hurdâbe dedikleri o adamcağız, Bâtınî değil midir?" diye sorduğunda Erdem: "Ey bendelerinin efendisi, o bütün dünyada kim oluyor? Eğer kendisi hep zehir olsa, bu dergâhın sakînlerine ne zarar yapabilir?" dedi. Huzura getirilen kâtibin Sultan'a Bâtınî değil Şiî olduğunu söylemesi üzerine Alp Arslan: "Ey kötü adam, Râfızî mezhebi o kadar iyi midir ki, onu Bâtınî mezhebine kalkan yapıyorsun? Zira her iki gruba da lanet olsun" diyerek kâtibi cezalandırarak kapı dışarı etti.[355]

Şiîliğin Selçuklu dönemindeki diğer bir durumuna baktığımızda ise sıkıntılı Gazneli döneminden sonra Rey'i ele geçiren Selçuklu yöneticilerin şehirdeki Şiîlere karşı kötü davranışta bulunmadıkları görülmektedir. Okuduğumuz iki Şiî görüşlü eserde Selçuklu dönemi Rey'deki Şiîlerin durumu hakkında şunlar yazılmıştır: "*Selçuklular devrinde Şiîlik yeniden parladı. Bu dönemde Şiîler refah ve özgürlük içinde yaşarlardı. Hatta kendisi Şâfiî olan başvezîr Nizâmülmülk her hafta Rey'de bulunan Şiî âlim Cafer b. Muhammed'in yanına gelerek ondan ders alırdı. Bunun için vezîr her hafta Rey'e gelirdi. Bu dönemde saygın olan Şiî âlimler ayrıca önemli meclislerin de azası konumundaydılar. Şiî karşıtı bir âlime göre hiçbir dönemde Şiîlerin durumu bu kadar güçlenmemişti. Ancak Şiîler'in bu durumları Sultan Sencer'in vefâtıyla bozulmuş, ondan sonra Rey'e hâkim olan Irâk Selçuklu sultanları ve Harezimşâhlar Şiîler'e karşı farklı bir politika izlemeye çalışmışlardır.*"[356] Dolayısıyla da söyleyebiliriz ki Şiîler'in Rey'deki nüfusu Selçuklular döneminde epeyce artmıştır.

Bütün bunlardan anladığımız kadarıyla Rey'de ciddi oranda bir Şiî nüfus vardı ve bu nüfus sadece bir guruba münhasır değildi. Şehirde Selçuklu yöneticilerinin kötü davrandığı gurubun, Rafızî ve Bâtınî olarak da adlandırılan İsmâilîler olduğu anlaşılıyor. Özellikle Hasan Sabbâh döneminde Selçuklular'ın başına bela olan İsmâilîler'e karşı Selçuklu yöneticilerinin tavrı elbetteki

[355] Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme,* s. 115; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı,* c. III, s. 193.

[356] Keriman, *Rey-i Bastân,*c. II, 1. bs., s. 54; Kadyanî, *Rey (Rega),* s. 123.

iyi yönde olmamıştır. Ancak daha ılımlı olan Zeydîler ve Caferîler'e karşı tavırlarının da ılımlı olduğunu anlıyoruz. Zeydîler ve Caferîler Rey'de önemli medreselere sahiptiler. Şîa'nın aşırı kollarına karşı, onların da karşı olduğunu gördüğümüz Zeydîler'in fıkıhları da Hz. Ebû Hanife fıkhıydı.[357] Rey'de yeterli derecede âlim ve sadatının bulunduğu Zeydîler'in bazen Selçuklular adına bazı yerleri yönettikleri görülmektedir. Nitekim Hasan Sabbâh Alamut'u ele geçirmeden önce kale, Sultan Melikşâh adına Mehdî isimli bir Alevî tarafından idare ediliyordu.[358]

Son olarak Gulat-ı Şîa'dan bahsetmek gerekirse, bunlar imâmetine inandıkları şahıslar hakkında çok aşırı fikirlere sahip olarak onları insanlık mertebesinden çıkartıp ilahlık mertebesine yükseltenlerdir. Hulûliyye ve Tenasuhiyye gruplarını bunlara örnek olarak gösterilebilriz. Gulat-ı Şîa'nın ise şehirlere göre verilmiş lakapları vardır. Örneğin İsfehân'da bulunanlara Hurremiye, Kevziyye denilirken Rey'de bulunanlara Mazdekiyye ve Sinbâdiye denilirdi.[359]

B. REY'İN EKONOMİK YAPISI

1. Ticaret

İlk ve Ortaçağlarda Çin ile Ortadoğu ve Batı ülkeleri arasında kullanılan meşhûr ticarî İpek Yolu, ismini bu ticaretin ana metâını oluşturan ipekten almış olup bu yolun ana güzergâhını Çin'i Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya'ya, oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sur limanlarına bağlayan kısmı oluşturur.[360] İşte bu ana güzergâhın İran kolu üstünde önemli

[357] Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II, 1. bs., s. 55-57.

[358] Alâüddîn Ata Melik Cuveynî, *Târîh-i cihân güşa*, çev. Mürsel Öztürk, c. III, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, 116; Burada Alamut Kalesi'nden bahsedecek olursak, kale 246/860 senesinde Taberistân Alevîlerinin reisi el-Hasan b. Zeyd ed-Dâi ile'l Hakk el-Bakırî tarafından inşâ edilmiştir. İbnü'l Esîr'de kalenin yapılması hikâyesi şöyle geçer: "Deylemli hükümdârlardan biri ava çok düşkündü. Birgün bir kartal uçurup onu takip etti. Kartalın bu kalenin inşâ edileceği büyük kayaya konduğunu gördü. Oraya varınca bu çok müstahkem mevzide bir kale yapılmasını emretti ve tesis ettiği bu kaleye de "Aluh-Amut" adını verdi." Alamut Kalesi hakkında daha geniş bilgi için bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 260; Abdülkerim Özaydın, "Alamut Kalesi", *Türk Kültürü Dergisi*, c. XXIV, Ankara S. 281, 1986, s. 586.

[359] Şehristânî, *Milel ve Nihâl*, s. 159.

[360] Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *DİA*, c. XXII, s. 369.

bir durağı da Rey şehridir. *Cambridge History of İran* adlı eserde İpek Yolu'nun üç kısma ayrıldığı, bunlardan ilkinin kuzeydeki olup Çin'den, Transxiana, Nîşâbûr, Rey, Tebriz ve İstanbul üzerinden Orta Avrupa ve İskandinav ülkelerine uzandığı belirtilir. Güneydeki ikinci İpek Yolu ise yine Çin'den başlayıp, Rey üzerinden Levant ve Afrika'ya uzanır. Son olarak üçüncü İpek Yolu'nun ise Basra Körfezi (Fars Körfezi)'den başlayan ve denizlerdeki liman silsilesiyle devam eden yol olduğu belirtilir.[361] İpek Yolu, Rey durağına geldiğinde adeta çok kollu bir nehre dönüşür ve buradan dört biryana dağılırdı. Hişâm veya Horasan kapısından şehre ulaşan yolun bir kolu, Bâtân kapısından Cibâl, Irâk ve Hemedân'a, diğer bir kolu Sîn (Çin) kapısından İsfehân ve Şîrâz'a giderdi. Başka kolları ise şehrin Kûhkin, Belisân ve Dolap kapılarından çıkıp kuzey ve kuzey batıya doğru devam ederdi. Böyle bir konumda bulunan Rey şehrine birçok çeşit değerli mal gelirdi. Bir taraftan Yunan, Anadolu, Mezopotamya, diğer taraftan ise Çin, Hind ve Orta Asya'dan gelen bütün tâcirlerin kafileleri Rey'den geçerdi.[362]

Siyasi sınırların çok yönlü genişlemesiyle birlikte Müsümanlar, Doğu ile Batı ticaretinin asıl taşıyıcısı, aracısı ve tüketicisi konumuna gelmiştir.[363] İslam fetihleriyle birlikte Sâsânî imparatorluğu son bulmuş, Çin ve Hindistan'dan gelen maalların dünyaya açıldığı önemli ticaret güzergahları Müslümanların eline geçmiştir. Ticarî örgütlenmeler, liman hizmetleri ve kervan ağları geliştirildi.[364] Müslümanların batıda Mısır, İspanya ve Sicilya doğuda Çin'e kadar ticarete aracılık edebilecek birçok hükümdarlık kurmasıyla ticaret hat safhaya yükseldi.[365] Mamur ve bereketli eyaletlerin ele geçirilmesi Müslümanların zen-

[361] J. Behnam, "Population", *Cambridge History of Iran,* ed. W. B. Fisher, c. I, Cambridge Üniversity Press, Cambridge 1968, s. 472.

[362] *The Persians* adlı eserde ise kervanların en çok uğradığı şehirler Hemedân, Nîşâbûr, Herât, İsfehân, Şîrâz ve Ahvâz olarak sıralanırken bunlar arasında Rey de sayılır. Bkz.: Bausanni, *The Persians,* s. 86.

[363] Nihal Şahin Utku, "Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII.-XI. Yüzyıllar)", *Doktora Tezi,* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul 2005, s.354.

[364] Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler, Abbâsî ve Fâtımîler Dönemi*, İFAV, İstanbul 2009, s.116.

[365] W.Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000, s.55.

ginleşmesine katkı sağladı. Abbâsîler devrinde ticaret yollarının geliştirilmesi ve önemli pazar şehirlerinin kurulması ticaretin gelişmesine ve temellenmesinde önemli bir rol oynadı.[366] Tüm bu gelişmeler, Müslüman tacirlerin uzun bir müddet bölgenin ticaretinde üstünlüğü elinde bulundurmalarında etkili olmuştur. XIII. asrın başlarında Çin ile Moğolistan arasındaki ticareti dahi Müslüman tüccarın denetimindeydi.[367] Bu süreçte ticari anlamda bazı şehirler ön plana çıkmış, ticaretin kavşak veya merkez noktası haline gelmiştir. Harun Reşîd tarafından dünyanın en önemli dört merkezinden[368] biri olarak gösterilen Rey de bunlardan biri olup çeşitli kaynaklarda önemli bir ticaret merkezi ve tüccârın bol olduğu şehir şeklinde tarif edilmiştir.[369] Bu tacirler Çin'den aldıkları ham ipek, kâğıt ve tarçın ile Hindistân'dan getirdikleri ipek, baharat ve değerli taş gibi ticarî emtiayı İran'da ve dolayısıyla Rey'de satışa sunarlardı. Buna karşın, inci, tekstil, İran halısı, Kızıldeniz mercanları ve Anadolu'nun renkli derileri İpek Yolu üzerinden doğuya aktarılıyordu. Muhtelif milletlerden tüccarın üzerinde ticaret yaptığı İpek Yolu kervan yolunun önemli aktörleri Müslüman tüccarlardı. Büyük Horasan Yolu diye bilinen güzergâh üzerinde tacirlerin yanı sıra Horasanlı hacılar da ticarî ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Beraberinde getirdikleri ticaret mallarını Bağdadlı tüccarlara satarak gelir elde ediyorlardı. İslam ticarî denizciliğinin gelişmesi ve inkışafı ile birlikte h.3/m.9. asırda ticaret güzergahlarındaki yabancı etkinliği bir asır sonra yerini Müslüman tüccarlara bırakmıştır. Adam Mez'e göre Emevîler'in ticaretteki çekingen tavrı h.4/m.10. yüzyılda esaslı bir değişiklikle yerini zengin bir Müslüman tüccar sınıfına bırakmıştır. Zenginleşen Müslüman tüccarın başlıca ticaret noktası Basra körfezinde dünya çapında bilinir hale gelen liman şehri Siraf'tı. Burada tüccarlar Arap, Fars, Türk gibi Müslüman topluluklarından oluşurken Yahudî, Rum ve Hint tacirlerine de rastlamak mümkündü. Arap ve Farsların ticaretteki en güçlü rakibi ise Yahudî tüccarlar olup İbn Fakîh, yabancı tüccarlardan bir kısmının *Rahdaniyye Yahudîleri*'nden olduğunu ve ticaretlerini Ermenistân,

[366] W.Heyd, *Yakın-Doğu,* s.30-31.

[367] W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuad Köprülü, 6. Bsk, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 59.

[368] Diğer kentler Rakka, Semerkand ve Dımaşk (Şâm)'tır.

[369] Minorsky, *Hudûd al-Âlam*, s. 132; Makdisî, *Âhsenü't-tekâsîm,* s. 574.

Azerbaycân, Hazar, Horasan ve Rey üzerinden gerçekleştirdiklerini ve Rey şehrini ise *yeryüzünün kapılarından biri ve ticaret yeri* olarak gördükleri aktarılan bilgiler arasındadır. Bu Yahûdî tüccarların Rumca, Farsça, Arapça, Frenkçe, Slavca ve İspanyolca gibi dilleri rahatlıkla konuştukları da aktarılan bilgiler arasındadır. [370]

2. Tarım ve Hayvancılık

Yâkût el Hamevî'nin "Yeşillikten parlayan şehir." dediği Rey şehrinde temiz havası ve suyunun bolluğu sayesinde eskiden geniş çapta tarım faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini görüyoruz.[371] Kaynaklardan anladığımız kadarıyla özellikle, tahıl, meyve, pamuk ve safran gibi ürünlerin Rey'de çokça yetiştirildiğini görmekteyiz.[372]

Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l kulûb* adlı eserinde Rey halkının bol ve bu yüzden ucuz nimetlere sahip olduğunu söyledikten sonra şehirde bol miktarda saf ve temiz pamuk ile tahıl yetiştirildiğini sözlerine ekler.[373] Kendisi Rey'li olan Emîn Ahmed Râzî'ye göre şehirde tahıl miktarı öyle çoktu ki Sâve, Kum ve Kazvîn gibi şehirler tahıl ihtiyacını Rey'den karşılardı. İbn Havkal ise şehirdeki pamuğun bolluğuna vurgu yaparak, bu pamukların Bağdâd ve Azerbaycân'a ihraç edildiğini söylemiştir.[374] *Hudûdu'l-âlem* adlı eserde ise Rey'de pamuğun ve bu pamuktan elde edilen kumaşların ihraç edildiği belirtilir. [375]

Kaynaklardan öğrendiğimize göre, Rey'de pamuk ve tahılın yanı sıra çeşitli ve bol miktarda meyvenin de yetiştirildiğini görüyoruz.[376] İbnü'l Erbüye

[370] İbn Fakîh, *Muhtasar,* s. 270; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslümân Coğrafyacılar,* s. 260; Ahmet Turan Yüksel, İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat, Beyan Yayınları, İstanbul 1999, s. 107; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslam Rönesansı (Die Renaissance des Islâms)*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s.534, 539-540; Keriman, *Rey-i Bastân,*c. II, 1. bs., s. 552-555.

[371] Makdisî, *Âhsenü't-tekâsîm fi marifeti'l-ekâlim*, (Farsça'ya) çev. Ali Naki Münzevi, c. II, Şireket-i Müellifân ve Tercüman-ı İran, Tahran, s. 574; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân,*c. II, Tahran, 1965, s. 893.

[372] İbn Fakîh, *Muhtasar,* s. 211; İbn Havkal, *Suretü'l-arz,* c. II, s. 379- 380.

[373] Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 58.

[374] İbn Havkal, *Suretü'l-arz,* s. 379-380.

[375] Minorsky, *Hudûd al-Âlam*, s. 132; Keriman, *Rey-i Bastân,*c. II, 1. bs., s. 582-584.

[376] Ya'kûbî, *el-Büldân*, s.90..

adlı bir müellife göre, Rey'in caddeleri ve bostanları bolca meyve ağaçlarıyla çevrilidir. Yâkût el-Hamevî şehrin çok faydalı şeylere sahip olduğunu vurguladıktan sonra burada meyvelerin oldukça bol olduğunu belirtir.[377] Makdisî, Rey'de iftihar duyulacak derecede güzel meyvelerin yetiştirildiğini belirtir ve bu meyvelerin karpuz ve şeftali olduğunu söyler. Müellife göre Rey haracının bir kısmı burada yetiştirilen nar ve kuru şeftali ile karşılanırdı. el-Kazvînî ise sonbahar aylarında bu beldede incir, şeftali ve üzümün ucuzluğu ve bolluğuna dikkat çektikten sonra Kazvîn şehrinin, nar ihtiyacını Rey'den karşıladığını söyler. Aynı müellife göre, Rey'de kışın üzüm yetişmezken, buranın "melâhin" adında özel bir üzümü vardı. Taneleri büyük, kabuğu ince olan bu üzümün salkımları hurma salkımı gibiydi. Belki de bir salkımında 100 tane vardı. Ona göre bu tür üzüm kışa kadar bekletilebiliyordu. Bunun dışında başka bir tür üzümü vardı ki, bu üzüm "Râzîqi" çeşidine benziyordu ve bu üzüm gölgede bekletilmek suretiyle kurutulup öyle yenilirdi. Ayrıca bu üzüm birçok beldeye ihraç edilirdi.[378] *Nüzhetü'l Kulûb*'a göre ise Rey'in en iyi meyveleri armut, şeftali, nar ve üzümdü.[379] Ebû Dülef ise eserinde Rey'de bolca armut ve kayısı olduğunu söyledikten sonra bu meyvelerin Rey'in Şimrân gibi dağlık bölgelerinden getirildiğini ekler. Emîn Ahmed Râzî de bu iki kaynağı destekler.[380] Alessandro Bausanni İran üzerine yaptığı çalışmasında pahalı ve kaliteli Rey şarabından bahsederken herhangi bir İslam kaynağında buna dair bilgiye rast gelinmemiştir. [381]

Rey'de tarımın dışında kısmen de olsa hayvancılık yapıldığı bilgisine sahibiz. İstahrî *el-Mesâlik*'inde Rey'in süt ürünlerinden şöyle bahseder. "Rey'in de içinde bulunduğu Cibâl'de epeyce koyun yetiştirilmektedir. Onlardan daha çok süt ürünleri elde edilir. İbn Havkal İstahrî'yi desteklerken bu bilgilere şunları ekler. Elde edilen sütten birçok leziz ürünler elde edilir. Son olarak Rey'in

[377] Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*,c. II, s. 892.

[378] Kazvînî, *Asârü'l-bilâd,* s. 376; Guy Le Strange, "The Lands of the Eastrn Caliphate", s. 227.

[379] Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 58.

[380] Emîn Ahmed Râzî, *Heft İklim,* c.III, s. 4.

[381] Alessandro Bausanni, *The Persians,* s. 85.

hayvancılığı hakkında bizi aydınlatan Makdisî olmuştur. Müellif, eserinde Cibâl halkının içeceklerinin süt ve bal olduğunu söylemiştir.[382]

Rey'de yetiştirilen çiçeklerden de bahsetmek gerekirse İbn Fakîh'e göre Rey'de dört aya kadar kalan ve Kasrân dağından getirilen güller vardı. Halk bunlara çok rağbet ederdi. Kasran'dan getirilen bu güller kırmızıydı. Ebû Dülef de İbn Fakîh'i bu konuda destekler.[383] Beyhâkî ise bu güle "Gol-i Ateşî", ateş gibi güller, derdi.[384] Rey'in bu gülleri çeşitli adlarla anılırdı. Rey güllerine "Gol-i Kasrânî, Gol-i Muhammedî, Gol-i Kamkarî, Gol-i Curî ve Gol-i golabi" gibi isimler takılırdı. *Ahsenü't-tekâsim*'de ise güller dışında Cibâl bölgesi ikliminin yeşilliği safran olarak geçer.[385]

3. Sanayi Üretimi

Rey'de ticaretin dışında halkın çalıştığı, geçimini sağladığı başka çalışma alanları da vardı. Bunlardan ilki dokumacılıktı. İbn Fakîh'in, "ışıltılı elbiseler yaparlar" dediği Rey halkı gerçekten de yün ve pamuktan değerli kumaşlar üretirlerdi. *Hudûdu'l-âlem*'de Rey'e has "Tâylasân" yünü olduğuna dikkat çekilir. Ebû Dülef ise Rey'e mahsus "Râzî" adlı bir kumaştan bahseder ve kumaşların Rey dışında hiç bir yerde dokunmadığından bahseder. Bazen bu kumaşları gümüş ve altınla süsledikleri de olurdu. Bunun yanında Rey önce de bahsettiğimiz gibi tarihi İpek Yolu üstünde bulunduğundan buraya gelen seçkin ipekler işlenir ve başka beldelere ihraç edilirdi. Öte yandan Rey'de "Münir (Munayyâr)" adlı oraya has bir kumaş daha dokunurdu. Orada pamuk yetiştirilirdi ve bu pamuktan yapılan dokuma açık mavi renge (Nil rengi) bürünürdü. Ayrıca Rey'in çizgili abaları da (cübbeleri) meşhûrdu.[386]

Dokumacılıktan sonra Rey'in meşhûr seramiğinden[387] de bahsetmek yerinde olur. Zira Rey'de yapılan kazılarda ele geçen seramikten kaplara baktığı-

[382] İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, c. II, s. 378-380; Makdisî, *Âhsenü't-tekâsîm*, s. 572.

[383] Ebû Dülef, *Seyâhatnâmey-i Ebû Dülef*, s.76.

[384] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, tash. Ali ekber Feyyaz, Neşr-i 'Ali, Tahran 1384 (2006), s. 498.

[385] Makdisî, *Âhsenü't-tekâsîm*, s. 572.

[386] Ebû Dülef, *Seyâhatnâmey-i Ebû Dülef*, s. 76; el-Gırnatî, *Gırnati Seyâhatnâmesi*, s. 104; Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II, 1. bs. s. 571; Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 213; Minorsky, *Hudûd al-Âlam*, s. 132; Guy Le Strange, "The Lands of the Eastrn Caliphate", s. 227.

[387] Rey seramiği; Çeşme-i 'Ali Seramiği ve İsmâilâbâd seramiği olarak da anılır. Bkz. *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, "Rey", c. XVI, s. 9800.

mızda, bu işin, şehir tarihinin çok eski dönemlerine kadar dayandığı görülür. X-XIII. yüzyıllar arasında İsfehân, Rey, Kâşân ve Samarra'da üretilmiş olan seramiklerde süsleme ön plandadır. Ayrıca Rey dahil bu şehirlerde bezemeli seramikler de üretilmiştir. Rey'de uygun iklim koşulları ve ihtiyaç duyulan malzemenin elverişliliği çok güzel seramikler üretilmesinin yolunu açmıştır. Bu durum daha ziyade Selçuklu sultanlarının sanatçılara ve sanat çevrelerine değer vermesi ve onları desteklemesiyle de ilintilidir. Burada imal edilen seramikler Ortaçağ boyunca geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Özellikle Fâtımî Hânedânlığı'nın yıkılması ile Selçuklular, Mısır'dan Rey'e taşınan Kahireli sanatçılardan Lüster[388] tekniğini öğrenmişlerdir. Böylece, Doğu'da kap kacak seramiğinde yepyeni ürünler üretilmeye başlanmıştır. Lüster tekniğinin yanı sıra işçilikte Fâtımî tarzında etkilerin gözlendiği Büyük Selçuklu seramiklerinde; zengin konu, renk, desen ve teknik özellikleri ile orijinal ürünler meydana getirilmiştir.[389] Ancak bu ürünler diğer tarihi eserlerde olduğu gibi bugün yurtdışındaki müzeleri süslemektedir. Örneğin XII. yüzyılda Rey'de üretilen minyatür desenli ve merkezinde, at üzerinde oturan bir hükümdâr ya da bey figürü yer alan bir tabağın orijinali bugün Victoria and Albert Müzesi'ndedir.[390]

Son olarak Rey'de cam işçiliğinin yanı sıra madencilik alanında da uğraşların olduğunu görmekteyiz. Bu durumu mümkün kılan şey ise Rey'de özellikle gümüş ve altın madenlerinin belirli alanlarda çıkarılıyor olmasıdır. el-Kazvînî Rey'in eteklerinde kurulduğu Taberek Dağı'ndan ve bu dağda altın madeninin varlığından bahseder.

Rey halkının bir başka geçim kaynağı da bir çeşit topraktı. el-Kazvînî, bize Rey'in bu toprağı hakkında ilginç bir bilgi aktarır. Buna göre Rey'in kendine has bir toprağı vardır. Halk, çok temiz olarak gösterilen bu toprakla yıkanır.

[388] Çini yapımında kullanılan bir sırüstü tekniğidir. Mat beyaz ve sırlı çini üzerine "lüster" denilen bir gümüş ya da bakır oksitli bir birleşikle desenler işlendikten sonra, çininin alçak ısıda yeniden fırınlanması yöntemi. Bu teknik ilk olarak IX. yüzyılda Abbâsî sanatı ürünlerinde görülür. Sonraları Mısır ve İran'da yaygınlaşmıştır.

[389] Serap Savaş, "İran Selçuklular'ı Döneminde (10.-13.y.y.) İsfehân, Rey, Kâşân ve Samarra'da Yapılmış Olan Seramiklerin Özellikleri ve Günümüze Uyarlanması", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir 1998, s. 11-13.

[390] Savaş, "İran Selçuklular'ı Döneminde (10.-13.y.y.) İsfehân, Rey, Kâşân ve Samarra'da Yapılmış Olan Seramiklerin Özellikleri ve Günümüze Uyarlanması", s. 85.

Saçı yumuşatan bu toprağı dışarıdan gelen insanlar sevdiklerine hediye olarak götürürler. Böylelikle bu toprak da halkın farklı bir gelir kaynağı olur. Bunun dışında Rey halkının kaliteli taraklar ve bardaklar yaptığını söyleyen müellif, dışarıdan gelenlerin bu taraklardan da sevdiklerine hediye olarak götürdüklerini kaydeder. el-Kazvînî bu bilgilerin devamında Rey halkının marangozlukla da uğraştığını söyledikten sonra ancak işlenecek tahtaların Taberistân'dan getirildiğini de söyler. Bu şekilde dışarıdan getirilen kerestelerin sert olduğu ve halkın bunları bekletmek suretiyle yumuşattıkları ve sonra işleyip hediyelik eşya haline getirdiklerini söyler. Ona göre, Rey'e gelen kimseler ahşaptan yapılmış bu eşyalardan alarak şehirlerine hediyelik eşya olarak götürürler. İbn Fakîh de el-Kazvînî'yi bu konuda destekler.[391]

4. Şehrin Vergi Geliri

Nüfusu bir ila bir buçuk milyon arasında değişen Rey şehrinin doğuda Bağdâd'tan sonra en büyük şehir olduğunu belirtmiştik. Ayrıca şehrin ekonomik durumu üzerinde de daha önce durmuştuk. İslam şehirleri arasında önemli bir yer tutan Rey şehrinin gelir durumu oldukça yüksekti. Gelir miktarına bağlı olarak idaresi altında bulunduğu yönetimlere oldukça yüklü meblağlarda haraç vergisi ödemiştir. Bu konuda tarihi kaynaklar Rey'in haracını şu şekilde verir. Ya'kûbî'nin *el-Büldân*'ı İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik*'i Belâzûrî'nin *Fütûhu'l-büldân*'ında Rey'in haracı 10 milyon dirhem olarak geçerken, İbn Hurdâzbih'te de bu bilgi tekrarlanır (211/826 veya 212/827 yılına göre). Öte yandan Rey'in haracı Demâvend ile birlikte *Kitâbu'l-harac* adlı eserde 20 milyon 8 bin dirhem olarak gösterilir.[392] Rey'in vermiş olduğu bu haraçlara bakarak, sanırım şehrin ekonomik durumunu tahmin etmek o kadar da zor değil.

5. Para ve Darphâne

Sözlükte "parça, gümüş parçası" anlamındaki Farsça pare kelimesinden türeyen para kelimesi tarih boyunca ticarette önemli bir yer edinmiştir. Bir me-

[391] Kazvînî, *Asârü'l-bilâd,* s. 253; Le Strange, "The Lands of the Eastrn Caliphate", s. 227.

[392] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân,* s. 460; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik,* s. 34,; İbn Fakîh, *Muhtasar,* s. 270; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslümân Coğrafyacılar,* s. 271, 311.

tal ve şekil formundan önce insanlar alışverişte mal karşılığı olarak deri, deniz kabuğu, fildişi veyahut sıradan bir kemik parçasını ticarî değer aracı olarak benimsemişlerdir. Zaman içerisinde parayı temsil eden bu cisimlerin yerini kare, üçgen veya daire şeklinde demir, bakır, gümüş veya altından üretilmiş sikkeler almıştır. Sikkeler elbetteki sadece alışverişi sağlayan bir araç değildi. Bunun yanında hutbe ile birlikte sikkelerin, bir hâkimiyet, bağımsızlık sembolü olarak da kullanıldığını görüyoruz. Bağımsızlığını ilân etmek veya belirli bir bölgede hâkimiyetini göstermek isteyen bir hükümdârın yapacağı ilk işlerden birisi kendi adına sikke bastırmak olmuştur. Bu doğrultuda Rey'i ele geçiren Persler, Abbâsîler, Büveyhîler, Selçuklular ve diğer devlet hükümdârlarının kendi adlarına sikke bastırdıklarını görüyoruz. Dolayısıyla bugün ister Doğuda olsun ister Batı'da çeşitli dönmelere ait, Rhages, Muhammediyye ve Rey gibi adlar altında Rey'de darp edilmiş gümüş ve altın sikkeler müzeleri süslemektedirler. Bugün en büyük Selçuklu paraları koleksiyonu British Museum'dadır. Horasan, Kirmân, Irâk ve Suriye Selçuklular'ına ait, çoğunluğu altın olmak üzere olan bu paralar toplam 140 sikkedir.[393]

Selçuklularda[394] adına sikke kestiren ilk kişi Sultan Tuğrul Bey olup (H. 433, Nîşâbûr'da kestirdiği dinar) bu sultan adına başta Rey olmak üzere Nîşâbûr, Bağdâd, İsfehân, Bardasir (Berdesir), Ahvâz, Basra ve Karmasin gibi kentlerde basılmış 50 değişik altın sikkenin varlığı bilinmektedir.[395] Bunların 11 tanesi ise Rey'de basılmıştır.[396] Tuğrul Bey'in bu paralarda ilk başlarda "el-Emîrü'l-ecell" yani "En Şerefli Emîr" gibi lakaplar kullanırken daha

[393] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 435; Le Strange, "The Lands of the Eastrn Caliphate", s. 214; Kenan Çetin, "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları", *Atatürk Üniveristesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 29, Erzurum, 2006, s. 184; Ali Akyıldız, "Para" *DİA,* c. XXXIV, s. 163.

[394] Selçuklular'ın ve Rey'de hüküm sürmüş diğer devletlerin Rey'de bastırdıkları paraların tümüne bakmak için bkz.: Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 435-591; George, C. Milles, "The Nümismatic History of Rayy", *Numismatics Of The Islâmic World: Coins And Coinage Of Iran II,* ed. Fuad Sezgin, S. 47, Goethe University, Frankfurt 2004, 188-21 7; Ömer Diller, *Islâmic Mints: İslâm Darp Yerleri,* c. I, Mas Matbaacılık, İstanbul 2009, s. 622-626.

[395] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 436-437; İsmâil Hakkı Mercan, *Selçuklu Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi,* Berikan Yayınevi, İstanbul 2011, s. 23; Çetin, "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları", s.183.

[396] Milles, "The Nümismatic History of Rayy", s. 196-202.

sonraki tarihlerde bu lakapları bırakıp daha haşmetli olan "es-Sultanü'l-muazzâm ve Şâhânşâh" gibi lakaplar kullandığını görmekteyiz. Örneğin Rey'de basılan 438/1047 tarihli bir sikkede bu iki lakap, birlikte kullanılmıştır. Öte yandan "el-Emîrü'l-ecell" lakabının bir süre sonra tabii hükümdâr ve melikler için kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin tarihi tam belirlenemeyen ve Sultan Alp Arslan adına basılan bir sikkede "el-Emîrü'l-ecell" lakabı ve "es-Sultanu'l-muazzâm" lakapları beraber kullanılmış, bu taksîmde "el-Emîrü'l-ecell" lakabı Alp Arslan'a düşerken, "es-Sultanü'l-muazzâm" lakabı ise büyük Sultan Tuğrul Bey'e atfedilmiştir. Fakat Alp Arslan'ın Horasan'a tayin yılı olan 451/1060 yılından sonra Rey'in doğusunda kesilen sikkeler üzerinde Tuğrul Bey'in isminin geçmediği görülüyor.[397] Bu lakaplar dışında Tuğrul Bey, bazen de "el-Emîr es-Seyyid" ve "Rükn ed-din" lakaplarını kullanmıştır. Bu arada Tuğrul Bey'in ele geçen sikkelerinin hepsi altın olup 4-5 gram ağırlığındadır.[398]

Sultan Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu tahtına geçen yeğeni Sultan Alp Arslan zamanında da 4 tanesi Rey'de diğerleri ise Herât, Merv, Kâşân, Nîşâbûr, İsfehân ve Medinetü's-Selâm (Bağdâd) gibi yerlerde basılmış, birbirinden değişik 31 sikke mevcuttur. Üç adedi gümüş, diğerleri altın olan bu paralar üzerinde lakap olarak genelde "es-Sultanü'l-muazzâm, Şâhânşâhü'l-azâm, el-Melikü'l-maşrik ve'l-mağrib" ifadeler kullanılırken, 461/1069 senesinde Rey'de basılan bir parasında ise ilave olarak "Rükn ed-din" unvanı kullanılmıştır.[399] Öte yandan Sultan Alp Arslan'ın kestirmiş olduğu H. 461 tarihli bir sikkede, Allah'ın 99 isminin var olması ilgi çekidir.[400]

[397] Erdoğan Merçil, *Selçuklular Makaleler,* Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2011, s. 66-67; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 436; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar", *Prof.Dr. Işın Demirkent Anısına,* Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 425-426.

[398] Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri,* c. I, s. 366; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 436-437; Cevriye Artuk, İbrahim Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Katoloğu,* c. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1970, s. 342-343; Özaydın, "Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar", s. 425-426; *Selçuklular'ın Nadir Paralarından Bazıları ve Cimri'nin Sikkeleri,* Nümismatik Yayınları, İstanbul 1972. s. 3.

[399] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 437; Milles, "The Nümismatic History of Rayy", s. 203-204; Mercan, *Selçuklu Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi,* s. 24; Özaydın, "Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar", s. 427.

[400] Çetin, "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları", s. 187; Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Katoloğu*, s. 344.

Sultan Melikşâh ise genel olarak paralarında "es-Sultanü'l-muazzâm Rüknü'l-İslâm Ebû'l-Feth" unvanını kullanırken, 469/1077 senesinde Dara'da kesilen dinarında "es-Sultanü'l-muazzâm, Muizü'd-din, Rüknü'l-İslâm", 472/1080'de Rey'de kesilen dinarında ise yukarıdaki unvanlarına ilaveten "Şâhânşâh" ve 481/1088 tarihli yine Rey'de kesilen bir başka dinarında ise "Celâlü'd-devle ve Cemâlü'l-mille" ve aynı tarih ve yerde kesilen bir başka dinarda ise "Muizü'd-dünya ve'd-din" unvanlarını kullanmıştır. Melikşâh'ın, devrinde kesildiği tespit edilen 33 değişik parası bulunurken, sikkeler 20 senelik saltanat boyunca 10'u Rey'de olmak üzere, Nîşâbûr, İsfehân, Dara[401], Serahs, Merv, Bağdâd gibi yerlerde basılmıştır. Bunlardan Rey ve İsfehân'da basılan 7 sikkede, hâkimiyet sembolleri, aynı zamanda Kınık boyunun sembolü olan ok ve yay arması kullanılmıştır. Bu arada Alp Arslan döneminde basılmış bazı sikkelerin çoğaltılıp Melikşâh döneminde tedavülde olduğu görülürken, devletin en güçlü olduğu bu dönemde bakır sikkelerin de kullanılmaya başlanması ilgi çekicidir. Bakır paraların kesildiği yerler arasında Rey'de vardır. [402]

Sultan Berkyaruk dönemi sikkelerinde ise "es-Sultanü'l-muazzâm, Rüknü'd-dünya ve'd-din, el-Melikü'l-İslâm ve'l-Müslimîn Ebû'l-muzaffer, Muîzü'd-devle el-Kahire" gibi lakaplar tercih edilirken, kestirildiği yere göre bazen bu unvanlara "Adûdü'd-devle" ve "Şâhânşâh" gibi ifadeler de eklenirdi. Ağırlıkları 4-5 gram olan bu sikkeler başta Rey olmak üzere Ahvâz, İsfehân, Nîşâbûr Kâşân, Zencân ve Bağdâd'ta kesilmiş olup sayıları 30'u bulmaktadır.[403]

Sultan Muhammed Tapar döneminde ise "es-Sultanü'l-'âzâm Gıyâsü'd-dünya ve'd-dîn Ebû Şucâ" lakabı kullanılırken, tespit edilen 15 sikkesi altın olup ağırlıkları 3 gramdan azdır. Bu sikkelerin de Rey, Âve, Zencân, Loridcan, Bağdâd ve İsfehân gibi yerlerde kesildiğini görüyoruz.[404]

[401] Dara, bugün Mardin-Nusaybin sınırları içinde kalan antik bir yerleşimdir.

[402] Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh* s. 146; Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 437; Özaydın, "Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar", s. 428; Milles, "The Nümismatic History of Rayy", s. 205-209.

[403] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 438; Özaydın, "Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar", s. 429: Milles, "The Nümismatic History of Rayy", s. 209-212.

[404] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 438; Özaydın, "Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar", s. 420; Milles, "The Nümismatic History of Rayy", s. 212.

Sultan Sencer ise kestirdiği sikkelerinde, melik iken "Melikü'l-maşrik Adûdü'd-devle, Melikü'l-muzaffer" lakaplarını kullanmış, sultanlık devrinde ise "es-Sultanü'l-'azâm, Muğisü'd-dünya ve'd-dîn, Ebû'l-hâris" unvanını kullanmıştır. Sayıları 21 adedi bulan bu birbirinden değişik sikkelerinden dokuzu gümüş iken kalanları ise altındır. Bazen "Şâhânşâh" unvanının da kullanıldığı bu sikkelerin ağırlığı ortalama 4 gram olup ayarları ise düşüktür. Bu yüzdendir ki Selçuklular'ın ilk dönemlerinde basılmış olan ayarı yüksek paraları az aşınmışken, son dönemde basılmış paraların çoğu aşınmış ve okunamaz durumdadır. Sultan Sencer'in Nîşâbûr, Merv ve Belh'in yanı sıra Rey'de kestirilmiş sikkeleri mevcuttur. [405]

Büyük Selçuklu sultanları dışında, Irâk Selçuklu sultanlarının da Rey'de basılmış paraları vardır. "es-Sultanü'l-azâm" lakabının Sencer için kullanıldığı bir Irâk Selçuklu parasında Rüknüddîn Tuğrul ve kardeşi Süleymânşah'ın isimleri birlikte geçmekte olup, bu sikke Rey'de basılmıştır. Öte yandan Sultan Mesûd'a ait biri gümüş diğerleri altın olan 8 sikkenin en az ikisi Rey'de diğerleri Bağdâd'ta kesilmiştir. [406]

Yukarıda değindiğimiz bu sikkelerin elbetteki kesildiği yerler vardı ki buna darphâne denilir. Hemen hemen bütün Selçuklu sultanlarının adlarına çıkarttıkları sikkelerin önemli bir kısmının Rey'de kesildiğini gördük. Aslında Rey darphânesinin tarihi çok eskilere gider. Buna göre Rey darphânesi ilk olarak Eşkânîler (Partlar) devrinde kurulmuş olup İslâmî devirlerde en faal darphânelerden biri olmuştur. Sâsânî-Arap tarzındaki son sikkeler 74/694 senesinde bu şehirde basılırken, Rey şehri menşeli ilk İslâmi sikkelerin kesimi ise 81/701 senesine denk gelir. Abbâsî halîfesi Muhammed Mehdî veliahtlık döneminde Rey'e atanınca şehri yeniden inşâ etmiş ve şehrin ismi bu tarihten 420/1030 senesine dek sikkelerde Muhammediyye olarak geçmiştir.[407] Rey darphânesindeki sikkelerin kesimi Selçuklu devrinin yanı sıra İlhanlı hükümdârı Ebû Said Bahadır Han'ın devri (716-736/1317-1336)'ne kadar devam etmiştir.

[405] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 438-439; Milles, "The Nümismatic History of Rayy", s. 213.

[406] Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 439-440.

[407] Akili, *Târîh-i Asitaney-i Rey,* s. 38.

C. ŞEHRİN MİMARİ ESERLERİ

1. Saraylar

Eski Farsça'da "srada" (ev) olan saray kelimesi, milâdî. X. yüzyıldan beri Türkçe'de de kullanılmaya başlanmıştır.[408] Saraylar bir yandan devletin idarî merkezi olurken, aynı şekilde hükümdârın da evi konumundaydı. Rey şehri, İslâm'dan önceki dönemde Partlar'ın (Eşkânîler) bahar başkenti iken, İslâmî devirlerde de bu konumunu zaman zaman sürdürmüştür. Bazen Abbâsî halîfelerinden Muhammed Mehdî ve Gaznelilerden Sultan Mesûd gibi şahsiyetlerin meliklik merkezi olurken, başka zamanlarda Büveyhî, Ziyârî gibi bölgesel devletlerin başkentliğini üstlenmiştir. Nitekim *Hudûdu'l-âlem*'de Rey, Cibâl krallarının ikamet yeri olarak gösterilir.[409] Bazen de bu şehir Büyük Selçuklu İmparatorluğu gibi bir imparatorluğun payitahtı olmuştur.

Hükümdâr başkentte otururdu ve dolayısıyla hem kendisinin ve ailesinin kalacağı bir ev, hem de devletini yöneteceği bir karargâh gerekiyordu. Sonuç olarak bu devletlere başkentlik yapmış olan Rey'de de kaçınılmaz olarak saraylar inşâ edilmiştir. Bugün Rey çevresinde Eşkânîler (Partlar)'den ve Büveyhîler'den kalma saray kalıntıları göze çarpar. Öte yandan Büveyhîler'den Fahrüddevle'nin karısı adına yapılan Kasr-ı Seyyidâbâd'ın varlığını öğreniyoruz. Büveyhîler'in meşhûr vezîri Sâhib İbn Abbâd ise Rey'de oturuyordu ve burada kendine has bir sarayı vardı. Bunun dışında bu dönemlerden kalma Aher-i Rüstem denilen bir sarayın daha adı geçer.[410]

Büyük Selçuklular devrinde de ülkenin başşehri sırasıyla Nîşâbûr, Rey, İsfehân ve Merv olup hükümdâr sarâyları da bu şehirlerde kurulmuştur.[411] Günümüze bu saraylardan ne yazık ki herhangi bir kalıntı kalmamasına karşın, varlıklarını kanıtlar bilgiler birçok yerde karşımıza çıkmaktadır.

Sultan Tuğrul Bey, Rey'i ele geçirdikten sonra yaptırdığı camilerden önce, gerek şehir içinde gerekse şehir dışında saraylar inşâ ettirmiştir.[412] Sultan Tuğ-

[408] Zeynep Tarım Ertuğ, "Sarây", *DİA,* c. XXXVI, s. 117.

[409] Minorsky, *Hudûd al-Âlâm*, s. 132.

[410] Browne, *A Literary History Of Persia,* s. 102; Kerîman, *Rey-i Bastân*, c. II, 2. bs., s. 354-355.

[411] Ertuğ, "Saray", s. 119.

[412] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* s. 121.

rul Bey Rey'i ele geçirince buradaki Büveyhîler'e ait saraya yerleşmiştir. Diğer taraftan sarayla ilgili şöyle bir rivayet anlatılır. Buna göre Tuğrul Bey, Kâkûyîler'den Ferâmürz b. Muhammed (433-443/1041-1051)'in kızlarından biri ile nikâhlanmıştı. Emîr Hacib Agacı, gelini İsfehân'dan alarak Rey'e getirdi. Tuğrul Bey bu sırada Mâzenderân'da idi. Gelin ise saltanat sarayında ikamet etti. Sultan Rey'e gelmek istediğinde, sarayı ve odaları perdelerle süslediler. Sıcak bir günde gelin sarayda uyurken, odasının üstünden bir yılan gelinin göğsüne düştü ve gelin korkudan öldü. Ayrıca Rey sarayıyla ilgili şu bilgi de önemlidir. Tuğrul Bey ile Halîfe Kâim Biemrillah (423-468/1031-1075)'ın arasında kızı Seyyide'yi istemesi sebebiyle anlaşmazlık çıktığında; Selçuklu sultanı, Halîfenin eşi Arslan Hatice Hâtûn'a Rey'deki saltanat sarayına gelmek için hazırlanmasını bildirmişti.[413]

Şehrin içindeki sarayda bazen önemli konuklar misafir ediliyordu. Bunlardan biri meşhûr âlim, İmâm el-Mâverdî idi. Tuğrul Bey, Rey'i ele geçirdikten sonra Abbâsî halîfesine bir elçi ile mektup göndererek kendisine gerekli itibar ve saygının gösterilmesini istiyordu. Mektubunda Halîfe'nin vekili olduğunu, halka huzur getirdiğini ve adaleti sağladığını belirtiyordu. Bunun üzerine Abbâsî halîfesi Kâim Biemerillah, zaman ünlü âlimi el-Mâverdî'yi Selçuklu sarayı hakkında bilgi alması için Rey'e göndermiştir. Selçuklu sarayında bir yıl kadar kalan el-Mâverdî sonunda Tuğrul Bey ve devletin vaziyeti hakkında olumlu bir raporla Bağdâd'a dönmüştür.[414] Öte yandan Tuğrul Bey döneminde şehrin dışında "Kakh-ı Yaylakî" denilen bir yazlık sarayın varlığını öğreniyoruz. Hatırlayacağımız üzere Tuğrul Bey ölmeden kısa bir süre önce Bağdâd'tan dönerken burada konaklamış ve bu sarayda hayata gözlerini yummuştu.[415]

Rey'de, Alp Arslan döneminde Selçuklu sarayıyla ilgili İbnü'l Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh*'inde bilgi verilmektedir. Müellif 459/1067 senesi olaylarını an-

[413] Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 18.

[414] Adalıoğlu, "İlk-Selçuklu Abbâsî İlişkileri", s. 660. Ayrıca Selçuklu Abbâsî ilişkileri hakkında geniş bilgi için aynı yazarın Doktora tezine bakılabilir. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti İle Abbâsî Halifeliği Münasebetleri", *Basılmamış Doktora Tezi,* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996.

[415] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* s.142.

latırken, Basra mültezimi olan el-Agarr Ebû Sa'd'ın bu sene Muharrem ayında Rey'de Sultan'ın kapısı (Sarây Kapısı) önünde vefât ettiğini söyler.[416]

Sultanlar dışında, Selçuklu vezîrleri ve emîrlerinin de Rey'de kendilerine has saraylarının olduğundan haberdarız. Sultan Alp Arslan, vezîr Amîdülmülk el-Kündürî'nin mal varlığına el koyunca vezîr, ikamet ettiği saraydaki dairesinde bulunan giysi, altın, gümüş ve diğer mücevherleri devlet hazinesine aktarmıştır. Bunun dışında Selçuklu emirlerinden Kutluğ İnanç'ın da Rey'de bir sarayı vardı. Nitekim Sultan Arslanşah 561/1165 senesinde Rey'e gelmiş ve surba bahçesindeki Emîr İnanç'ın sarayına inmiştir.[417]

2. Nizâmiye Medreseleri ve Rey'deki Diğer Medreseler

a. Nizâmiye Medreseleri

Büyük Selçuklu vezîri Nizâmülmülk'ün adına izâfeten, ilki Bağdâd'ta olmak üzere daha sonra memleketin hemen hemen her köşesinde, bir taraftan Şiî Fâtımî Devleti'nin faaliyetlerini yavaşlatmak, diğer taraftan devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek amacıyla açılmış,[418] dönemin üniversiteleri olarak algılanan eğitim kurumlarına Nizâmiye Medreseleri denir. Nasıl ki Fâtımîler, Şiîliği yayma düşüncesiyle bugün el-Ezher Üniversitesi olarak anılan Ezher Cami'ni dailerini yetiştirmek amacıyla bir medrese olarak kullandıysa, Selçuklular da buna benzer şekilde devlete karşı artan Şiî faaliyetlerine set çekmek için Nizâmiyeleri kurmuştur. Bağdâd'ın yanı sıra Nîşâbûr, İsfehân, Belh, Mûsul, Basra, Herât, Merv, Amül gibi kentlerde de kurulan bu ilim yuvalarından biri de başkent Rey'de kurulmuştur.[419] Her ne kadar Busenc, Hargird, Cezîretü İbn Ömer, Zebid, Zâhir, Kudüs, Konya, Dımaşk, Halep, Harezim şehirlerinin yanı sıra Rey'de de Nizâmiye Medreseleri'nin varlığı tartışmalı olsa da[420] Nizâmülmülk'ün yakını olan Mansûr Mervâbâdî'nin Rey Nizâmiye

[416] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. X, s. 63.

[417] Merçil, *Selçuklular'da Saraylar*, s. 19.

[418] Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, c. XXXIII, s. 188.

[419] Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 328; Ahmet Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklular'da Eğitim", *Türkler*, c. V. s. 721.

[420] Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kültür Müesseseleri", s. 91-92; Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", s. 190; Ocak, "Nizâmiye Medreseleri", s. 724.

Medresesi müderrisi olduğu bilgisine sahibiz. Bu da en azından Rey'de Nizâmiye Medresesi'nin bulunduğuna apaçık kanıttır. Mervâbâdî diğer müderrisler gibi Nizâmülmülk tarafından atanırken aynı zamanda şehirdeki Şâfiîler'in Reisliğine de atanmıştır.[421] Öte yandan Nîşâbûr ve İsfehân gibi payitahtlık payesine sahip olan Rey'de bu medreselerin yapılmamış olması düşünülemez. Buna ek olarak Nizâmülmülk'ün bu medreselerin inşâsına vezîr olduktan iki yıl sonra 455/1063'te başladığını düşünürsek[422], başkentin İsfehân'a taşındığı Melikşâh dönemine kadar, meskûn olduğu Rey'de medrese açmaması pek mantıklı değildir.

Ne zaman kurulduğu tam olarak tespit edilemeyen Rey Nizâmiye Medresesi'nde, muhtemelen diğer Nizâmiyeler'de uygulanan müfredât uygulanıyordu. Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'an okuma, hadîs, fıkıh, tefsîr, Arap dili ve edebiyatı (sarf, nahiv, dil), riyaziye, şiir, hitâbet, coğrafya, tarih, musıkî, mantık ve nücûm gibi dersler okutulan bu medreseler, yaşı yirmiyi geçen öğrencileri kabul eder ve toplam dört yıllık bir eğitim verirdi. Ders saatleri ise mevsimlere, dersin niteliğine ve müderrislerin ilmî mertebesine göre değişirdi. Hafta boyunca öğleden önce başlayan dersler; öğle, ikindi ve yatsı namazlarından sonra da devam ederdi. Müderrisine bağlı olarak dersler bazen gün boyu bazen de seher vaktine kadar devam ederdi. Müderrislerin ve kütüphânenin diğer üyelerinin baş vezîr tarafından atandığı Nizâmiyeler'e müderris olabilmek için önceleri özel şartlar aranmış, daha ziyade önceden müderrislik yapmış kişiler tercih edilirdi. Fakat sonraları ilimde ehliyetini ispat etmiş kişilerin de müderris olarak tayin edildikleri görülmüştür. Öte yandan Nizâmiye Medreseleri ücretli müderrislere sahip ilk kuruluş olma özelliğiyle de dikkat çekmektedir. Medreselerin genelde zengin kütüphâneleri mevcuttu. Bu sayede araştırmacıların dışarıya bağımlılığı azalırdı. Örneğin Bağdâd kütüphânesinde 6.000 cilt kitap olduğu rivayet edilir.[423]

İbnü's-Sebbâğ, Gazzâlî, Ebû İshâk eş-Şirâzî, İmâmü'l Harameyn el-Cüveynî, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebû Bekir Sadrüddîn Muhammed b. Sabit el-

[421] Köymen, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kültür Müesseseleri", 100-103.

[422] Köymen, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kültür Müesseseleri",s. 86.

[423] Köymen, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kültür Müesseseleri", s. 120; Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", s. 189: Ocak, "Nizâmiye Medreseleri", s. 722-724.

Hocendî gibi âlimlerin müderrisliğini yaptığı Nizâmiye Medreseleri'nden İbn Tumert, Ebû Bekir İbnü'l Arabî, İbn Ebi Rendeka et-Turtuşî, Ebû'l-Kasım İbn Asâkir, Abdüllatif el-Bağdâdî, İmâmüddîn el-İsfehâni gibi âlimler yetişmiştir.[424] Bunlardan el-Kuşeyrî ve İbn Asâkir'in Rey'de öğrenim gördüklerini biliyoruz.[425]

Selçuklu ülkesinde kurulan ilk medreseler Nizâmiyeler olmadığı gibi Rey'de kurulan Nizâmiye Medresesi de ilk ve tek medrese değildi. Nizâmiyeler'den ilk açılan Nîşâbûr iken ikinci ve en meşhûru Bağdâd Nizâmiye Medresesi olmuştur.[426] Tuğrul Bey, Nîşâbûr'u ele geçirdiği ilk dönemlerde burada Saraçlar Pazarı'nın yakınında bir medrese inşâ edilmesini emrederken, vezîri el-Kündürî de Merv'de bir medrese inşâ ettirmiştir. [427]

b. Diğer Medreseler

Önemli ilim ve kültür şehri olan Rey'de medreseler Nizâmiye Medresesi'nden ibaret değildi. Çeşitli dönemlerde önemli sayıda medrese inşâ edilmişti.[428] Kaynaklarda kaydedildiği üzere abartılı da olsa Rey'de 6000'e yakın medrese ve hân vardı.[429] Örneğin sadece Tuğrul Bey döneminin ünlü âlimlerinden Abdülcebbâr b. Abdullah b. Ali el-Makarrî'nin medresesinde 400 öğrenci ders görmekteydi. Ancak bu gibi medreseler hakkında çok az malumat geriye kalmıştır. Örneğin Tuğrul Bey'in vezîrlerinden Amîdülmülk el-Kündürî'nin şahsî bir kütüphânesinin varlığından bahsedilir. Bu kütüphânenin yeri tam olarak belirtilmemekle beraber, kendisinin Rey'de vezîr olması hasebiyle, kütüphânenin bu şehirde olması kuvvetle muhtemeldir.[430] Selçuklu döneminde inşâ edilen diğer medreseler ise şunlardır:

[424] Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", s. 189-190.

[425] Köymen, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kültür Müesseseleri", s. 118.

[426] Ocak, "Nizâmiye Medreseleri", s. 722.

[427] Köymen, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kültür Müesseseleri", s. 77.

[428] Caferiyan, *Târîh-i İran-ı İslâmî*, s. 333.

[429] Emîn Ahmed Râzî, *Heft İklim*, c. III, s. 3-4.

[430] Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphâneleriyle İlgili Bir Deneme", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 394.

Medrese-yi Bozorg Seyyid Tacüddîn Muhammed Keysakî: Bu medrese Sultan Tuğrul Bey döneminde Şiîler'in meskûn olduğu Kolahdozan Mahallesi'ndeydi. Orada Kur'ân-ı Kerîm hatmi yapılır, cemaatle namaz kılınır ve haftada birkaç kez ilim meclisleri toplanırdı.[431]

Medrese-yi Şeyhü'l-İslâm (veya Şemsü'l-İslâm) Haseka Bâbûye: Sultan Melikşâh veya Muhammed Tapar döneminde inşâ edildiği tahmin edilen bu medresede de aynı şekilde cemaatle namaz kılınırdı ve Kur'ân-ı Kerîm hatmedilirdi. Bunların şeyhi Şemsü'l-İslâm Hasaka Bâbûye idi. Sarâya yakın bir yerde bulunan bu medresede küçüklere Kur'ân-ı Kerîm öğretilirdi.[432]

Hangâh-ı Reyyân (veya Zenan): Medrese-yi Şemsü'l-İslâm Hasaka Bâbûye ve Seyyid Tacüddîn Muhammed Kiki'nin büyük medresesi arasında bulunurdu. Sultan Muhammed Tapar döneminde inşâ edilen bu medrese Tuğrul Bey Burcu yakınında bulunurdu.[433]

Medrese-yi Seyyid Zâhid Ebû'l-Fütûh: Bu medrese Sultan Melikşâh devrinde Şiîler'in oturduğu Dervaze-yi Ahenîn Mahallesi'nde açılmıştır.[434]

Medrese-yi Şeyh Haydar (Haydar)-ı Mekkî: Sultan Muhammed devrinde inşâ edilen bu medrese şehrin kuzey batısında İmâmzâde Abdullah Ziyâretgâhı'nın arkasındaydı.[435]

Hangâh (tekke diye geçer)-ı Emîr İkbâlî: Bu medrese Kerîm Ğişaî adlı biri tarafından inşâ ettirilmiş olup, hakkında pek bir bilgi yoktur.[436]

Hangâh-ı Ali 'Asar: Sultan Melikşâh devrinde inşâ edilmiş olup diğer medreselerdeki faaliyetler burada da yapılırdı.[437]

Medrese-yi İmâm Reşîd Râzî: Dervazey-i Carub mahallesinde bulunan bu medrese bir Şiî medresesiydi. Din, usul-ı fıkh ve şeriat dersleri verilen bu

[431] Caferiyan, *Târîh-i İran-ı İslâmî*, s. 333; Abdülcelil Kazvîni Râzî, *Kitâbü'l-nakz*, tash. Mir Celaleddin Muhaddis, Çaphane-yi Zer, Tahran, 1358.s. 34.

[432] Abdülcelil Kazvînî, *Kitâbü'l nakz*, s. 34; Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II, 1. bs, s. 531.

[433] Abdülcelil Kazvînî, *Kitâbü'l nakz*, s. 35; Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 533.

[434] Abdülcelil Kazvînî, *Kitâbü'l nakz*, s. 35; Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II, 1. bs, s. 531.

[435] Abdülcelil Kazvînî, *Kitâbü'l nakz*, s. 36; Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II, s. 532.

[436] Abdülcelil Kazvînî, *Kitâbü'l nakz*, s. 36; Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II, s. 533.

[437] Keriman, *Rey-i Bastân*, c. II, 1. bs, s. 534.

medresede 200 öğrenci ders görmekteydi. Sultan Muhammed Tapar devrinde inşâ edilmiş olup oldukça meşhûr bir medreseydi. Rey'in güney batısına düşerdi.[438]

Medrese-yi Şâh Gâzî: Bu medrese de Şiîlerin önemli medreselerindendi. Deylemân şahları döneminde inşâ edilen medrese, Selçuklular dönemine de intikal etmiştir. Yapımında 120 bin dinar harcanan medrese Zad Mihrân Mahallesi'nde bulunuyordu.[439]

Medrese-yi Hâce Şeref Murâdî: Selçuklu dönemine ait olduğunu düşündüğümüz bu medrese hakkında da pek bilgi bulamadık.[440]

Medrese-yi Hâce Abdülcebbâr Müfid: 400'e yakın öğrencinin ders gördüğü bu medresenin yapımı Sultan Melikşâh ve Muhammed Tapar devirlerine gider.[441]

Medrese-yi Abdülcelîl Kazvînî Râzî: *Kitâbü'l-nakz* sahibi Abdülcelîl Râzî'nin medresesiydi. Abdülcelîl Râzî Selçuklu dönemi önemli âlimlerindendi. *Kitâbü'l-berâhîn fî imâmeti emirü'l-mümînîn.* Müellif, bu kitapta bütün halifelerin lakap ve isimlerini ele aldığını söyler. *Kitâbu meftûhu'r-rahat ve fünûnu'l hikayât.* Döneminde "Şeyhü'l-vaiz" olarak çağrılan müellif, bu kitapta Hz. Ömer'in imanını ele aldığını söyler. Tam adı Nâsrüddîn Abdülcelîl b. Ebi'l-Hasan b. Ebi'l-Fazl el-Kazvînî Râzî olan bu önemli şahsiyetin eserleri bunlarla sınırlı değildir. Müellifin, *Kitabü'l sualât ve'l cevabât seb'a mecellât* adlı kitabının yanı sıra, *Kitabü miftahu't-tezkir, Kitabu tenzihu ve aişehu ve Muhtasar* adlı eserleri de vardır. 504/1111 senesinde doğan Abdülcelîl el-Kazvînî Râzî, 585/1190 senesinde vefat etmiştir.[442]

Medrese-yi Fakîh Ali Casibî: Sultan Melikşâh döneminde inşâ edilen bu medresede de diğer medreselerde verilen eğitim verilirdi. Kum ve İsfehân kapılarının yakında bulunan medrese, şehrin güneyine düşüyordu.[443]

[438] Abdülcelil Kazvînî, *Kitâbü'l nakz,* s. 36; Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II, 1. bs, s. 534.

[439] Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II, 1. bs, s. 534.

[440] Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II, 1. bs, s. 536.

[441] Abdülcelil Kazvînî, *Kitâbü'l nakz,* s. 35; Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II, 1. bs, s. 536.

[442] Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II, 1. bs, s. 537-539.

[443] Abdülcelil Kazvînî, *Kitâbü'l nakz,* s. 35.

Medrese-yi Kûy-i Fîrûze: Selçuklular dönemine ait bir diğer medrese Kûy-i Fîrûze medresesiydi. Medrese bir Şiî medresesiydi ve şehrin batısındaydı.[444]

Medrese-yi Sultan Muhammed: Sünnîler'e ait olan bu medresenin hangi "Sultan Muhammed" döneminde yapıldığı tam bilinmemekle beraber iki kişiye nispet edilir. Bunlardan ilki Sultan Muhammed Tapar, diğeri ise torunu Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed b. Melikşâh'tır.[445]

Medrese-yi Muhammed b. Kutbüddîn Râvendî: Bâbü's-Salih Mahallesi'nde inşâ edilmiş olan bu medresenin İmâmzâde Abdullah Ziyâretgâh'ının batı veya kuzeybatısında olduğu düşünülüyor.[446]

Medrese-yi Vezânîyân: Rey'in Sünnî kesimine ait olan bu medresenin şehrin neresinde kurulmuş olduğu tam olarak bilinmemekle beraber, Şâfiî yerleşkesi olan Tuğrul Bey Burcu muhitinde olduğu tahmin ediliyor. [447]

Zeydî Medreseleri: Rey şehrinde Zeydî cemaatine mensup halk da vardı ve bunların da doğal olarak medreseleri de mevcuttu. Ancak bunların isimleri ve sayıları hakkında bilgimiz kısıtlıdır.[448]

Rey'de yüz yılı aşkın bir hakimiyeten günümüze, kayda değer bir medrese kalmamakla beraber, 1937'de bir medrese kalıntısına ulaşılmış olup, tam adı bilinmediği için buna Rey Medresesi denilmiştir. Bu medrese, Horasan'daki Hargird Medresesi'yle beraber Selçuklular'dan günümüze kalan iki medreseden biridir. Dört eyvanlı olan bu medrese Sultan Melikşâh zamanından kalma bir yapıdır. Zengin stuk süslemeli mihrabı, Kuzey-Güney yönünde olup kıbleye uygun değildir. Diğer taraftan Kuzey-Güney eyvanları, doğu-batı eyvanlarından daha küçük ve birbirine eşit olarak yapılmıştır. Medresenin duvarlarını kaplayan süslemelerden bir kısmı geriye kalmış olup medresenin eski ihtişamı hakkında fikir vermektedir.[449]

[444] Abdülcelil Kazvînî, *Kitâbü'l nakz,* s. 35.

[445] Keriman, *Rey-i Bastân,*c. II, 1. bs., s. 540.

[446] Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II, 1. bs, s.540-541; Caferiyan, *Târîh-i İran-ı İslâmî*, s. 333.

[447] Keriman, *Rey-i Bastân,*c. II. 1. bs., s. 541.

[448] Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II, 1. bs, s. 541-542; Kadyanî, *Rey (Rega),* s. 205.

[449] Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı,* c. I-II, Kervan Yayınları, İstanbul 1984, s. 91-92.

3. Camiler ve Mescitler

Müslümânlar Rey'i fethedince, şehirde büyük bir imâr faaliyeti başlatılmış ve bu doğrultuda burada var olan ibâdethâneler yıkılıp yerlerine Medine'deki Mescid-i Nebevî planı örnek alınarak yeni cami ve mescitler yapılmıştır. Bu tür cami ve mescidler, İslâm'ın ilk asırlarında İran'ın, özellikle Rey gibi, büyük şehirlerinde inşâ edilmiştir. Abbâsî halîfesi Mehdî'nin veliahtlık döneminde Rey'de yapılan imâr faaliyetleri çerçevesinde yaklaşık 30 bin caminin yanı sıra 2750 tanede minarenin inşâ edildiği söylenir.[450] Bu rakam biraz abartılı olabilir ama o dönemde inşâ edilen camilerin çokluğunu belirtmek açısından önemlidir.

Diğer taraftan Rey, özellikle Selçuklular döneminde kendine has bir kültüre büründü. Öyle ki şehirde büyük miktarda medrese, cami ve mescit yer alıyordu. *"Kendime sarây yapıp da yanında Allah'ın evini inşâ etmezsem utanırım."*[451] diyen Büyük Selçuklu İmparatorluğu bânisi Sultan Tuğrul Bey, Rey şehrini ele geçirip kendine payitaht yapınca şehirde büyük bir imâr faaliyeti başlatmıştır. Bu doğrultuda şehirde saray ve medreselerin yanı sıra, camiler ve mescitler de inşâ ettirmiştir. Yapı malzemesi bazen taş, bazen de ahşap olan bu mescitlerden en önemlisi Mescid-i Tuğrul denen cami idi. Tuğrul Bey bu camiyi Hanefî cemaat için inşâ ettirmiştir ve 20.000 kişinin vaaz dinleyebileceği büyüklükteydi. Tuğrul Bey dışında komutanlarından meşhûr emîr, Savtegin de şehirdeki "ashâb-ı hadîs" in Cuma namazı kılması için bir cami inşâ ettirmiştir. Tuğrul Bey ayrıca Rey'deki Hanefî Mezhebi dışındaki mezheplerin de kendilerine cami ve medrese yapmalarını teşvik etmiştir.[452] Nitekim çeşitli dinî grupların yaşadığı şehirde, her grubun kendine has bir camisi vardı.[453] Bunun dışında kaynaklarda geçtiği üzere Rey'de 1350 mescit ve kapı, 1700 minare bulunuyordu.[454] Çeşitli

[450] Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 57.

[451] Bündârî, *Zubdetü'l-nusra*, s. 25; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân*, s. c. V, s. 66; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 142.

[452] Abdülcelil Kazvînî, *Kitâbü'l nakz*, s. 35; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 121.

[453] Kerîman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 45-46; Kara, *Mezhep Kavgaları*, s. 170; Sâlim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınları, Ankara 2011, s. 459.

[454] Emîn Ahmed Râzî, *Heft İklim*, c. III, s. 3.

dönemlerde inşâ edilmiş olup fakat sadece isimleri günümüze ulaşan (doğal âfet, Moğol saldırısı ve siyasî çekişmeler sebebiyle) Rey'in mescitleri şunlardır:

Cami-i Mehdî veya Cami-i Atik[455]

Cami-i Rûde

Cami-i Serheng (emîr) Savtegin veya Cami-i cedîd

Cami-i Tuğrul

Mescid-i Abdurrahman Nîşâbûrî

Mescid-i Hanzalâ

Mescidü'ş-Şecara

Mescidü'l Gurî

Musâllâ-yı Rey

Mescid-i Rey[456]

4. Kütüphâneler

Döneminin en önemli kültür merkezlerinden biri olan ve bünyesinde çok sayıda medrese, tekke ve cami bulunduran Rey şehrinde oldukça zengin kütüphâneler de bulunuyordu. Özellikle Büveyhîler devrinde başta Rey olmak üzere Şîrâz ve İsfehân gibi kentler, kütüphâneler açısından dönemin en zengin kentleriydi.[457] Sâhib b. Abbâd Kütüphânesi[458] Rey'de kurulan en önemli kütüphâneydi. Büveyhîler'in meşhûr vezîri olan Sâhib b. Abbâd'ın şahsi kütüphânesi olan bu değerli kurum, Büveyhî Devleti yıkılınca bir kısmı Selçuklu dönemine intikal etmiştir. Ömrünü Büveyhî hânedânına hizmetle geçiren bu önemli şahsiyet, kütüphânesini Rey'in Rûde Mahallesi'ndeki evinde oluşturmuştu. Bünyesinde binlerce kitâb bulunduran bu devasa kütüphâne, o dönemin bütün Avrupa kütüphânelerinin toplamından daha fazla kitaba sahipti.

[455] Bu mescit hakkında geniş bilgi için bkz.: Keriman, "Nazari be Makaley-i Rey", s. 126-127.

[456] Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 194.

[457] Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, c. VI, s. 499.

[458] Abdülcelil Kazvînî, Büveyhî döneminin en meşhur kütüphânesi olarak Sâhib ibni Abbâd kütüphânesini gösterir. Bkz.: Abdülcelil Kazvînî, *Kitabü'l-nakz*, s. 18.

Öyle ki kütüphânenin sadece dînî alandaki kitaplarını ancak 400 deve taşıyabilirdi. Hatta dönemin Sâmânî hükümdârı Nuh b. Mansûr'un vezîrlik teklifini reddeden Sâhib b. Abbâd buna gerekçe olarak kütüphânesini Buhâra'ya taşıyamamasını göstermiştir. Buna ek olarak Sâhib b. Abbâd, Fahrüddevle'ye yazdığı mektubunda şunları söylemiştir: *"Kitaplarımı taşımam için 700 deveye ihtiyacım vardır."* İbn Abbâd bizzat, kütüphâne raflarında 217 bin cilt kitap olduğunu kendisi söylemiştir. Başka yerde ise bu kitap sayısı için 114 bin rakamı geçer. 385/996 senesinde vefât eden bu önemli şahsiyet, hayatının son yıllarında kütüphânesini Rey şehri yönetimine bağışlamıştır. Başka yerde ise Sâhib b. Abbâd ölünce Fahrüddevle, vezîrin her şeyine el koymuş ve çocuklarını mirasından mahrum bırakmıştır. Ölümünden sonra Rey'deki evinden başka bir binaya taşınan kütüphâne yaklaşık 35 sene el değmeden burada kalmıştır. Fakat Gazneli Mahmûd'un Rey şehrini ele geçirmesiyle birlikte kütüphânedeki Şiîlikle ilgili kitapların çoğu yakılmış, kalanların birçoğu ise ganimet olarak Gazne'ye götürülmüştür.[459]

Rey'de göze çarpan diğer bir şahsi kütüphâne ise 606/1210 yılında inşâ edilen Şahinşâh b. Şehriyâr kütüphânesiydi. Bunun yanında gece-gündüz eğitim veren bir üniversitenin kütüphânesinden de bahsedilir. Kütüphânedeki kitapların Sâhib b. Abbâd kütüphânesindeki kitaplardan meydana geldiği söylenir ki Selçuklular'a intikal eden kısım muhtemelen budur. Bütün bunların dışında Her medrese, hastane ve camide ayrıyeten bir kütüphâne bulunurdu. Buna ek olarak o dönemin âlimleri ve devlet adamları gibi büyüklerin de kendilerine has kütüphâneleri mevcuttu. Örneğin Büveyhîler vezîri Sâhib b. Abbâd'dan başka diğer vezîrler Behrâm b. Mafinne ve Sabur b. Erdeşir'in de şahsi kütüphâneleri vardı.[460]

Rey'de bulunan ve isimleri günümüze ulaşmış olan birkaç kütüphâne şunlardır:

Kütüphâne-yi Sâhibî

Kütaphâne-yi Şerefüddîn Muhammed

[459] Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 545-549; Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 207.

[460] Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 208.

Kütüphâne-yi Medrese-yi Reşîd Râzî
Kütüphâne-yi Mederese-yi Şâh Gâzî
Kütüphâne-yi Abdülcelîl Râzî.[461]

5. Burçlar ve Kümbetler

a. Tuğrul Bey Burcu

İran'ın şaheserlerinden biri olan Tuğrul Bey Burcu (Burc-i Tuğrul Beg) Tuğruliye bağlarından kalma bir bağ içinde silindir biçimli, tuğladan yapılmış bir anıt mezardır. Her ne kadar burç bazen başka hükümdârlara[462] nispet edilse de burada ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in yattığı görüşü daha ağır basmaktadır. Zira hemen hemen bütün kaynaklarda Tuğrul Bey'in Rey'de öldüğü bilgisi yer almakla beraber, bu anıt mezar da bunun bir nişanesi olarak gösterilmiştir. En kalın yerinde duvarların kalınlığı 2 m 80 cm olan bu eserin dış cephesi kolonlu bir şekilde olup toplam kolonların sayısı 24'ü bulmaktadır.[463] Bu kolonların her biri bir saat aralıklarla güneş ışığını görmekte olup bu haliyle yapıt bir güneş saati olma özelliğine sahiptir.

Hamdullah Müstevfî, Reşîdü'ddin Fazlullah ve Yâkût el-Hamevî gibi müllefilerin eserlerinde hakkında bilgi bulamadığımız bu eserin yapılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 534/1139 tarihini gösterenler vardır. 10 m çapında ve yaklaşık 20 m yüksekliğinde olan bu eserin tarihi bin yılı geçmemektedir. Bir birine simetrik olan iki kapıya sahip, içi boş ve tepesi de açık olan esere çıktığınızda Rey'in manzarası sizi karşılar. Kuzeyde İran'ın en yüksek noktası Demâvend görülürken çok uzakta olmayan Çeşme-i 'Ali antik bölgesi, eski Rey surları ile eski şehrin eteklerinde kurulduğu ve Rey harabelerinde bulunduğu Taberek Tepesi görülür. Arkanızı döndüğünüzde ise güney ve güney batısında Hz. Abdülazîm türbesi ve günümüz Rey şehrini görürsünüz. [464]

[461] Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 209.

[462] Timur'un torunlarından Halil Sultan'a nisbet edenler de vardır. Bkz.: Kadyanî, *Târîh-i Rey (Rega)*, s. 158.

[463] Pişgâhî, *Rahnema*, s. 56; Perviz Vercavend, "Burc-i Toğrul", *Dairetü'l Mearif-i Teşeyyu'*, c. III, Tahran 1371 (1993), s. 168-169.

[464] Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 157-159.

Kaçar Hânedânı şahlarından Nâsrüddîn Şah zamanında yıkık halde bulunan burç, Ebû Hasan isimli bir mimâr tarafından kapsamlı bir restorasyon geçirilerek ayağa kaldırılmış ve bugünkü haline getirilmiştir. Restorasyon bitiminde yapıtın güney kapısı üzerine eserin tarihini ve geçirdiği restorasyonu anlatan mermer bir levha konulmuştur.[465] Ayrıca bir duvarla çevrili bahçesinde ziyâretçilere burç hakkında bilgi veren bir levha, bir kaya parçasına Farsça ve İngilizce olmak üzere monte edilmiştir. 1389/1970 yılına geldiğimizde eser Tahran Kültürel Mirası İdaresi tarafından tekrar restore edilmiştir.[466]

b. Diğer Burç ve Kümbetler

Hz. Abdülazîm Türbesi ve Ziyâretgâhı: Hz. Hasan'ın torunlarından olup ölüm tarihi, 250/865 yılı olarak gösterilir. Carla Serena'ya göre bu şahsiyet 436/1044 sensinde vefât etmiş olup yedinci İmâm Mûsâ Kâzım'ın oğluydu. Bu büyük şahsiyet öldüğü sırada Selçuklular şehre hâkimdi. O öldükten sonra buraya türbenin yapılmasıyla burası öyle önemli bir ziyâretgâh haline geldi ki artık şehir, ziyâretgâhın ismiyle anılır oldu. Eskiden Rey yakınlarında olan bu türbe günümüzde Rey şehrinin tam merkezinde kapalı çarşının bitiminde büyük bir camin içinde bulunmaktadır. Camide ayıca İmâmzâde Hamza ve Tâhir'in türbeleri de bulunmaktadır. Kaynaklara göre bu türbeleri ziyâretin ecri büyüktür ve İran Şiîleri için oldukça kutsal bir mekândır. Bunlardan en önemlisi ise Hz. Abdülazîm türbesi olup, camide medfûn diğer imâmzâdeler Hz. Hamza b. Mûsâ ve Tâhir'dir. Ayrıca İmâmzâde (Ebû)Abdullah da günümüz Rey şehrinin kuzeyinde medfûndur.[467]

Bibi Şehr Banu Türbesi: Rey dağının (Bibi Şehr Banu Dağı) güneyinde bulunan bu kümbet mezarda yatan kişi, III. Yezdigerd'in kızı ve Hz. Hüseyin'in eşi Bibi Şehr Banu[468]'dur. Şiîler için bu kümbet kutsal yerlerden biridir. Zira Bibi Şehr Banu Üçüncü İmâm'ın eşi ve Dördüncü İmâm'ın da annesidir. Ya'kûbî'de geçtiği üzere Bibi Şehr Banu, Hz. Hüseyin'in Aliyü'l-Asgar (Zey-

[465] Pişgâhî, *Rahnema,* s. 56-57; Vercavend, "Burc-i Toğrul", s. 169.

[466] Keriman, *Rey-i Bastân,*c. II, 1. bs., 382-383; Vercavend, "Burc-i Toğrul", s. 168.

[467] Keriman, *Rey-i Bastân,*c. II, 1. bs., 384-398, Kadyanî, *Rey (Rega),* s. 125-139; Serena, *Sefername,* s. 203.

[468] *A History of Persia adlı* eserde III. Yezdigerd ve kızı Bibi Şehr Banu Rey'li olarak gösteriliyor. Bkz.: Sykes, *A History of Persia,* s. 542.

nelabidîn) adlı oğlunun annesi olup asıl ismi Hirâr b. Yezdigerd'di. Fakat Hz. Hüseyin, ismini Gazile koymuştu.[469]

Burc-ı Nîkârehâne: Bu yapı Taberek Tepesi'nde olup yapılışı hicrî beşinci yüzyılda Büveyhî dönemine dayanır. 8 kenar biçimde olan burcun iç kısmı dairesel şekildedir.[470] *Siyâsetnâme*'de, Büveyhî hükümdârı Fahrüddevle döneminde Buzurcümid adında bir ateş tapıcının Taberek Tepesi'nde kendisi için bir Sükût Kulesi (Sütudan) yaptırdığından bahsedilir. Nizâmülmülk, Selçuklu döneminde Sipah Sâlâr Gözü denilen bu yapı için çok mal ve emek harcandığını ve yapının iki katlı şekilde tamamlandığını söyler. Fakat Nizâmülmülk, yapı tamamlanınca Rey muhtesipliğini yapan Bahırsan adlı bir kişinin bu kuleye çıkarak yüksek sesle ezan okuduğunu, bundan sonra ise kulenin batıl olduğunu ve Dide-Sipah Sâlâr adını aldığını sözlerine ekler.[471] Bugün hala kalıntısı göze çarpan bu yapının yukarıdaki Burc-ı Nîkârehâne ile aynı olduğu söylenir.[472]

Kümbet-i İnanç: Taberek Tepesi'nde gömülü olan bu zat, Irâk Selçukluları'nın Rey vâlîsiydi. Asıl adı Hüsâmüddîn İnanç Sungur olan ve Irâk Selçukluları'ndaki tahta mücadelelerinde aktif rol oynayan İnanç Bey, nihayetinde Azerbaycân meliki İldeniz'le savaşırken ölmüştür (563/1167)[473]. Rey'de Künbet-i İnanç adıyla anılan bu künbette bu şahsiyetin yattığı söylenir. Burcun iskeleti taştan ve tuğladan meydana gelmiştir.

Bibi Zübeyde Türbesi: Bu kişi de Hz. Hüseyin'in Bibi Şehr Banu'dan olma kızı olarak gösteriliyor. Kerbelâ vakasından sonra Rey'e geldiği düşünülüyor.

İbn Bâbûye Türbesi: 381/992'de vefât eden İbn Bâbûye, Şiîler'in önemli âlimlerdendi.

[469] Minorsky, "Rayy", s. 471; *Historic Cities*, s. 447

[470] Perviz Vercavend, "Burc-ı Nîkârehâne", *Dairetü'l Mearif-i Teşeyyu'*, c. III, Tahran, 1371, s. 172.

[471] Nizâmülmülk, *Siyâset-Nâme,* haz. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 121-122.

[472] Vercavend, "Burc-ı Nîkârehâne", s. 172.

[473] Gülay Öğün Bezer, "İldeniz, Şemseddîn", *DİA,* c. XXII, s. 81.

Ebû Muzaffer Hocendî Türbesi: 496/1103'te Rey'de vaaz verdikten ve minberden indikten sonra bir kişi tarafından öldürülmüş önemli bir şahsiyettir. Bu kişi İsfehân'da Nizâmiye Medresesi müderrislerindendi.

Ziyârî Merdâvîc Künbedi: Rey'de medfûn ilk büyük tarihi şahsiyet Ziyârîler Devleti hükümdârlarından Merdâvîc'tir. 323/935 yılında İsfehân'da bir hamamda öldürülen bu hükümdârın naaşı Rey'e getirilip kendisi için yapılan bu kümbette defnedilmiştir. Rey'in doğusunda bugün Eminâbâd diye geçen bölgede medfûndur.

Kümbet-i Fahrüddevle: Rey'de bulunan kûfi hatlı bu kümbetin, Büveyhî hükümdârlarından Fahrüddevle'ye ait olduğu söylenir. Ancak bu kümbetin bizim bahsettiğimiz Tuğrul Bey Burc'u olması kuvvetle muhtemeldir. Zira kümbet hakkında verilen bilgiler bu bilgiyle örtüşmektedir. O halde yukarıda bahsettiğimiz gibi Tuğrul Bey Burcu'nun başka sultanlar için yapıldığı bilgisine bakarak, bu sultanlardan birinin Fahrüddevle olduğunu söyleyebiliriz.

Bu şahsiyetlerden başka, Rey'de çeşitli dönemlerde yaşamış ve Rey'de gömülmüş olduğunu bildiğimiz tarihi şahsiyetler ise şunlardır: Büveyhîler'den Mecdüddevle; Civânmerd-i Kassâb, Ebû'l Feth Râzî, (ilk Şiî tefsirin sahibi. Eseri: *Ravzü'l cânân fi tefsîri'l-Kur'ân*'dır), İbrahim Havas (H. III. yüzyıl âlimlerindendir. Mescid-i Mehdî'de vefât edip bu yakında gömülmüştür.) Muhammed b. Hasan Şeybânî (Hanefî fıkıhçılardan), Hişâm b. Abdullah Râzî, fakîh olan Muhammed İbn el-Hasan, tabip Zekeriyya er-Râzî, gökbilimci Fezarî[474], Kisaî (Harun Reşîd ve oğulları Memûn ve Emîn'in hocasıydı ve 197/813 yılında Rey'de vefât etmiştir.).[475] Selçuklular'dan Altuncân Hâtûn (Tuğrul Bey'in eşi)[476], Kutalmış[477], Melikşâh'ın iki oğlu (isimleri verilmiyor),[478] III. Tuğrul ve Oğuz Bey'i Kızıl[479]. Bunların yanısıra Timurlu Devlet'nin hükümdârı Şahruh da 750/1350 senesinde Rey'de vefât etmiştir.[480]

[474] İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, c. II, s. 379; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 59.

[475] İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, c. II, s. 379; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 459.

[476] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 31; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 139.

[477] Zehebî, *A'lâmnü'n-nübelâ*, s. 361; Faruk Sümer, Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971, s. 44.

[478] Reşîdüddîn *Cami'u't-tevârîh*, s. 138.

[479] Azîmî, *Azîmî Târîhi*, s. 88; Caferiyan, *Târîh-i İran-ı İslâmî*, s. 333.

[480] Keriman, "Nazari be Makale-yi Rey", s. 124.

Genel olarak bu şahsiyetlerin mezar yerine baktığımıza burada bile bir Sünnî-Şiî çekişmesi karşımıza çıkar. Öyle ki şehirde ölen Sünnî şahsiyetler Rey'in doğu kısmında gömülürken, batı kısmında ise Şiî âlimler defnediliyordu. Fakat bugün bir kaçı dışında bu mezarlardan herhangi bir işaret yoktur.[481]

6. Kaleler, Surlar ve Kapıları

Taberek Kalesi: Stratejik bir yeri, bir geçidi korumak amacıyla genelde yüksek yerlerde inşâ edilen yapılara kale denir. Çeşitli dönemlerde önemli bir karargâh olarak kullanılan Rey şehrinde de kaleler inşâ edilmiş olup bunlardan en önemlisi Taberek[482] Kalesi'dir. "Küçük Taber" manasına gelen Taberek, aslında eski Rey şehrinin çevresinde kurulduğu tepenin adıdır. Öte yandan Rey'deki büyük dağın (Bibi Şehr Banu Dağı) güneyinde iki küçük dağ vardır. Bu dağlardan doğudakine ve yanında bugün Tahran çimentosu bulunan dağa "Kûhek" denilirken, batıdaki dağa ise "Kûh-i Nikârhâne" denilir. Bugün dahi kalıntıları göze çarpan Taberek Kalesi de bu dağın üzerinde kurulmuştu.[483] Kûh-i Nîkârehâne ise Taberek Tepesi'nin bugünkü ismidir.

Kalenin ne zaman inşâ edildiği tam olarak bilinmemekle beraber ilk inşâ edenin İran efsanelerin başkahramanlarından, kendisi de Rey'li olan Menuçehr b. İrec'in olduğu belirtilir. Ancak kalenin İslâmî dönemde inşâ edildiğini söyleyenlerin yanı sıra, Ziyârîler'den Menuçehr[484]'in inşâ ettiğini söyleyenler de vardır.[485] Büyük bir şöhrete sahip olan bu tepenin etrafında tarih boyunca önemli olaylar cereyan etmiştir. Bunlardan biri Rey'in İslâm orduları tarafından fethi esnasında gerçekleşmiştir. Rey muhafızları ile İslâm ordusu arasında

[481] V. Minorsky, *Hudûd al-Âlam*, s. 132-133; Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 329-467; Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 124.

[482] Farsça sözlüklerde Taber kelimesi dağ anlamına gelmektedir. Zira Taberistân, sözlüklerde dağlık bölge manasında kullanılır. Bu kale bu küçük dağın üzerinde kurulduğundan tarihçiler bu dağın ismini bu kaleye vermişlerdir. Bunun dışında Taber kelimesi birçok yerde kullanılmıştır. Gerdine (dağ geçit)yi Taber, Taberan, Taberes, Taberistân, İsfehân'daki Taberek, Tabere, Taberiyye gibi. Daha fazla bilgi için bkz.: Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 481-491.

[483] Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 481-497.

[484] Ziyârîler'in beşinci hükümdârıdır.

[485] Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 149.

meydana gelen savaş bu dağın ve kalenin etrafında gerçekleşmiştir. Savaş sonrasında kale Rafi' b. Herseme tarafından onarılmıştır[486].

Selçuklular Rey'i ele geçirince Tuğrul Bey'in emriyle Taberek Kalesi yerle bir edilmiş ve yeniden yapılmıştır.[487] Fakat bu bilginin aksine Taberek Kalesi'nin sanılanın aksine yıkılmadığı görülüyor. Zira Tuğrul Bey döneminde, Büveyhî hükümdârı Melikürrahîm'in bu kalede esir olarak tutulduğu bilgisine sahibiz.[488] Ayrıca Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hâtûn'un da bu kalede bir dönem hapsedildiğini biliyoruz.[489] Son Irâk Selçuklu sultanı III. Tuğrul ile Harezimşâh Alâüddîn Tekiş arasında meydana gelen çatışmalarda ise Taberek Kalesi bahsi çok geçer. Nihayet kale bu dönemde Sultan III. Tuğrul tarafından yıkılmıştır.[490] Dolayısıyla yeni bir kale inşâ edilmiş olabilir ama Taberek Kalesi'nin eski bir kale olarak varlığını devam ettirdiği daha mantıklıdır. Tuğrul Bey muhtemelen kaleyi ele geçirince içindeki eski sarayı yıktırıp yerine yeni bir saray yaptırmış olup, kaleye dokunmamıştır.[491] Son olarak *Nüzhetü'l-kulûb*'da kalenin, Taberek Tepesi'nin kuzey yamacında bulunduğu söylenmiştir.[492]

Hısn-ı Zeynebdî: Bu kalenin ismine ilk defa Belâzûrî'nin *Fütûhu'l-büldân*'ın da rastlıyoruz. Kitapta konudan şöyle bahseder: "Müstakbel Abbâsî halîfesi Muhammed Mehdî, Muhammediyye[493]'nin içinde bulunan Hısn-ı Zeynebdî Kalesi'nin yenilemesini emretti ve içine indi. Bu kale Mescidü'l-Cami'nin ve Darü'l-İmare'nin mukabilindeydi. Ya da ona nazırdı. Fakat daha sonra hapishâneye çevrildi."[494] Zeynebdî ismi Farsça'da silahtarbaşı manasında olup, Müslümânlar burayı aldıktan sonra buraya Zeynebî ismini takmışlardır. Ancak bu kalenin konum itibariyle Taberek Kalesi olması ihtimali yüksektir.[495]

[486] Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, C. II, s. 895.

[487] Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 150.

[488] el-Hüseynî, *Ahbaru'd-devleti's-selçûkiyye*, s. 13; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, c. I, s. 39; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 164.

[489] Bündârî, *Zubdetü'l-nusra*, s. 89; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 158.

[490] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 293-294; Kadyanî, *Rey (Rega)*, s.150; Pişgâhî, *Rahnemâ*, s. 55.

[491] Müneccimbaşı, *Camiü'd-düvel*, c. I, s. 15; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 111.

[492] Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 57.

[493] Rey'in Abbâsîler dönemindeki ismi Muhammediyye idi.

[494] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 458-459.

[495] Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II. 1. bs., s. 519.

Ferruhân b. Zeynebdî Kalesi: Varlığını tespit ettiğimiz bir başka kale Ferhân (Ferruhân) b. Zeynebdî Kalesi'dir. Rey fethedilince kale Rafi' b. Herseme tarafından onarılmıştır ve bundan sonra özellikle Müslümân komutanlar bu kalede oturmaya başlamışlardır. *Fütûhu'l-büldân*'da bu kalenin Ârin olarak da adlandırıldığı bilgisi yer alır.[496] Kalenin bir kısmı hala ayakta olup Rey yakınlarındaki Eminâbâd'ın doğusunda Zendan ismiyle anıla gelmektedir.[497] Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Ferruhân Kalesi Cevsak diye de anılmaktadır. Örneğin Yâkût el-Hamevî de şu ibareyi aktarır: *"Cevsak, Ferruhân Kalesi'nin ta kendisidir ve Rey nahiyesinde bulunmaktadır."*[498]

Bu kalelerden başka, yapılışları İslâm öncesi döneme rastlayan ve günümüzde Rey'in çevresinde yer yer kalıntıları göze çarpan Bâtân, Belisân, Reşkân ve Abes adlı kaleler de vardır ve bunlar eski Rey dediğimiz Rey-i Berîn'de yani İslâm'dan önceki Rey'de yer alırdı.[499] Son olarak, Kale-yi Kende Kûh ve Kale-yi Serçâhân adlı iki kaleden daha bahsedilse de bunlar hakkında pek bilgi yoktur. Sadece şunları söyleyebiliriz ki Rey'in kuzeyinde hala kuyular vardır ve Çah ise Farsça'da kuyu demek olup muhtemelen Serçâhân Kalesi ismini bu kuyulardan almıştır. Dolayısıyla eğer varsa böyle bir kuyu, kalenin bu kuyular yakınında inşâ edilmiş olması muhtemeldir.

Tuğrul Bey döneminde bir kaleden daha bahsedilir. Buna göre Tuğrul Bey'in üvey oğlu Enûşirvân, Rey yakınlarında olduğu belirtilen bu kaleye hapsedilmişti. Tuğrul Bey'in son demlerinde gerçekleşen bu olayda kale komutanı, Enûşirvân'la anlaşmış, buna göre eğer Sultan vefât ederse Enûşirvân serbest kalacaktı. Ancak Sultan vefât ettiği halde, vezîr el-Kündürî'den korkan komutan, Enûşirvân'ı serbest bırakmamıştır. Bunun üzerine Enûşirvân bu kaleden kendini aşağı atmak suretiyle intihar etmiştir.[500] Fakat bu kalenin yukarıda bahsedilen Kale-yi Kende Kûh ve Kale-yi Serçahân kalelerinden birisi olması kuvvetle muhtemeldir.

[496] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 456; Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 150.

[497] Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II. 1. bs., s. 521.

[498] Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 522.

[499] Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 517.

[500] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 65-66.

Rey'in kaleleri dışında, bu kaleleri ve şehri bir çember içine alan surları ve bu surlardan açılan çok sayıda kapısı da mevcuttu. Rey şehri çok eski zamanlardan beri ticarî yönden, tâcirlerin, kafilelerin, muhtelif malların takas edildiği önemli bir merkez olmuştur. Diğer taraftan, mamûr, meşhûr ve aynı zamanda büyük bir şehir olması da cihân hükümdârlarının, fatihlerin gözdesi olmasına neden olmuştur. Bu şehir korunaksız değildi ve etrafı surlarla çevrili olup bu surlardan dış dünyaya açılan yeterli sayıda kapı vardı. Bu surlardan günümüze sadece bir parça kalmış olup, bugün Rey'in antik bölgesi olan Çeşme-i 'Ali'dedir. İslâmî dönemde şehir yeniden inşâ edilince, şehrin muhafazası için surlarla birlikte demir kapılar da yapılmıştır. O dönemi konu alan kaynaklarda bu kapı (dervaze, bâb[501])ların isimleri tek tek yazılmıştır.

Dervaze-[502]yi Ahenîn
Dervaze-yi Bâtân
Dervaze-yi Belisân
Dervaze-yi Cârub Bendân
Bâbü'l-Harb
Dervaze-yi Hanzala
Dervaze-yi Horasan
Dervaze-yi Dûlâb
Der-i Reisü'r-Rûde
Der-i Şikân
Der-i Zâmehrân
Bâb-ı Sîn
Bâbü't-Taberîn
Der-i 'Âbis
Der-i Asâb
Der-i Kende
Dervaze-yi Kûhkîn

[501] Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 199-200.

[502] Dervaze ve der Farsça'da, Bâb ise Arapça'da kapı demektir.

Bâbü'l-Medine (ya da der-i Şehristân)

Der-i Maslahgâh

Dervazey-i Hişâm[503]

Guy Le Strange, İbn Havkal'ın bu kapılardan yalnızca 5 tanesi hakkında bilgi verdiğini söyler. Buna göre Batak (veya Bâtân) kapısı Bağdâd yoluna, Bâb-Belisân, Kazvîn tarafına; Bâb-ı kûhek, Taberistân tarafına; Bâb-ı Hişâm, Horasan yoluna ve Bâb-ı Sîn, Kum şehri tarafına açılırdı.[504]

7. **Han, Hamam ve Kervansaraylar**

Tarihi İpek Yolu'nun en önemli duraklarından biri de Rey şehridir. Dolayısıyla tâcirlerin oturup dinlenebileceği, uyuyacağı, kısacası temel ihtiyaçlarını karşılayabileceği han, hamam ve kervansaray gibi sosyal ve ticarî binalara ihtiyacı vardır. Bu noktada elbette ki Rey bu müesseselerin varlığı yönünden zengindi. Makdisî, Rey şehrinin güzelliğinden bahsettikten sonra Rey'de güzel Kervansaraylar ve hânların varlığını vurgular. Emîn Ahmed Râzî de şehirde 6. 000 medrese ile han ve 1200 kervansarayın varlığından bahseder.[505] Bu rakamlar abartılı olsa da şehirdeki medrese ve kervansarayların çokluğunu belirtmek açısından önemlidir. Önemli ticaret merkezlerinden biri olan Rey şehrinde kervansarayların en büyükleri özellikle Rûde Mahallesi'nde toplanmıştı. Bunun dışında şehrin geniş olan caddelerinin her iki yanında hânların bulunduğu belirtilir. *Kitâbu'l-nakz* adlı eserde de bir kervansaraydan bahsedilmekle beraber, bunun küçük olduğu ve Aşure-Tasi'a gibi Şiî matem merâsimleri için kullanıldığını belirtilir.[506]

Ebû Dülef Seyâhatnâmesi'nde Rey'de güzel kaplıcaların varlığına işaret edilirken, *Ahsenü't-tekâsîm*'de aynı güzellikte temiz hamamların varlığı bilgisi yer alır.[507] Yukarıda sözü edildiği gibi el-Kazvînî şehrin içinden kirli bir suyun

[503] Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 200.

[504] İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, II, s. 378; Le Strange, "The Lands of the Eastrn Caliphate", s. 214.

[505] Makdisî, *Âhsenü't-tekâsîm*, s. 582; Emîn Ahmed Râzî, *Heft İklim*, s. 3.

[506] Keriman, *Rey-i Bastân*,c. II, 1. bs., s. 336-338

[507] Keriman, *Rey-i Bastân*,1. bs., s. 336.

geçtiğini söyledikten sonra bu suyun neden böyle olduğunu açıklar. Ona göre halk çamaşır gibi her tür şeyini yıkadıktan ve yıkandıktan sonra kirli sularını buraya akıtırlar. Bu yüzden halk ancak gece yarısı gelip bu sudan istifade edebiliyordu. Zira ancak o vakit su saf ve temiz hale geliyordu.[508] Bundan da anlaşılıyor ki bu kirli sular hamamlardan gelmektedir.

8. Çarşı ve Pazarlar

Toplanma yeri, alım satım mahalli manasına gelmekte olan pazar kelimesi Pehlevice'de "vakar" şeklinde geçerken, eski Farsça'da ise "abakârî" şeklinde geçmektedir. İlkin şehirlerde kurulan pazarlar daha çok kalesi olan şehirlerde hızlı gelişir ve büyürdü. Rey gibi şehirlerde ise pazarlar kalede yayılmıştı. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Rey'in pazarları büyük ve genişti.[509] İbn Havkal'a göre hem açık hem kapalı olan Rey pazarlarının bir tarafı ağaçlarla çevriliyken, diğer bir tarafında ise geniş caddeler vardı. Çeşitli dönemlerde Rey'de kurulan pazarların isimleri ise şunlardır.

Pazar-ı Bâbü'l-Cebel

Pazar-ı Bâbü's-Sîn

Pazar-ı Bâbü'l-Hişâm

Pazar-ı Belisân

Pazar-ı Dehek-i Nû

Pazar-ı Rûde

Pazar-ı Sârbânân

Pazar-ı Nerme

Pazar-ı Nasırâbâd

Çehâr Sûk veya Çehâr Pazar-ı Rey[510]

İsimlerinden de anlaşılacağı üzere bu pazarlar genelde şehir kapılarının yakınında kurulurdu. Yukarıda saydıklarımızdan Rûde, Belisân, Dehek-i Nû,

[508] Kazvînî, *Asârü'l-bilâd*, s. 375-376.

[509] Makdisî, *Âhsenü't-tekâsîm*, s. 582.

[510] İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, c.II, 378-379; Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 201-202; Perviz Vercavend, "Bazarha-yı Rey", *Dairetü'l Mearif-i Teşeyyu'*, c. III, Tahran 1371, s. 36-37.

Nâsırâbâd, Sârbânân, Bâbü'l-Cebel, Bâbü'l-Hişâm ve Bâbü's-Sîn (Çin) ise bunların en meşhûrlarıydı. Mesela İbn Fakîh, bunlardan Sârbânân çarşısını şu şekilde anlatır: *"Dünya'da uğradığım yerlerden Semerkand, Şâm, Rakka ve Rey kadar güzel başka yerler görmedim. Bunlardan Rey'de Sarbanân ise apayrıdır. Buranın pazarı bir yol gibiydi ve şehri ikiye bölerdi. Pazarın ortasından ise bir nehir geçerdi. İki yanında da bir birine bitişik ağaçlar vardı. Pazar bir çarşı gibiydi."*[511] Öte yandan İbn Havkal da bu pazarlardan Rûde Pazarı'nı şu şekilde anlatır: "Geniş bir caddede yer alır. Çevresinde hânlar, binalar, akaretler ve evler vardır." Son olarak hakkında bilgiye sahip olduğumuz bir diğer Pazar Çehar Sûk'dur. Bu pazarın Selçuklu tarihinde kötü bir hatırası vardır. Zira Irâk Selçuklu Sultanı III. Tuğrul öldürülünce, başı Bağdâd'a gönderilmiş, bedeni ise bu pazarda teşhir edilmişti.[512]

9. Rey'in Evleri ve Mahalleleri

Rey'in milattan önceki sakînleri evlerini yaş çamurdan ve kerpiçten inşâ ederlerdi. Dolayısıyla ev yapımında taş veya tuğla kullanmadıklarından dolayı günümüze bu evlerden eser kalmamıştır. Öte yandan İslâmî kaynaklardan anladığımıza göre İslâmî dönemde de Rey halkı evlerini bazen kerpiçten yapardı. Bazen bu kerpiçlerin arasında tuğla da ördükleri görülürdü. Guy Le Strange de Rey halkının daha çok evlerini kil ve pişmiş topraktan inşâ ettiklerini söyler.[513]

Zekeriyya el-Kazvînî ve Yâkût el-Hamevî de Rey'in evleri hakkında ilginç bilgiler verir bize: *"Rey ve Tahran halkı yer altında evler inşâ etmiştir. Onlar kendilerini herhangi bir tehlike ve tehdit altında hissettiklerinde hemen oralara sığınmaktadırlar. O kadar hazırlıklılardır ki düşman onları günlerce kuşatma altında tutsa bile hiçbir şey elde edemeden gitmek zorunda kalırdı. Yer altından çıktıklarında ise yol kesme, baskın ve adam öldürme gibi terör faaliyetlerinde bu-*

[511] İbn Fakîh, *Muhtasar,* s. 273; Vercavend, "Bazarha-yı Rey", s. 37.

[512] İbn Havkal, *Suretü'l-arz,* c. II, s. 378; Keriman, *Rey-i Bastân,* c. II, 1. bs., s. 214-217; Vercavend, "Bazarha-yı Rey", s. 37.

[513] Keriman, *Rey-i Bastân,*c. II, 1. bs., s. 332; Le Strange, "The Lands of the Eastrn Caliphate", s. 216.

lunuyorlardı. Bu kişiler çoğu zaman bölgedeki sultanlara isyan ederdi."[514] Yâkût el-Hamevî, Rey'in evleri hakkında ayrıca şunları kaydeder: *"Rey ise güzel bir şehirdir. Ben onu gördüm ve ilgi çekici evleri vardır. Birbirlerine kenetlenmiş tuğlalardan inşâ edilmiştir ve parlak bir mavi renge sahiptirler."*[515]

Rey'li bir müellif olan Emîn Ahmed Râzî'nin verdiği bilgilere göre Rey şehrinde 96 mahalle bulunurken her mahalle 46 sokağa sahipti. Şehirde ortalama ise 300 bin hâne mevcuttu.[516] İsimlerine ulaşabildiğimiz Rey'in mahalleleri ise şunlardır:

Mahalle-yi Bâtân
Mahalle-yi Pâlânger
Mahalle-yi Cilâbâd veya Gilâbâd
Mahalle-yi Der-i Reşkân
Mahalle-yi Der-i Şehristân
Mahalle-yi Der-i Abbâs
Mahalle-yi Der-i Kende
Mahalle-yi Der-i Maslahgâh
Mahalle-yi Dervaze-yi Ahenîn
Mahalle-yi Dervaze-yi Cârûb Bendân
Mahalle-yi Derine-yi Kubbe
Mahalle-yi Rûde
Mahalle-yi Ruyân
Mahalle-yi Za'feran Cay
Mahalle-yi Sârbânân
Mahalle-yi Sarây-ı Eyalet
Mahalle-yi Seynîrin

[514] Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân,* c. II, s. 894; Kazvînî, *Asârü'l-bilâd,* s. 375;

[515] Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân,* c. II, s. 893; Le Strange, "The Lands of the Eastern Caliphate", s. 216.

[516] Emîn Ahmed Râzî, *Heft İklim,* s. 3-4.

Mahalle-yi Şâfiîyye
Mahalle-yi Fahrâbâd
Mahalle-yi Felisân veya Belisân
Mahalle-yi Kuy-i İsfehâniyân (İsfehânlılar)
Mahalle-yi Kuy-i Fîrûze
Mahalle-yi Mehdîâbâd
Mahalle-yi Nahek
Mahalle-yi Nâsrâbâd[517]

[517] Kadyanî, *Rey (Rega)*, s. 200-201.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
REY'Lİ MEŞHÛR ŞAHSİYETLER

1. Ebû Bekir Zekeriyya er-Râzî

İslâm âleminin, gelmiş geçmiş en büyük hekimi olan Ebû Bekir er-Râzî, Birunî'ye göre 251/865 senesinde Rey'de dünyaya gelmiş olup tam adı, Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî'dir. "Avrupa'nın üzerine doğan İslâm güneşi" olarak tanımlanan Ebû Bekir er-Râzî, Batılılarca, "Rhazes", "Raghensis", "Bubcaris" isimleriyle anılmakta olup, İslâm dünyasının Calinus (Galen)'u olarak da tanımlanmıştır.[518]

er-Râzî'nin, hayatının ilk yılları hakkında geniş bilgi olmamakla beraber, onun gençlik yıllarına gelinceye dek kuyumculukla hayatını idame ettiğini ve bir yandan da şiir ve müzikle uğraştığını biliyoruz. Ancak bu yaşlardan sonra müziği yakışıksız bulup tıp ve felsefeye yönelmiştir.[519]

İslâm'ın büyük doktoru er-Râzî'nin tıbba yönelmesi ise bir kaç sebebe dayandırılır. Bir görüşe göre er-Râzî, tıp ilminden önce kimya ile uğraşırken, laboratuvarda çalışmış ve çıkan gaz ve buharlardan gözlerinin rahatsız olması dolayısıyla kimyadan vazgeçip tıbba yönelmiştir.[520] Diğer bir görüşe göre

[518] Hayrettin Zirikli, *el-A'lâm,* c. VI, Darü'l-İlm li'l-Melâin, Beyrut, s. 130; Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi,* çev. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul 1972, s. 162-163; Mahmut Kaya, "Râzî, Ebû Bekir", *DİA,* c. XXXIV, s. 479; Hüseyin Karaman, "Bir Biyografi Denemesi: Ebû Bekir er-Râzî", *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi,* c. III, S. 6, Çorum 2004, s. 101.

[519] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân,* c. V, s. 158; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enba fi tabakat el-etıbba,* Mektebetü'l-Hayat, Beyrut 1965, s. 414-416; Karaman, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 105-106.

[520] Zahîrüddîn Beyhakî, *Târihu Hükemâi'l-İslâm,* thk. Memduh Hasan Muhammed, Metabiül Faruk el-Hadise, Kahire, s. 30-31; Hüseyin Karaman, *Râzî'nin Ahlak Felsefesi,* İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 20.

ise er-Râzî'nin, Bağdâd hastanesinde yaşamış olduğu tecrübeler buna sebep olmuştur.[521] Fakat her ne sebeple olursa olsun, onun tıp ilmiyle uğraşmaya başlamasıyla, bu ilimde bir çığır açılmış ve günümüz modern tıbbın temelleri atılmıştır.

İlkin Rey hastanesinin başhekimiyken, Abbâsî halîfesi tarafından Bağdâd hastanesi başhekimliğine getirilen Ebû Bekir er-Râzî bu hastanede, hala günümüzde de yapılmaya devam edilen uygulamalar tatbîk etmiştir. Buna göre er-Râzî, hastanede nöbet sistemini başlatmış, dâhiliye, hariciye, nöroloji, ortopedi ve göz doktorundan oluşan yirmi dört kişilik bir uzman kadrosu oluşturmuş, hasta muayenesinde[522], geliştirdiği bir yöntem ile kliniklerde hastalar önce asistanlar, sonra baş asistanlar ve en sonda kendisi muayene etmiştir. Bunun dışında hastanede, hasta tabelasına; muayene, teşhis, ilaç tetkikleri ve hastalığın takibini itinalı bir şekilde kaydetmiştir. er-Râzî, ayrıca hasta başında yapılan günlük vizitlerle, ilk defa pratik tıp eğitimini başlatmıştır.[523] Ayrıca er-Râzî'nin bunlar dışında tıbba getirdiği başka yenilikler de vardır. Tıp tarihinde ilk defa er-Râzî, *el-Cüderî ve'l-hasbe* isimli eserinde çiçek ve kızamık hastalıklarının ayrı ayrı hastalıklar olduklarını ifade etmiş ve aralarındaki farklılıklardan bahsetmiştir. Yine hayvan bağırsağını ameliyat dikişi, cıvayı müshil ve

[521] İbn Ebû Usaybia, *tabakat el-etıbba,* s. 414-415; Karaman, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 108; Aziz el-Azîme, *Ebû Bekr el-Râzî,* Riad el-Rayyes Books, Beirut 2001, s. 169. Bağdâd'ta hastanede yaşadıkları hakkında bkz.: Aziz el-Azîme, *Ebû Bekr el-Râzî,* s. 169-170.

[522] Râzî'nin burada uyguladığı yöntem, öğrencilerine uyguladığı yöntemle benzer nitelik göstermektedir. Zira er-Râzî, ders verirken öğrencilerini seviyelerine göre oturturdu. Ortada kendisi bulunur, ondan sonra da en kıdemli olanlardan başlamak suretiyle öğrencileri halka halinde etrafını sararlardı. Böylece kendisine en yakın halkayı en kıdemli öğrencileri, en dış halkayı ise en son gelen öğrencileri oluştururdu. Dolayısıyla dışarıdan herhangi bir şey sormak ya da bir konuda bilgi almak için gelen kimse, ilk önce en son gelen öğrencilerin oluşturduğu dıştaki halkaya, yeterli derecede cevap vermezlerse ikinci halkaya, onlar da bilmezlerse diğer halkaya ve eğer hiç kimse tatmin edici cevap vermezse en son er-Râzî'ye sorardı. Filozof, bu şekilde bir metot takip etmek suretiyle hem öğrencilerinin rahatlıkla cevap verebilecekleri basit sorularla ilgilenmek suretiyle lüzumsuz zaman kaybının ve kendisini çok fazla yormanın önüne geçmiş, hem de öğrencilerine öğrendiklerini başkalarına aktarma ve pratiğe dökme imkânı vermek suretiyle onların bilgilerinin kalıcı olmasını sağlamış, aynı zamanda da onları pasiflikten kurtarmış olmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz.: İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* thk. Muhammed Ahmed Ahmed, el-Mektebe Tevfikiyye, (y.y), (t.y), s. 403-404, İbn Ebû Usaybia, *tabakat el-etıbba,* s. 416; Zirikli, *el-A'lâm,* s. 130; Karaman, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 114-115.

[523] Köker, "Ebû Bekir Râzî'nin Hayatı", s. 4-5.

alkolü antiseptik olarak ilk kullanan, ilk defa göz bebeğinin ışığa tepkisini fark eden ve eczacılığa Ortaçağ Avrupa'sında "Album Rhazes" olarak bilinen beyaz kurşun melhemini kazandıran kişidir.[524] Öte yandan Avrupalılar'ın görüşüne göre: "Tıbbı Hipokrat yarattı. Ölmüştü, Galen (Calinus) diriltti. Dağınık haldeydi er-Râzî topladı, fakat noksanlıklarını İbn Sinâ tamamlamıştır". [525]

er-Râzî'nin, tıbbın dışında en etkili olduğu ikinci alan ise felsefe olmuştur. er-Râzî'nin felsefî akideleri en çok Şiî çevrelerde etkili olmuşken, Nevbahtî, *Kitâb el-yâkût* adlı eserindeki zevk nazariyesini ondan almıştır. Öte yandan, Kirmânî, Nâsır-ı Hüsrev ve Şiî-İsmâilî dâisi olan Ebû Hâtim er-Râzî[526], onun felsefî sisteminin bazı kısımlarını reddetmişlerdir. Bunun dışında, onun felsefesiyle mücadele etmeye çalışan kişiler arasında Fârâbî, İbn Heysem ve İbn Meymûn gibi şahsiyetler de vardır.[527] er-Râzî, İslâm felsefe tarihinde, felsefî ahlak tarzında yazılmış olan ilk eser olma özelliğini taşıyan *Tıbbu'r-ruhânî* adlı bir eser de yazmıştır.[528] Buna rağmen er-Râzî'nin hayatının bir filozof (Sokrates gibi)hayatı gibi olmadığını söyleyenlere karşı: ülkesinde hiç kimsenin tıp alanında kendisini geçemediğini, filozof adına yakışmayacak hiç bir davranışta bulunmadığını, fizik ve metafizik disiplinleriyle ilgili 200'e yakın eser yazdığını belirtip: *"Ulaştığım bu bilgi düzeyi filozof adını anmama yetmiyorsa, keşke bilseydim çağımızda bu isme layık olan kim var?"* demek suretiyle kendisini savunmuştur.[529] İbn Ebî Usaybiâ'nın *Uyûnu'l-enba fi tabakâti'l-etıbba*'sında ise er-Râzî, kimya bilimiyle uğraşmayan filozofa, filozof denmez demiştir.[530]

[524] Karaman, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 111.

[525] Köker, "Ebû Bekir Râzî'nin Hayatı", s. 4.

[526] Bu, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Ebû Hâtim'in babası olan Ebû Hâtim'den farklı olup, âlim bir İsmâilî dâisiydi. Bu dâi İsmâilîler arasında o kadar etkiliydi ki öldüğünde Cibâl İsmâilîler'i kargaşaya düşmüşledir. Öte yandan bu kişi yazmış olduğu *A'lâmu'n-nübüvve* adlı eserinin birinci babını Ebû Bekir er-Râzî ile Rey'de aralarında geçen ve üç ayrı oturum şeklinde devam eden tartışmalara ayırmıştır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.: Mahmut Kaya, "Ebû Bekir er-Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî Arasında Geçen Tartışma", İslâm Tetkikleri Dergisi, c. IX, İ.Ü.E.F. Basımevi, İstanbul 1995; Daftary, *İsmâilîlerin Tarihi ve Öğretileri,* s. 187-218.

[527] P. Kraus, S. Pines, "Razî, Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya", *İA*, c. IX, s. 642.

[528] Karaman, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 102.

[529] Ebû Bekir er-Râzî, *et-Tıbbu'r-ruhanî,* Kahire, 1939, s. 110; Mahmûd Kaya, "Razî Ebû Bekir", s. 479.

[530] İbn Ebû Usaybia, *Tabakat el-etıbba,* s. 419.

Bu alanlar dışında Ebû Bekir er-Râzî'nin tıptan önce kimya (Bu alanda 12 kitap yazmıştır) ve simya ile de uğraştığı ve bu konularda eserler verdiğini görüyoruz.[531] er-Râzî'nin kimya ile uğraşırken gözlerinin bozulmaya başlamasından bahsetmiştik. Öte yandan er-Râzî, kimya biliminin başlangıcı olan ve basit bir şekilde çeşitli madenlerden altın elde etme sanatı olarak ifade edilen Simya ile de ilgilenmiş ve bu konuda yazdığı *Kitâbu'l-mansûrî* adlı eserini, arkadaşı olan Rey vâlîsi İsmâil b. Mansûr'a ithaf etmiştir.[532]

Tıbbı sistematik bir bilim haline getiren er-Râzî'nin, İbn Ebî Usaybiâ'ya göre 200 kadar eseri varken, İbnü'n-Nedîm bu sayıyı 167 olarak gösterir.[533] Fizik, metafizik ve mantık alanlarından eserleri maalesef günümüze ulaşamamıştır. Toplamda eserlerinden günümüze ulaşanların sayısı ise 59 olarak bilinmektedir. Bunun dışında er-Râzî'nin felsefe alanında 80 kadar eser yazdığı belirtilir. er-Râzî yukarıdaki ilimler dışında tabii ilimler, astronomi, matematik, dîn, gramer, müzik, ilahiyât ve ahlak üzerine de eserleri vardır. er-Râzî'nin bilinen en önemli eserleri ise şunlardır: Biyografisi niteliğinde olan *es-Siretü'l-felsefiyye*, ahlakla ilgili en önemli eseri, *et-Tıbbu'r-ruhânî*, hekimlik ahlakı üzerine yazdığı, *Ahlâku't-tabîb*, bir siyasetname mahiyetinde olan *İmâratü'l-ikbâl ve'd-devle,* ahlak felsefesi üzerine yazmış olduğu *Kitâbu'l-lezze ve el-Havi et-tıbb*[534]'dır. er-Râzî'nin, özellikle felsefe ve tıp alanındaki eserleri asırlarca Avrupa okullarında ders olarak okutulmuştur. Hatta, bir dönem Paris Tıp Fakültesi Kütüphânesi'nde sadece bir kitap bulunurdu. O da er-Râzî'nin tıpla ilgili bir eseriydi.[535] er-Râzî'nin bilinen hocaları ise *Firdevsi'l-hikme* yazarı Ali b. Rab-

[531] İbn Ebû Usaybia, *Tabakat el-etıbba,* s. 419;

[532] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* s. 403; İbn Ebû Usaybia, *Tabakat el-etıbba,* s. 416; Karaman, *Râzî'nin Ahlak Felsefesi,* s. 24; Taberi, "Rey der Zamane Taberî", *Yadnâmey-i Taberî,* Sazman-ı Çap İntişârât-ı Vezâret-i Ferheng, İrşad-i İslâmî, Tehrân 1369, s. 524.

[533] Birûnî, *Müellefât ve musânnifât-ı Ebû Bekir er-Râzî,* İntişârât-ı Danişgah-ı Tehrân, Tahran 1339 (1961), s. 1.

[534] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* s. 404; İbn Ebû Usaybia, *Tabakat el-etıbba,* s. 421-427; Birûnî, *Müellefât ve Musânnifât,* s. 1-11; Kaya, "Razî Ebû Bekir, s. 479; Karaman, *Râzî'nin Ahlak Felsefesi,* s. 23-26; Köker, "Ebû Bekir Râzî'nin Hayatı", s. 6-7; Karaman, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 121-125; Aziz el-Azîme, *Ebû Bekr el-Râzî,* s. 172-184.

[535] Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi,* s. 162.

ben et-Taberî, Belhî,[536] Abbâs el-İranşehrî ve Câbir b. Hayyân olarak gösterilir. Öğrencileri ise Ebû Hasan Şehîd b. el-Hüseyin, Yahya b. Adiyy, Ebû'l Kasım Muganî, Ebû Bekir İbn Karin er-Râzî, Ebû Ğanem et-Tabib, Ya'kûb b. Ya'kûb ve Buhâralı Muhammed b. Yûnus olarak belirtilir.[537]

Hayatının sonlarına doğru gözlerine katarakt inen er-Râzî, 313/925 senesinde doğduğu şehir olan Rey'de vefât etmiş[538] olup, yaratılış itibariyle yumuşak huylu ve cömert bir kimseydi.[539] Kendisini tedavi etmek için gelen öğrencisine, "Beni dünyadan tiksindiren çok şeyler gördüm diyerek" tedavi olmayı reddetmiştir.[540] O, dönemindeki büyük şöhretine, Rey[541] ile Bağdâd'taki hastanelerin başhekimliğini yapmış ve hükümdârların yanında bulunmuş olmasına rağmen, fakir bir kimse olarak ölmüştür. Bu durumu, onun mal ve servet elde etme için değil, ilim sahibi olmak ve insanlara hizmet etmek için yaşamış olduğunu göstermektedir. Fakir insanları herhangi bir karşılık almaksızın muayene ve tedavi etmesi de bunu göstermektedir. Bütün bunlar filozofun ilmî ve ahlâkî kişiliği hakkında bize önemli bilgiler vermektedir.[542]

[536] İbnü'n-Nedîm'de geçen bu kişinin tam adı belirtilmemekle beraber, antik ilim ve kültürleri çok iyi bilen ve aynı zamanda gezgin olan bir filozoftur. Çok kitâbı olmasına rağmen sadece bir kaç parçası, başka kitaplarda alıntı şeklinde kullanılmıştır. Ebû Bekir er-Râzî ile çağdaştı. Ayrıca Râzî bu kişiye bir kitâbını ithaf ettiğini söylemektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 404; Öte yandan söz konusu Belhî'nin Mu'tezile imâmlarından Ebû'l Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Ka'bî el Belhî'nin (ö. 319 (931-32) veya 322/934 senesinde vefât eden ve Râzî'nin, onun nezlesi hakkında makale yazdığı kişi olan Ebû Zeyd Ahmed b. Süheyl b. Zeyd el-Belhî olduğu belirtilir. Daha fazla bilgi içi bkz.: Hüseyin Karaman, "Bir Biyografi Denemesi: Ebû Bekir er-Râzî", s. 117-118; Zebihullah-i Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, çev. Hasan Almaz, c. I-II, Nüsha Yayınları, İstanbul 2002, s. 61.

[537] İbn Ebû Usaybia, *Tabakat el-etıbba*,. 416; Karaman, *Râzî'nin Ahlak Felsefesi*, s. 21-22; Aziz el-Azîme, *Ebû Bekr el-Râzî*, s. 171.

[538] İbn Ebû Usaybia, er-Râzî'nin bir vezîr tarafından öldürüldüğünü söyler. Daha fazla bilgi için bkz: İbn Ebû Usaybia, *Tabakat el-etıbba*, s. 419.

[539] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 404; İbn Ebû Usaybia, *Tabakat el-etıbba*, s. 416.

[540] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l a'yân*, c. V, s. 159; Aziz el-Azîme, *Ebû Bekr el-Râzî*, s. 175.

[541] Râzî, Rey hastanesinde kalmış olduğu müddet içinde yapmış olduğu tedavileri, deneyleri, teşhîsleri, günlük işlerini, toplamış olduğu kişisel tespitlerini ve deneysel notlarını burada toplamış ve onlara özel bir uzmanlık boyutu getirmiştir. Râzî'nin Rey hastanesindeki faaliyetleri için bkz.: Zebihullah-i Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, s. 63.

[542] İbn Ebû Usaybia, *Tabakat el-etıbba*, s.16; Mahmûd Kaya, "Râzî, Ebû Bekir", *DİA*, c. XXXIV, s. 479; Karaman, *Râzî'nin Ahlak Felsefesi*, s. 21; Aziz el-Azîme, *Ebû Bekr el-Râzî*, s. 171.

2. Ebû Zür'a er-Râzî

Ebû Hâtim er-Râzî ile çağdaş ve aynı zamanda yakın arkadaş olan Ebû Zür'a er-Râzî 194/810 senesinde Rey'de doğmuş olup bilinen tam adı, Ebû Zür'a Ubeydullah b. Abdülkerîm b. Yezîd er-Râzî'dir. Ünlü hadîs âlimi ve münekkidi olan Ebû Zür'a er-Râzî, Rey'deki ilim ortamında ilkin babası ve amcalarından hadîs eğitimini almış, ayrıca şehre gelip giden ünlü âlimlerden de bu konuda oldukça faydalanmıştır. Onun ilk ezberlediği hadîs kitâbı ise İmâm Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'ı olmuştur. er-Râzî, daha on üç yaşındayken hadîs öğrenmek için seyahate çıkmış ve Kûfe, Mısır, Şâm, el-Cezire, Kazvîn, Nîşâbûr, Bağdâd ve Basra gibi yerleri gezmiş ve buralarda binlerce hadîs yazmıştır. Örneğin Basra'da iken burada görmüş olduğu ve en mükemmel muhaddis diye kendisinden söz ettiği Ebû Seleme et-Tebûzeki'den 10.000, yanında sekiz yıl tahsil ettiği hocası İbrahim b. Musâ el- Ferra ve Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe'den, yüzer bin hadîs yazmıştır. Kendisi ise hafızasındaki 600.000 hadîsten 14.000'inin tefsîr ve kıraate dâir olduğunu söylemiştir. 32 yaşında hadîs okutmaya başlayan Ebû Zür'a er-Râzî'den, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Ebî Dâvud, Tirmizî gibi hadîs alanında otoriter kişiler hadîs rivayet etmişlerdir. 265/878 senesinde Rey'de, "Son sözü La İlahe İlah" olanın cennete gireceği hususundaki hadîsin, "La İlahe İllâllah" kısmını okurken vefât eden Ebû Zür'a er-Râzî, arkadaşı Ebû Hâtim er-Râzî'ye göre devrinde zühdüne hayran kaldığı dört kişiden biriydi. Öte yandan ünlü âlim Muhammed b. Beşşâr ise dünyada dört büyük hadîs hafızının var olduğunu bunlardan birinin de Rey'de Ebû Zür'a olduğunu söylemiştir. Öyle ki Ebû Zür'a nın bilmediği bir hadîse sağlıklı bakılmaz, o hadîs illetli sayılırdı. Ayrıca Abdullah b. Ahmed; babası Ahmed b. Hanbel'in en önemli hadîsçileri sayarken Ebu Zür'a'dan da bahsettiğini söyler. Babası ayrıca, Ebu Zür'a'nın sahîh 700 küsur hadîsin 600'ünü ezberlediğini söylemiştir. Diğer taraftan Ebû Zür'a'nın birçok eseri olmasına rağmen günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbu'd-du'afâ' ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn min eshâbi'l-hadîs*'tir.[543]

[543] Sem'ânî, *el-Ensâb,* thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemanî, c. VI, Beyrut s. 43; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Zür'a er-Râzî", *DİA,* c. X, s. 274 275: Osman Aydınlı, *Fethinden Sâmâniler'in Yıkılışına Kadar Semerkand Tarihi,* İsam Yayınları, İstanbul 2011, s. 415.

Şurası açıktır ki Rey şehri her dönemde şair, fakîh, muhaddis ve mütekellimlerin mekânı olmuştur. Özellikle hadîs alanında bu şehirden çok ünlü simalar çıkmış ve aynı şekilde çok ünlü simalar da bu şehirden geçmiştir. Ebû Zür'a er-Râzî'ye göre Rey'in bu kadar önemli olmasının bir kaç sebebi vardır. Buna göre:

1. Rey, İslâm'dan önce çok değerliydi ve Zerdüştler'in nezdinde mukaddesti. Zira Rey, onlar için 12 kutsal şehirden biriydi. Ayrıca peygamberleri olan Zertdüşt de Rey'li sayılırdı.
2. İslâm döneminde de Rey çok kıymetliydi. Zira İslâm fetihlerinin ilerlemesi için kilit bir noktada yer alıyordu. Bu sayede çoğu kişi Müslümânlık'la burada tanışmıştır. Emevî ve Abbâsî döneminde çok isyan çıkmışsa da buranın halkı sayesinde bu isyanlar bastırılmıştır.
3. Rey'in ticarî açıdan ise doğu batı arasında önemli bir yeri vardı.
4. Rey, Hac yolculuğu için de vaz geçilmez bir duraktı ve şehir Merv, Belh, Herât ile Nîşâbûr'dan Hac'ca gidenlerin yolu üstündeydi.
5. Ekonomik yönden çok zengin bir yerdi, bu da ilme destek için çok önemliydi.
6. Halîfelerin ve emîrlerin çoğu bu şehrin âlimlerine çok önem verirdi. Onlara maddî ve manevî destek verirlerdi. Bu şekilde onları yanlarına çekip onlardan faydalanırlardı.
7. Şehirde ilmî yönden büyük aileler vardı ve bunlar ilmi çocuklarına intikal ederdi. O çocuklar da gerek Rey'li gerek Rey dışından gelen öğrencilerine bu ilmi aktarırlardı.
8. Şehir, gerek hadîs ezberleyen ve bunları yayan gerekse de hafız olan çok âlim şahsiyete sahipti.
9. Şehir, meclislerde vaizlik yapabilen büyük âlimlere sahipti.[544]

[544] Ebû Zür'a er-Râzî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûduhu fi's-sünnen nebeviyye,* thk. Sa'di el-Haşimî, 2. bs., Daru'l Vefa ve't-Tiba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzi' el-Mensura, Medine 1409 (1989), s. 38-39.

3. Ebû Hâtim er-Râzî

195/811 senesinde Rey'de dünyaya gelmiş olan Ebû Hâtim er-Râzî'nin tam adı "Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs b. Münzir b. Dâvud b. Mihrân et-Temimî el-Hanzalî er-Râzî" olup, 209/824 senesine gelindiğinde Rey'de hadîs tahsiline başlamıştır. "Emiri'l Müminin fi'l Hadîs (Hadîste Mümînlerin Emîri)" lakabıyla meşhûr olan Ebû Hâtim bu doğrultuda Mekke, Medine, Bağdâd, Basra, Kûfe, Tarsus, Antakya, Askalan, Taberiyye ve Rakka gibi yerleri dolaşıp buralarda başta Ahmed b. Hanbel ve Buhârî olmak üzere çeşitli meşhur âlimlerle görüşmüştür. Çoğunu yaya bir şekilde ziyaret ettiği bu şehirleri, yirmi yaşına geldiğinde ikinci defa gezmiş bir duruma gelmiştir.[545]

Ebû Hâtim er-Râzî'den, başta aşağıda kendisinden bahsedeceğimiz oğlu Abdurrahman ve kendisinden bahsettiğimiz Ebû Zür'a olmak üzere, Ebû Dâvud, Nesâî gibi önemli muhaddisler hadîs rivayetinde bulunmuşlardır. Hatta Buhârî'nin dahi ondan hadîs rivayet ettiği belirtilir. Ebû Hâtim, râvîleri bütün yönleriyle tanır, rivayetlerindeki ince kusurları hemen fark ederdi. Hafızası çok güçlüydü. Anlatıldığına göre hadîs hafızlarından biri olan Muhammed b. Yahya ez-Zühlî Rey'e geldiğinde, Ebû Hâtim ona Zühlî'nin rivayetlerinden on üçünü okumuş, ez-Zühlî ise bunlardan 10 tanesini bilmediği itiraf etmiştir.[546]

Ebû Hâtim er-Râzî'nin hiçbiri kâmil bir şekilde, günümüze ulaşamayan eserlerinden birkaçı şunlardır: *Kitâbu'z-zühd, Tefsîrü Kur'âni'l-'azîm, Tabakâtu't-tabiîn ve el-Câmi' fi'l-fikh.* Öte yandan kendisine nispet edilen *Kitâbu'z-zine ve a'lâmu'n-nübüvve* adlı eserler, kendisinin olmayıp, onunla aynı adı taşıyan İsmâilî dâisi Ebû Hâtim er-Râzî'ye aittir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki onun en büyük eseri, kendisi gibi büyük bir muhaddis olan oğlu, İbn Ebî Hâtim er-Râzî lakaplı Abdurrahman'dır.[547]

4. İbn Ebî Hâtim er-Râzî

Tam adı Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdrîs b. el-Münzîr b. Dâvud b. Mihrân et-Temimî el-Hanzalî er-Râzî olan İbn

[545] İbrahim Canan, "Ebû Hâtim er-Razî", *DİA,* c. X, s. 150.

[546] Canan, "Ebû Hâtim er-Razî", s. 150.

[547] Canan, "Ebû Hâtim er-Razî", s. 150-151.

Ebî Hâtim, 240/854 yılında Rey[548]'de doğmuş olup, hadîs ilminin önde gelen âlimlerinden ve aynı zamanda önemli bir müfessir ve fakihtir. Oldukça küçük bir yaşta, "Emîrü'l-Mü'minîn fi'l Hadîs" unvanına sahip hadîsçilerden biri olan babası Ebû Hâtim er-Râzî'nin teşvikiyle hıfzını tamamlayıp Kur'ân ve kıraat eğitimi aldı. Daha sonra yetişmesinde büyük emeği geçen babası ve aynı zamanda ilk hocası Ebû Hâtim er-Râzî'den ve Ebû Zür'a er-Râzî'den hadîs dersleri almıştır. 254/868 senesinde Muhammed b. Ebû's-Selc'den hadîs yazdığını ifade etmesi, onun erken yaşta hadîs tahsiline başladığını göstermektedir. [549]

Hicrî takvim hesabıyla 87 yıl yaşayan Rey Hafızı İbn Ebî Hâtim er-Râzî, 70 sene tek eşle yaşamış ve bu evliliğinden hiç çocuğu olmamıştır. er-Râzî, 327/938 yılı Muharrem ayında, doğduğu şehir olan Rey'de vefât etmiştir. Onun vefâtıyla birlikte sünnetin, Rey'de gelişmesini tamamladığı kabul edilmiştir. Böylece başta hadîs olmak üzere diğer alanlarda onun yerinin doldurulamayacağı ifade edilmek istenmiştir. İbn Ebî Hâtim'in verası, takvası, ibâdete olan düşkünlüğünden bahsedilir. Geceleri uyanık kalarak zikirde bulunur ve ilimle meşgul olurdu. Çağdaşları, hakkında hep olumlu konuşmuş olup, onun doğru yoldan ayrılamayan, nefsini, dinini, şahsiyetini koruyan birisi olarak tanımlamışlardı. Hatta babası Ebû Hâtim er-Râzî, oğlunun ibâdet hayatından söz ederken, kendisinin bile onun bu yönüne hayran kaldığını ve ona gıpta ettiğini ifade etmiştir.[550] Diğer taraftan tahsil etmediği tek ilmin kelâm olduğunu söyleyen İbn Ebî Hâtim, muhaddis olmasının yanı sıra, aynı zamanda bir fakihti ve zaman zaman hadîslerden hüküm çıkarmış ve fıkhî içtihatlarda bulunmuştur. Hz. Ali'yi, Hz. Osman'a üstün tuttuğu için Şiîlik'le itham edilen er-Râzî, aslında babası gibi itikatta Ehl-i Hadîs yolunu ve Ehl-i Sünnet görüşünü benimsemiştir. Fıkıhta ise Ahmed b. Hanbel'in mezhebine tabii olmuştur.[551]

[548] Tefsir tarihi üzerine önemli çalışmalar yapmış olan İsmail Cerrahoğlu, Rey için "İmâmlar Ülkesi" tabirini kullanmıştır. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi,* c. II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 160.

[549] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi,* s. 160; Raşit Küçük, "İbn Ebû Hâtim", DİA, c. XIX, s. 432; Rahile Yılmaz, "İbn Ebû Hâtim er-Râzî'nin İlelü'l-Hadîs Adlı Eserinde illetli saydığı Mürsel Rivayetler", *Basılmamış Yülsek Lisans Tezi,* İstanbul 2008, s. 36.

[550] Rahile Yılmaz, "İbn Ebû Hâtim er-Râzî'nin İlelü'l-Hadîs Adlı Eseri", s. 37; Küçük, "İbn Ebû Hâtim", s. 433.

[551] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi,* s. 160-162; Küçük, "İbn Ebû Hâtim", s. 433.

Ravîlerin ve rivayetlerin tenkidi anlamında "nakz" kelimesini eserlerinde ilk kullanan âlim olan er-Râzî'nin, pek çok alanda telîf ettiği eserler ve yapmış olduğu hizmetler insanlar üzerinde büyük etki bırakmıştır. Hayatı boyunca ilmî seyahatlerde bulunan İbn Ebî Hâtim er-er-Râzî, Mekke, Medine, Kûfe, Bağdâd, Hemedân, Şâm, Mısır, İsfehân, Vasıt, Humus, Taberiyye ve Trablus gibi yerleri dolaşmış; en sonunda, ilimde belli bir seviyeye ulaşınca da eser telîf etmek ve ders vermek amacıyla Rey'e yerleşmiştir. Çeşitli alanlarda verdiği çalışmalarından en önemlisi ise *el-Cerh ve't-ta'dîl*'dir. Eser, Hadîs ravilerinin tenkidine dâir olup, hicrî III. asırda telif edilen ve günümüze ulaşan en geniş ricâl kitâbıdır [552] Müellifin diğer önemli eserleri ise şunlardır: *el-Müsned, el-Fevâidü'l-kebîr, Fevâidü'r-râziyyîn, ez-Zühd, el-Merâsil, el-Künâ, Takdîme, Menâkıbü'ş-Şâfi'î, Sevâbü'l-a'mâl.*[553]

5. Muhammed er-Râzî

Endülüs'te baba, oğul ve torundan müteşekkil Rey'li üç önemli tarihçiden ilkidir. Tam adı Muhammed b. Mûsâ b. Başir b. Cannâd. b. Lakit al-Kinânî er-Râzî olan bu şahsiyeti meşhûr kılan şey, onun kaybolmak üzere iken günyüzüne çıkarılan, Endülüs'ün Müslümânlar tarafından fethini ve Endülüs'te yaşayan Arap kabilelerini anlatan, tarih alanındaki eseri *Kitâb el-rayat*'tır. Aslında Fas'lı muharrir Muhammed el-Vezîr el-Gassânî'nin 1103/1691'de İspanya elçiliği hakkında yazdığı *Rıhlet el-vezîr fi't-tikâkü'l-esir* adlı eserinde, iktibas edilen Muhammed b. Muzayn'ın bir kaydı olmasaydı, Muhammed er-Râzî'nin tarih sahasındaki çalışmaları hakkında hiç bir şey bilinmezdi. Öte yandan Rey'de ticaretle uğraşırken hicrî III. asrın ortasına doğru Rey'den hicret edip Endülüs'e gelen Muhammed er-Râzî, 273/886 senesinde yine Endülüs'te vefât etmiştir.[554] Başka yerde ise Muhammed'in, ticaretle uğraşırken 273/886 senesinde Endülüs'e gidip, dönemin hükümdârı I. Muhammed'in yakınları arasına girdiği yazılıdır.[555]

[552] Küçük, "İbn Ebû Hâtim", s. 432; Rahile Yılmaz, "İbn Ebû Hâtim er-Râzî'nin İlelü'l-Hadîs Adlı Eseri", s. 40-42.

[553] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi,* s. 163.

[554] E. Levi Provençal, "Razî, er-Razî, Muhamed al-Razî, Ahmed al-Râzî, İsa el Razî", *İA,* c. IX, s. 640.

[555] Mehmet Özdemir, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", *DİA,* c. XXXIV, s. 478.

6. Ahmed b. Muhammed er-Râzî

Batılıların "Moro Râzîs" adıyla tanıdıkları, Endülüs'teki ikinci Rey'li tarihçi, Ahmed b. Muhammed er-Râzî'dir. Üç tarihçi içerisinde en meşhûr ve önemlisi olan Ahmed er-Râzî'nin doğum tarihi 274/888 senesi olarak gösterilirken, önceleri edebiyatla meşgul olmuş sonradan tarihe merak salmıştır. Ahmed b. Hâlid ve Âsım b. Asbağ gibi Kurtuba âlimlerinin öğrencisi olan er-Râzî'nin İspanya hakkında yazmış olduğu birçok eseri bulunmakla beraber bunların birkaçı hariç günümüze ulaşan başka eseri yoktur. Bu eserlerin çoğu başka eserlerde iktibas olarak yer almaktadır.[556]

Ahmed er-Râzî hakkında bilgi veren çoğu müellif bu kişinin Coğrafî eserlerinden bahsetmez. Oysaki el-Zabbî ve Yâkût el-Hamevî gibi yazarların kendisine "el-Tarihi" (Tarihçi) dedikleri Ahmed er-Râzî'nin coğrafya alanındaki çok önemli bir eseri de vardır. *Ahbâru mülûki'l-Endelûs* denilen bu eserde, Endülüs'ün yolları, limanları, başlıca şehirleri hakkında bilgi verilir. er-Râzî'nin eserlerinden bir diğeri ise *İspanya'nın Tasvîri* adlı kitâbıdır. Bu eser, İber Yarımadası'nın Müslümânlara ait kısmının "III. Abdurrahman idaresi zamanındaki coğrafî, siyasî ve sosyal manzarası hakkında" çok mühim bir vesikadır. Hatta Yâkût el-Hamevî, İbn Hayyân, Üzrî, İbnü'l Ebbâr, Lisânü'd-dîn İbnü'l Hatîb, İbnü'l Esîr, İbn Abdülmü'min el-Himyerî ve Makarrî, bu eserden oldukça faydalanmışlardır. Üç bölümden oluşan kitâbın günümüze ulaşan bir İspanyolca çevirisi olup, daha önce Portekizce'den çevrilmiştir. Ahmed b. Muhammed er-Râzî 344/955 senesinde vefât etmiştir.[557]

7. İsâ b. Muhammed er-Râzî

Endülüs'te yaşamış üçüncü ve son Rey'li tarihçi Muhammed er-Râzî'nin torunu, Ahmed er-Râzî'nin oğlu olan İsâ b. Ahmed b. Muhammed er-Râzî'dir. Doğum ve ölüm tarihleri tam belli olmayan er-Râzî, babasının *Emevîler Tarihi*'ni kendi zamanına kadar devam ettirmiş ve Ahmed er-Râzî'nin elde edememiş olduğu kaynaklardan istifade ederek, daha önceki devrelere ait kısımları da

[556] E. Levi Provençal, "Razî, er-Razî, Muhamed al-Razî, Ahmed al-Râzî, İsa el Razî", s. 641.

[557] E. Levi Provençal, "Razî, er-Razî, Muhamed al-Razî, Ahmed al-Râzî, İsa el Razî", s. 641; Mehmet Özdemir, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", s. 478.

genişletmiştir. İsâ er-Râzî'nin, Kurtuba Sarâyı'ndaki hacibler hakkında müstakil eser yazmış olduğu belirtilir.[558]

8. Ebû'l Feth er-Râzî

İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in ilk vezîri[559] olan Ebû'l Feth er-Râzî, önceleri İsfehân'da Alâüddevle b. Kâkaveyh'in hizmetinde vezîrlik yapıyordu. Alâüddevle'nin oğlu Ferâmürz onu Tuğrul Bey'in zaferini tebrik için gönderince Sultan'ın dikkatini çekmiş ve ona hilat giydirerek hizmetine almıştır. Kısa bir süre sonra da onu vezîrlikle şereflendirmiştir. Fakat bir süre bu görevde kalan er-Râzî, daha sonra Büveyhîler'den Ebû Kâlîcâr'ın hizmetine girmiş ve aynı görevi burada da sürdürmüştür. Fakat çok geçmeden Ebû Kâlîcâr, Ebû'l Feth'i azletmiştir ve bir süre sonra da tevkîf etmiştir. Ebû Kâlîcâr, yerine vezîr olarak Kemâlülmülk Ebû'l-Me'âlî b. Abdürrahim'i atamıştır. Ebû'l-Feth er-Râzî bir sene sonra 439/1048 senesinde hapsedildiği bu yerde vefât etmiştir. Asıl adı Mahmûd b. Cafer b. Muhammed b. Fesances olan er-Râzî'nin Ebû'l-Ganâim adında bir oğlu vardı.[560]

9. Süleym er-Râzî

Selçuklu dönemi önemli muhaddislerinden olan ve tam adı Ebû'l Feth Süleym b. Eyyûb b. Süleym olan Süleym er-Râzî, yaklaşık 40 yaşından sonra fıkıh tahsil ederek ün yapmış bir Şâfiî fakihidir. Süleym er-Râzî, fıkıh ve hadîs ilimlerinin yanı sıra tefsîr ve nahiv ilimlerini de öğrenmişti. Bir müddet Şâm ve Sûr şehirlerinde ikamet eden er-Râzî, ilim tahsil ve tedrisi ile meşgul olup, 80 seneyi aşan ömründe zühd ve takvayı birleştirmiş bir âlimdir. Gençliğinde Bağdâd'ta adını vermediği bir şeyhin yanına gidip dil öğrenmek istemiştir. Süleym er-Râzî'nin fıkıhtaki hocası, Ebû Hamîd el-İsferâyenî olurken, kendisi de başka kimselere talebelik ve hocalık yapmıştır (447/1055). Süleym er-Râzî

[558] Provençal, "Razî, er-Razî, Muhamed al-Razî, Ahmed al-Râzî, İsa el Razî", s. 642.

[559] Osman Turan, Ebû'l Feth'ten önce Ebû'l Kâsım Ali el-Cüzcânî'nin vezîrlik yaptığını söyler ve dolayısıyla ilk vezîrin Ebû'l Feth değil de Cüzcânî olduğunu söyler. Bkz.: Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 108.

[560] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. IX, s. 412-413; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 108; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 27; Kerîman, *Rey-i Bastân*, c. II, s. 274.

Hac'dan dönerken Cidde sahilinde suya girmiş ve burada boğularak hayatını kaybetmiştir. er-Râzî'nin bilinen eserleri şunlardır: *Ğaribü'l-hadîs, 'Avâlî Mâlik, Kitâbu't-terğib, Kitâbu'l-'işare, Diyâru'l-kulûb (Tefsîr), ve et-Takrîb*'dir. er-Râzî'in Ebû Sa'id İbrahim b. Süleym adlı oğlu da âlim bir şahsiyetti.[561]

10. İbn Hassûl

Aslen Hemedânlı olup Rey'de doğan, *Tafdîl el-etrâk* adlı eserin sâhibi olan İbn Hassûl'un hayatı adeta Rey şehrinin hayatıyla paraleldir diyebiliriz. Zira şehir kimin eline geçtiyse, İbn Hassûl da şehirle birlikte o gücün hizmetine girmiştir. Dolayısıyla hayatı boyunca Rey'e hâkim olan üç güç; Büveyhî, Gazneli ve Selçuklular'ın hizmetinde çalışmıştır. Babası Ebû'l Kâsım Ali, Büveyhîler'in Divân el-İnşa'sında Sâhib b. Abbâd'ın yanında çalışan kâtiplerden olup, yazı yazma ve belâğatta ustaydı. Tam adı Ebû'l-'Âla Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Hassûl olan İbn Hassûl da babasının mesleğini devam ettirmiş ve Büveyhî divânında divân kâtibi olarak yetişmiştir. Ünlü Büveyhî vezîri Sâhib b. Abbâd ve İbn Farit'ten yararlanan İbn Hassûl, nazım ve nesirde zamanın üstadları arasına girmiştir. Mecdüddevle döneminde ise Rey'de Divân el-Resâil'e başkanlık etmiştir. Gazneliler, Rey şehrini 420/1029'da ele geçirince, İbn Hassûl da beraberlerinde götürülmüş, Sultan Mahmûd vefât edince de Rey'e geri gelmiş ve burada Sultan Mesûd devrinde son yaptığı görevine tekrar atanmıştır. Gazneliler'den sonra Rey, Oğuzların eline geçince bu sefer İbn Hassûl'ün Nîşâbûr'da Tuğrul Bey'in hizmetine girdiğini görüyoruz.[562]

Dönemin âlimlerinden el-Baharzî, İbn Hassûl'ü, Rey'de Mihrân sokağında ziyaret ettiğini, ondan faydalandığını, ona bir kasidesini sunduğunu, İbn Hassûl'ün kasideyi çok beğendiğini, "Ayaklarım tutsa nesib kısmı okunurken oynardım."[563] dediğini nakleder. Fakat sonradan bu iki âlimin arasının açıldığı belirtilir.

[561] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân,* c. II, s. 397-398; Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 74.

[562] Ramazan Şeşen, "İbn Hassûl'ün Tafdîl el-Etrâk 'ala sair el-ecdâd Adlı Risâlenin Tercümesi", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi,* s., 38, İstanbul 2003. s. 120; Sadi S. Kucur, "İbn Hassûl", *DİA,* c. XX, s. 29; E. K. Rowson, "Rayy", *Encyclopedia of Arabic Literature,* vol. II, London, 1998, s. 648.

[563] Hasan b. Ali el-Baharzî, *Dümyet el-Kasr,* nşr. Sami Mekkî el-İnânî, c. I, Kuveyt 1985, s. 291-294.

450/1058 senesinde doğduğu şehirde vefât eden İbn Hassûl'un en önemli eseri *Kitâbu tafdîli'l-etrâk 'ala Sa'iri'l-ecnâd ve'l-menâkıbi'l-hazreti'l 'aliye's-sultaniyye* olup Sultan Tuğrul Bey'e sunmuştur. Kitapta bir taraftan Büveyhîler Devleti'ni (320-454/932-1092) övmek için yazılmış olan, fakat günümüze ulaşmayan *Kitâbu't-tâcî* adlı Ebû İshâk es-Sabi'nin eserini eleştirirken, diğer taraftan Türklerin meziyetleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. İbn Hassûl'ün bu eseri dışında bilinen başka bir eseri olamamakla beraber, Önemli Selçuklu tarihçilerinden İbrahim Kafesoğlu tarih alanında başka bir eseri olduğunu fakat bunun günümüze ulaşmadığını belirtir. [564]

11. Hasan Sabbâh er-Râzî

Tam adı el-Hasen b. Ali b. Muhammed b. Cafer b. el-Huseyn b. Muhammed b. es-Sabbâh el-Himyerî er-Râzî[565] olan, Ortaçağın bu meşhûr şahsiyetinin doğum yeri konusu tartışmalı olup, bu konuda kaynaklar ve araştırmacılar ikiye ayrılmış durumdadır. Hasan Sabbâh'ın eseri olan *Sergüzeşt-i Seyyidnâ*'nın bir kısmını, eseri *Târîh-i cihân güşâ*'da günümüze ulaştıran Cüveynî, Hasan Sabbâh'ın doğum yerini Rey olarak göstermektedir. Kâşânî ve Reşîdüddîn de Hasan Sabbâh'ın Rey'li olduğunu savunurlar. Bunun dışında Sabbâh'ın Rey'de doğduğunu savunan başka kişiler de vardır.[566] Diğer görüş ise Hasan Sabbâh'ın Kum'da doğmuş olduğu görüşüdür. Bu görüşe göre Hasan Sabbâh Rey'e gelmeden biraz önce Kum'da doğmuştur.[567] Gerek Sabbâh'ın er-Râzî olan nisbesine, gerek ana kaynaklar açısından bakıldığında Hasan Sabbâh'ın doğum yeri

[564] İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, İstanbul 1955, s. 26; Kucur, "İbn Hassûl", s. 29.

[565] Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, c. XVI, s. 347.

[566] Bernard Lewis, *The Assassins: A Radical Sect in Islâm*, çev. Kemal Sarısözen, *Haşişiler: İslâmda Radikal bir Tarikat*, Kapı Yayınları, İstanbul 2005, s. 56, s. 22; Laurence Lockhart, "Hasan-ı Sabbâh ve Haşişiler", çev. Süleymân Tülücü, *Atatürk Üniverisitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s., 26, Erzurum, s. 216; Ahmet Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak Bâtınîlik ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, c. VII, S. 20, s. 166.

[567] Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", s. 347; Lewis, *The Assassins*, s. 56; Peter Milley, *Eagle's Nest;Ismailî Castles in Iran and Syria*, The Instute of Ismaili Studies, London, 2005, s. 24; Sykes, *A History of Persia*, s. 109; Daftary, İsmâilîlerin Tarihi ve Öğretileri, s. 575; M.G.S. Hodgson, "Hasan-ı Sabbâh", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s., 40, Erzurum 2009, s. 247.

Rey olarak görünse de asıl önemli olan nokta, ister Rey olsun ister Kum şehri bu iki kent, dönemin hem İsmâilîler hem de diğer Şiî gruplar açısından en önemli iki merkezi olsaydı. Hasan Sabbâh bu şehirlerden Rey'de büyümüş ve ilk tahsilini 12 İmâm Mezhebi'ne tabii olan babasından görmüştür.[568]

Bundan sonra Hasan Sabbâh hakkında en önemli bilgileri *Târîh-i cihân güşâ*'dan öğreniyoruz. Zira kitâbın yazarı, 654/1256'daki Alamut'un çöküş hâdisesinin en canlı tanıklarından biridir. Alâüddîn Ata Melik el-Cüveynî, Alamut'un alınışı sırasında kaledeki İsmâilî Kütüphânesini bizzat görme ve ondan yararlanma imkânını bulmuştur. Hülâgû'dan izin alan bu önemli tarihçi, kütüphânedeki kitapları gözden geçirirken İsmâillîler için çok önemli olan *Sergüzeşt-i Seyyidinâ* adlı eseri de görmüş ve kitâbını yazarken bu eserden faydalanmıştır. Hasan Sabbâh'ın otobiyografisi olan *Sergüzeşt-i Seyyidinâ*'da Hasan Sabbâh kendini şu şekilde anlatır: *"Ben atalarımızın mezhebi olan* Şîa *mezhebinin 12 İmâm kolundandım. Rey'de Mısır Bâtınîleri'nin mezhebinden Emire Zerrâb (veya Derrâb) adlı bir kişi vardı. Onunla mezheplerimiz hakkında tartışma yapardık. O dâima benim görüşlerimi çürütür, mezhebimi küçük düşürürdü. O sırada benim de inancım kuvvetli değildi. Karşı koymama rağmen sözleri kalbimde yer ediyordu. Derken ağır ve tehlikeli bir hastalığa yakalandım. Kendi kendime onun mezhebinin daha doğru olduğunu söyledim. Fakat aşırı taassubum yüzünden bu düşüncemi kimseye açıklayamadım.* Kendi kendime *"Eğer, Allah gecinden versin, ecel gelirse gerçeğe kavuşmadan öleceğim" dedim. Bende meydana gelen bu inanç değişikliği yüzünden kimsenin müdahalesi olmadan o hastalığı atlattım.* Bunun yanında *"Bu*[569] *Necm Sarrâc" adlı birinden Bâtınîler'in*[570] *mezhebi hakkında bilgi istedim. O bana ayrıntılı izah ve açıklamalarda bulunduktan sonra o mezhebin sırlarını öğrendim. Abdülmelik Attâş*[571]*'ın mezhebe davette bulunmaya*

[568] Özaydın, "Hasan Sabbâh", s. 347.

[569] İranlılar genelde Arapça'daki baba manasına gelen "Ebû" kelimesini kısaltarak "Bu" şeklinde kullanırlar. Örneğin İbn Sina'ya da "Bu Ali Sina" derler.

[570] Bâtınîlik, başlangıçta dinî hakikatlerin masum bir imâm tarafından öğretilebileceğini savunduğundan dolayı "Talîmiyye" olarak anılan bu hareket, sonraları hareketin lideri Hasan Sabbâh'tan dolayı "Sabbâhiyye" adıyla anılmış ve onunla özdeşleşmiştir. Daha geniş bilgi için bkz.: Ahmet Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak Bâtınîlik", s. 166.

[571] Rey şehri hicrî IX. yüzyıldan beri dâilerin faaliyet merkezlerinden biriydi. Bkz.: Lewis, *The Assassins*, s. 56. Abdülmelik Attâş ise bu şehre gelen ve Hasan Sabbâh'ı naibi tayin edip

izin verdiği Mu'min adındaki birinden biat yeminimi kabul etmemi istemem üzerine o: "Hasan (güzel, iyi) olan senin, mü'min olan benden mezhepteki rütben daha üstündür. Ben senin yeminini nasıl kabul eder, İmâm'ın yapabileceği bir işi yaparım?" dedi. Fakat sonunda Mü'min, Hasan-ı Sabbâh'ın ısrarına dayanamayarak onun yeminini dinledi.

"464/1072 yılında Irâk'ta dâi olan Abdülmelik Attâş, Rey'e geldi. Beni beğenerek dâilik naipliğine tayin ettikten sonra Mısır'a Halîfe'yi görmem için bana gitmem gerektiğini söyledi. O sırada halîfe Mustansır idi.

Nihayet 471/1079 yılında Mısır'a ulaştım. Orada kaldığım yaklaşık bir buçuk yıl zarfında Mustansır'ın huzuruna çıkamadım. Fakat Mustansır, benim orada olduğumu biliyordu ve yanındakilere defalarca beni övdüğünü duymuştum. O sırada yönetimde gerçek söz sahibi kişi Mustansır'ın ikinci olarak veliaht tayin ettiği küçük oğlu Musta'li'nin kayınpederi ve aynı zamanda ordu komutanı olan Emiru'l-Cüyûş'tu. Ben de daha önce anlatıldığı üzere, mezhebin usûl ve kaidelerine uyarak Nizâr'ın adına davette bulunuyordum. Bu yüzden Emîru'l-Cüyûş[572]'un benimle arası iyi değildi. Hayatıma kastetmek için tetikte bekliyordu. Sonunda beni zorla Frenklerden bir grupla gemiye bindirip Mağrib tarafına yola çıkardılar.

Deniz dalgalıydı. Dalga gemiyi Suriye'ye attı. Orada başıma bir hâdise geldi. Oradan Haleb'e, Haleb'den de Bağdâd ve Hûzistân yoluyla 473/1081 yılının Zilhicce (Mayıs-Haziran) ayında İsfehân'a vardım. Oradan da Kirmân ve Yezd bölgelerine giderek bir süre halkı mezhebe davet etmekle vakit geçirdim. Sonra İsfehân'a, İsfehân'dan tekrar Hûzistân'a, oradan da çöl yoluyla Firrim[573] ve Şehriyâr Kûh[574]'a gittim.

---

onun bir süre sonra Mısır'daki Fâtımî Halîfeliği'yle görüşmesi için Kahire'ye gönderen kişiydi. Bu kişi İran'ın orta ve batı bölgelerinde ve muhtemelen Horasan ve Irâk'taki İsmâilî hareketine önderlik eden dâidir. Adı, Abd el-Melik b. Attâş olarak da söylense de, ilk ismi daha doğrudur. Zira Melikşâh'ın inşâ ettirdiği Şâhdiz Kalesi'ni ele geçiren Ahmed b. Attâş (İbn Attâş) adlı kişinin Abdülmelik Attâş'ın oğlu olduğu bilinir. Bkz.: el-Cüveynî, *Târîh-i cihân güşâ,* c. III, s. 114; Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri: Sır Metinler,* çev. Özgür Çelebi, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2008, s. 283.

572 Emîru'l-Cüyûş, Şahânşâh'ın babası Bedir el-Cemâlî'dir. 466/1074 yılında Mustansır'ın vezîri oldu. Mustansır'ın ölüm tarihi olan 477/1049 yılından 5 ay sonra ölünceye kadar bu görevde kalmıştır.

573 Mâzenderân'ın doğusunda dağlık bir bölge olup, Bâvend hânedânının eski başkentiydi.

574 Bugünkü Hezar Cerib sıradağları.

Dâmgân'da 3 yıl aldım. Orada iken bir kaç dâiyi Andic Rûd[575] *ile Alamut'un diğer bölgelerine gönderdim. Onlar halkı mezhebe davet etmeye başladılar Cürcân, Tarz*[576] *Serhad*[577] *ve Çinaşk*[578] *gibi yerleri ziyaret ettikten sonra geri döndüm.*

Nizâmülmülk[579]*'ün, "Bu Müslim er-Râzî'ye beni yakalamak için emir vermesi üzerine o, her yerde büyük bir gayretle beni aramaya başladı. Onun için Rey'e gitmeye cesaret edemedim. Daha önce dâiler gönderdiğim Deylemân'a gitmek istiyordum. Bunun için önce Sâri'ye, oradan da Demâvend ve Rey'in bir kasabası olan Huvar yolundan Kâzvîn'e vardım ve böylece Rey'den uzaklaşmış oldum.*

[575] Alamut'un kasabalarından biridir.

[576] Beyhâk'taki İsmâilîye Köyü'nün adı.

[577] Esterâbâd bölgesinde bir kasabadır.

[578] Esterâbâd'ın doğusunda Kuhsar'a bağlı bir kasabadır.

[579] Bazı yerlerde geçen Nizâmülmülk, Ömer Hayyâm (İbrahim Kafesoğlu, Hayyâm'ın Rey veya Nîşâbûr'da bir rasathanesinin olduğunu söyler. Bkz.: Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 186) ve Hasan Sabbâh'ın sınıf arkadaşları olduğu bilgisi hayalî bir hikayeden öteye geçmez. Zira yaşları buna müsait değildir. Nizâmülmülk, en geç 411/1020 senesinde dünyaya gelmiş ve 485/1092 senesinde öldürülmüştür. Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm'ın kesin doğum tarihleri bilinmemekle beraber, Hasan Sabbâh'ın 518/1124 senesinde öldüğü bilgisi kesindir. Ömer Hayyâm'ın ölüm tarihi ise en erken 517/1123 senesidir. Dolayısıyla bu üç kişinin birlikte aynı sınıfta okumaları imkân dâhilinde değilken ancak onların aynı dönemde yaşadıkları söylenebilir ki bu bilgi ise inkâr edilemez. Mezkûr hikaye hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Lewis, *The Assassins*,s. 59; Özaydın, "Hasan Sabbâh", s. 347. Öte yandan Hasan Sabbâh'ın fedâilerine istediğini yaptırmanın sebebi olarak sunî cennetler yaptığı söylenir. Buna göre Kur'ân'da belirtilen cennete benzer bu bahçelerde huriler, şarap, süt, bal kanalları, saraylar, en güzel köşkler vardır. Ve Hasan Sabbâh fedâisine uyutucu bir madde olan haşhaşı verip onu bu bahçelere bıraktığı söylenir. Bunu iddia eden kişi gezgin Marco Polo'dur. Gerçekten de böyle bahçeler Polo'nun anlattığı gibi var mıydı bilinmez ama Alamut'a gittiğinizde kalenin bulunduğu coğrafya buna imkân vermektedir. Zira olayları, yaşandığı dönemi düşünerek değerlendirmek daha sağlıklı olsa gerek. Kâzvîn'den çıktığınızda üç sıradağı aşıp vardığınız bu dağlık bölgede Alamut, kumdan bir tepeye benzer dalgalı ve tek blok halinde, hâkim bir kaya üzerinde kurulmuştur. Viladimir Bartol'un *Fedâierin Kalesi Alamut* adlı romanında tasvîr edilen Alamut Kalesi'ni, gerçeğini gördüğünüzde tasavvur edebiliyorsunuz. Deniz seviyesinden 2.000 m. yükseklikte olan bu kale ve kaya parçasının içi derine doğru oyulmuş bir vaziyette olup, burada mescit, odalar ve sair ihtiyaçları karşılayacak mekânlar yapılmıştı. Bugün hala bu yapıların kalıntılarını görebilirsiniz. Ama genel olarak kale harap bir haldedir. Dar ve sarp bir yerden çıktığımız bu kale gittiğimiz vakitler (2011 Ekim) restore edilmekteydi. Kale öyle dağlık bir yerdedir ki bugünün şartları ile bile ulaşmak zor iken, bin yıl önce Selçuklular'ın burayı neden alamadıklarını tasavvur edebiliyorsunuz. Hasan Sabbâh'ın cennetleri hakkında bilgi için bkz.: Marco Polo, *Marco Polo Seyâhatnâmesi*, haz. Filiz Dokuman, c. I, s. 41-45; Viladimir Bartol, *Fedâilerin Kalesi Alamut*, çev. Atilla Dirim, Ankara, 1998.

Bir defa daha Melikşâh adına Alamut Kalesi'ni yöneten Alevî Mehdî'ye bir dâi gönderdim. Alamut "Aluh Amud" kelimelerinden meydana gelmiş olup, kartal yuvası manasına gelir ve kartalın orada yuvası vardır. Alamut'ta bazı kimseler mezhebe girmeyi kabul etti. Alevî'yi de mezhebe girmeye çağırıp o da ağzıyla kabul ettiğini açıktan açığa söyleyince daha önce mezhebe girmeyi kabul etmiş olup da onu gizleyenler ortaya çıktılar. Bunun üzerine Alevî-yi Mehdi, mezhep taraftarlarının hepsini kaleden çıkarıp "Kale, Sultan Melikşâh'a aittir" diyerek kale kapısını sıkıca kapattı. Uzun bir tartışmadan sonra onları tekrar kaleye aldı. Ondan sonra kimse onun sözüne güvenerek kaleden dışarı çıkmadı.

Kâzvîn'den Deylemân'a, oradan Aşkavar bölgesine, oradan da Alamut'a sınır olan Andic Rud'a gittim. Orada bir süre ikamet ettim."

Hasan Sabbâh'ın sözleri burada biter. Ancak el-Cüveynî'nin onun durumunu anlatmaya devam eder. Buna göre "Aluh Amut" kelimelerinin ebced hesabıyla karşılığı olan ve onların uğurlu yıl saydıkları 6 Recep 483 (4 Eylül 1090) tarihinde Hasan Sabbâh'ı gizli olarak Alamut kalesine götürdüler. Bir süre orada kendini tanıtmadan yaşadı ve adının "Dehkhuda" olduğunu söyledi. Alevî, onun gerçek kimliğini öğrenince kaleden ayrılmaya karar verdi. Ayrılmadan önce Hasan, ona gizli olarak mezhebe girmiş olan Girdkûh ve Dâmgân yöneticisi Reis Muzaffer Müstevfî'ye iletmesi için bir mektup verdi. Mektup'ta Reis Muzaffer'den Alamut Kalesi'nin karşılığı olarak Alevî'ye 3.000 altın dinar ödemesini istiyordu. Hasan'ın nasıl kendine güvendiğini gösteren çok özlü bir şekilde yazılmış olan bu mektubun tam metni şöyledir: "Reis (Allah onu korusun) Alamut'un bedeli olarak 3.000 dinarı Alevî-i Mehdî'ye ödesin. Selâm Peygamberlerin en seçkinine ve onun evladına olsun". Allah bize yeter. O ne güzel vekildir."[580]

Hasan Sabbâh, Alamut Kalesi'ni ele geçirince yeni davet adı altında 517/1124'te ölümüne dek İsmâilîliği yaymak için çalıştı ve bunda büyük başarı elde etti. Onun bu durumunu gören Selçuklu sultanları çeşitli tarihlerde gerek Alamut'a, gerek diğer İsmâilî kalelerine askerî müdahalelerde bulunmuşlardır. Sultan Melikşâh, Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer dönemlerinde gerçekleştirilen bu seferlerde birçok İsmâilî öldürülmüştür. Örneğin Muhammed Tapar döneminde önemli kalelerinden Şâhdiz Kalesi ele geçirilirken, kale

[580] el-Cüveynî, *Târîh-i cihân güşâ,* c. III, s. 113-117.

İsmâilîler'den temizlenmiş, komutanı Ahmed b. Abdülmelik Attâş ise derisi yüzülmek suretiyle öldürülmüştür (501/1107).[581] Muhammed Tapar, bunun dışında hem İran'daki hem de Suriye'deki diğer İsmâilî kalelerine de önemli seferler düzenlemiş ve binlerce İsmâilî'yi öldürtmüştür. Sultan Sencer[582] de 520/1127'de İsmâilîler'e karşı düzenlediği bir seferinde 12.000 kişiyi öldürmekten çekinmemiştir.[583]

Bâtınîler'e karşı uygulanan bu saldırılara karşı onlar da boş durmamış, Hasan Sabbâh'ın canlı bombaları diyebileceğimiz fedâileri çeşitli dönemlerde muhtelif yerlerde önemli suikastlar gerçekleştirmişlerdir. Bu suikastlerin ilki Büyük Selçuklu vezîri Nizâmülmülk'e karşı gerçekleştirilmiştir. Ebû Tâhir Arrânî adlı bir dâi tarafından gerçekleştirilen bu suikast sonucu büyük vezîr hayatını kaybetmiştir. Bu suikastin peşi sıra, İsmâil öğretilerine karşı çıkmış, inançlarını ikrar etmiş, İsmâilîler'i zulme mahkûm etmiş hükümdâr, emir, general, vâli, hatta din âlimi, kim varsa bir bir fedâilerin hançerlerinin kurbanı oldular.[584] İşte bunlardan bir kaçı: Emir Aksungur, Bağdâd şıhnesi Emîr Porsuk (491/1097), Emîr Arguş en-Nizâmî (Rey'de), İsfehân'ın güvenliğinden sorumlu Reis Belkabek Sermez ve dört oğlu, Humus emîri Cenâhüddevle, Merâga emîri Ahmedil, Mûsul emîri Aksungur el-Porsukî (520/1126), Sultan Sencer'in hadimlerinden Cevher Hadim[585] (534/1139), Sultan Berkyaruk

[581] Müstevfî, *Târîh-i güzîde,* s. 445; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri,* s. 78.

[582] Sultan Sencer'in bir süre sonra Bâtınîler'e karşı politikasını değiştirdiğini görüyoruz. Bunun sebebi ise Sultan Sencer'in amansız saldırılarını durdurmak isteyen Hasan Sabbâh'ın, onun yatağına bir fedâisiyle bıraktığı hançer ve şu küçük nottur: "Eğer ben Sultan'ın iyiliğini düşünmeseydim, sert yere konmuş olan o bıçağı, onun yumuşak göğsüne saplatırdım". Bu olaydan sonra dehşete kapılan sultan Sencer ile Alamut arasında anlaşma yapılmıştır. Gerçekten de Alamut Kalesi Moğollar tarafından yıkılmadan önce orada bulunan Ata Melik Cüveynî *Târîh-i cihân güşâ*'sında Alamut Kalesi kütüphânesinde anlaşma ile ilgili Sultan Sencer'e ait bir kaç tane ferman bulunduğundan bahsetmektedir. Daha fazla bilgi içi bkz.: Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbâh ve Alamut*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 74-75.

[583] İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam,* c. XVII, s. 5; Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak Bâtınîlik s. 170.

[584] Müstevfî, *Târîh-i güzîde*, s. 448-449; Lewis, *The Assassins,* s. 70.

[585] Mukarreb Cevher diye bilinen bu kişi Sencer döneminde ön plana çıkmış biri olup Rey şehri, iktaları arasındaydı. Rey vâlîsi Abbâs da onun memluklerindendi. Cevher'in öldürülmesi çok ilginçtir. Bâtınîler'den bir grup kadın kılığına girerek ondan yardım istemek bahanesiyle yanına sokulmuşlar ve çok geçmeden Cevher'i bıçaklayıp öldürmüşlerdi. Bunun üzerine Rey vâlîsi Abbâs, efendisi öldürülünce asker toplayıp Bâtınîler üzerine yürüdü ve onlardan pek

vezîri, Nizâmülmülk'ün büyük oğlu Fahrülmülk (500/1106), Ebû Tâlib es-Sumeyremî, Sultan Sencer vezîri (12 bin Bâtınî'yi katleden kişi) Muiniddîn Ebû Nâsr (521/1127), Dımaşk Atabeyliği'nin kurucusu Tâcülmülk Böri (524/1130), Azerbaycân havâlîsi hâkimi Dâvud b. Muhammed (537/1142), Abbâsî halîfesi el-Müsterşid Billah (512/1118), Fâtımî halîfesi Ahkamullah Mansûr b. el-Musta'lî (523/1129), İsfehân Nizâmiye Medresesi Müderrisi Ebû'l Muzaffer el-Hocendî (Rey'de, 496/1102), Hemedân Kadiü'l-kudatı Ubeydullah b. Ali el-Hatıbî (502/1108), İsfehân'ın önde gelen âlimlerinden Said b. Muhammed el-Buhârî (502/1108), Nizâmiye Medresesi müderrisi ve *"Eğer İmâm Şâfiî'nin bütün kitapları yansa, hafızamdan onları yeniden yazdıracak kadar gücüm vardır"* diyen büyük âlim Ebû'l-Mehâsin er-Ruyanî (502/1108), ünlü Şâfiî kadısı Muhammed b. Nâsır el-Herevî (518/1125. Fakat buna rağmen az da olsa bazen bu suikastlerden kurtulanlar da olmuştur. Sultan Muhammed Tapar, Sultan Sencer, Salâhüddîn Eyyûbî, Fahrüddîn er-Râzî gibi sultan ve âlimler bu suikastlerden kıl payı kurtulan önemli kişilerdir.[586]

Hasan Sabbâh'ın 517/1124'te ölümünden Alamut ve diğer İsmâilî kalelerinin Moğolar tarafından ele geçirilişine dek bu süreç içerisinde bir kaç yönetici, İsmâilîler adına "Büyük Üstad" ünvanıyla görev yapmıştır. Bunlar: Kiya Bozorg Ümid, Muhammed b. Bozorg Ümid, Hasan Muhammed (Hasan 'Ala Zikri's-Selâm)[587], Nureddîn Muhammed b. Hasan, Celâlüddîn Hasan b. Muhammed[588], 'Alâüddîn Muhammed b. Celâlüddîn ve Rüknüddîn Hürşah

---

çok kişiyi öldürdü. Rivayete göre Abbâs bunların kafalarından Rey'de bir minare yaptırmış, müezzinler de buraya kaçıp ezan okumuşlardır. Bkz.: Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 217-218; İbnü'l Esîr ise minare yerine "işaret kulesi" tabirini kullanır. Bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* C. XI, s. 109.

[586] Abdülkerim Özaydın, "Porsuk", *DİA,* c. XXXIV, s. 325; Coşkun Alptekin, "Aksungur el- Porsuki", *DİA,* c. II, s. 297; Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak Bâtınîlik s. 172-177; Lockhart, "Hasan-ı Sabbâh ve Haşişiler", s. 221.

[587] Bu kişi babası Muhammed hayatta iken kendini Nizâr b. Mustansır'ın oğlu ilân etmiştir. Bkz.: Lockhart, "Hasan-ı Sabbâh ve Haşişiler", s. 226.

[588] Bu kişi "Nev-Müslümân" lakabıyla anılmıştır. Zira daha babası hayatta iken bile Ehl-i Sünnet'e geri dönme eğilimi göstermiştir. Üstad olunca ise bu kararlılığını devam ettirdi ve taraftarlarını kendine uymaya ikna etti veya zorladı. Zahirde etkisi görülmesi de bu muamele Haşhaşiler arasında güçlerin zayıflamasına yol açan hayli anlaşmazlığa sebep olmuştur. Celâlüddîn ayrıca Moğol tehlikesini sezen ilk kişiydi. Daha fazla bilgi için bkz.: Lockhart, "Hasan-ı Sabbâh ve Haşişiler", s. 228.

b. Alâüddîn'dir. Batınîlerin Suriye[589] kolundaki en meşhûr üstadları ise Hasan 'ala Zikri's-Selâm'ın yakın arkadaşı Reşîdüdin Sinân'dır. Bu kişi Arslan yürekli Richard ve Selahüddîn Eyyûbî ile çağdaştı.[590]

Bâtınî fedâilerinin faaliyetlerinden, Dağın Adamı, efendileri Hasan Sabbâh'a dönecek olursak, parlak bir zekâya, teşkilatçılık vasıflarına sahip, basiretli, kabiliyetli; cebir, geometri, astronomi, sihir ve dinî ilimlere vakıf bir kişiydi. İsmâilî kaynakları onu çilekeş, kanaatkâr, ciddi bir insan olarak tanıtır ve oğullarından birini şarap içtiği, diğerini de Hüseyin Kainî[591] cinayetinden sorumlu tuttuğu için öldürttüğünü kaydeder. Hasan Sabbâh'ın *Sergüzeşt-i Seyyidinâ*'dan başka şu eserleri vardı: *el-Füsûlu'l-erba'a, Cevâb-ı Hasan Sabbâh be rik'a-yı Sultan Celâlüddîn Melikşâh-ı Selçukî ve münacaat.*[592]

12. İmâdî-i Gaznevî er-Râzî

Siyasî açıdan önemli bir yere sahip olan Rey, aynı önemini edebiyatta da göstermiş ve dönemin Buhâra, Sîstân, Nîşâbûr, Semerkand gibi edebî alanlarda öne çıkmış şehirleri arasına girmiştir.[593] Bu bağlamda diğer alanlarda olduğu gibi edebiyat alanında da Rey'den önemli şahsiyetler çıkmıştır. Büyük Selçuklu dönemi meşhûr şairlerinden birisi şüphesiz ki İmâdî-i Şehriyârî'dir. Rey'e bağ-

[589] Suriye'deki İsmâilîlik, Hasan Sabbâh döneminde buraya, Nizârî-İsmâilî öğretiyi taşıyan bir kaç dâinin gönderilmesiyle canlanmıştır. Hasan Sabbâh İran'daki faaliyetlerini sürdürmekle beraber, bazı dâilerini yeni daveti sürdürmek amacıyla Suriye'ye göndermişti. Suriye mahallî ve dînî öncelikleri yanında siyasî açıdan da istikrarlı bir bölge olmadığı için İsmailî propagandaya uygun bir yerdi. Özellikle Reşîdüddîn Sinân devrinde Suriye'de İsmâilîlik bir otorite haline gelmiştir. Sinân, hareketin liderliğini sürdürdüğü 30 yıl boyunca Suriye Nizârîleri'ni güçlerinin ve şanlarının doruğuna ulaştırmıştı. Dönemin Suriye şeflerinin en yeteneklisi ve Alamut'a karşı bağımsız tutum alabilen tek Nizârî lideri olarak Sinân kendine kaleler ve müstahkem mevkiler ağı, dâiler hiyerarşisi ve güçlü fedâiler birliğiyle, Suriye Nizârileri'ne ayrı bir kimlik kazandırmıştı. Selçuklu dönemi Suriye İsmalilîler'i ve Reşîdiüddîn Sinân dönemi hakkında geniş bilgi için bkz.: Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* S. 12, İstanbul 2002, s. 195-207; Daftary, İsmailîler'in Tarihi ve Öğretileri, s. 459-562.

[590] Lockhart, "Hasan-ı Sabbâh ve Haşişiler", s. 226-229; Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbâh,* s. 85-105; Özaydın, "Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetleri", s. 207; Daftary, İsmâilîler'in Tarihi ve Öğretileri, s. 562.

[591] İran-Afganistan sınırındaki dağlık bölge olan Kûhistân'ın dâisidir.

[592] Özaydın, "Suriye'deki Bâtınî Faaliyetleri" s. 347-349.

[593] Zebihullah-i Safa, *İran Edebiyatı Tarihi,* s. 75.

lı Şehriyâr bölgesinde doğduğu söylenen şair, "İmâdî" mahlası ile tanınmakta olup, onun bu mahlası lakabından gelmektedir. Bir süre Gazneliler'den III. Mesûd'un ordusunda çalışan İmâdî, bu hükümdârın 508/1114'de ölümüyle birlikte Mâzenderân'da Bâvendîler'den İmâduddevle Ferâmürz'ün sarayına intisap etmiştir. Onun ölümüyle de (530/1135) Irâk'a gelerek Selçuklu sultanı I. Tuğrul b. Muhammed Tapar'ın hizmetine girmiştir. Seyyid Hasan Gaznevî, Kavamî-i Râzî, Yûsuf b. Nâsır el-Kâtib gibi şairler, İmâdî'nin şiirlerini örnek alırken, kendisinden övgüyle söz ederler. [594]

Melik Argun ve Togan b. Alp Arslan, İmâduddevle Ferâmürz, Tuğrul b. Muhammed gibi melik ve sultanlar, onun övdüğü ve himayelerini gördüğü kişiler arasında gösterilebilir. Kasidelerinin[595] çoğunu ise İmâdüddevle Ferâmürz için yazmıştır. İmâdî'nin 4000 beyitten oluştuğu söylenen divânındaki şiirlerinden bir çoğu günümüze ulaşmamakla birlikte, 2000 kadar beyitinin faal olarak kullanıldığı bilinmektedir. Elde bulunan divânının dört nüshasından üçü British Museum'da biri de Aligarh Üniversitesi yazmalar bölümünde bulunmaktadır. İmâdî-i Râzî, 582/1187 senesinde vefât etmiştir.[596]

13. Ebû'l Mefâhir er-Râzî

Melikü'l Füzelâ Ebû'l Mefâhir er-Râzî, Gıyâsüddîn Mahmûd b. Melikşâh döneminde yaşamış Selçuklu devri önde gelen şairlerindendir. Çeşitli ilimlere hâkim olan, şairin şiirleri bilmece gibiydi. Yani anlaşılması zordu. Onun sultanlar nezdindeki değeri büyüktü. Sultan Mesûd b. Muhammed b. Melikşâh Rey'e gelip ordusu şehri talan edince, Ebû'l-Mefâhir bunun üzerine bir şiir yazmıştır. Sultan ise bu şiiri duyunca üzülmüş ve ordusunu uyararak onları bu talandan menetmiştir. Ebû'l Mefâhir er-Râzî'nin Âl-i Resûl'ü öven şiirleri de vardır.[597]

[594] Râvendî, *Raḥatu's-südûr,* c. I, 1999, s. 57; Mürsel Öztürk, "İmâdî-i Gaznevî", *DİA,* c. XXII, s. 171; M. Shamoon Israeli, "'Imadî", *Encyclopedie de L'Islam,* Nouv. Edi, Tome III. E.J. Brill, Leyde, 1975, s. 1190.

[595] İmâdî'nin kasidelerinden örnekleri görmek için bkz.: Râvendî, *Raḥatu's-südûr,*c. I, s. 201-204.

[596] Râvendî, *Raḥatu's-südûr,*c.I,s. 57; Mürsel Öztürk, "İmâdî-i Gaznevî", s. 172; Keriman, *Rey-i Bastân,*c. II, 2. bs., s. 335; Israeli, "'Imadî", s. 1190.

[597] Keriman, *Rey-i Bastân,*c. II, 2. bs., s. 275-277.

SONUÇ

İran ve dünyanın en eski şehirlerinden biri olan Rey şehri, kuruluşundan günümüze dek Rega, Rhages, Rek, Muhammediyye gibi muhtelif adlar altında anılagelmiş ve bu süreç içerisinde bazen hükmü altındaki devletlerin başkenti, bazen normal bir şehri, bazen de bir kasabası olmuş; ancak sahip olduğu stratejik konumuyla önemini hiçbir zaman kaybetmemiştir.

Medler devrinde Media bölgesinin en önemli şehri olan Rey, Partlar (Eşkânî) devrinde devletin bahar başkenti konumundaydı. Sâsânîler devrinde Zerdüşt'ün doğumuna ev sahipliği yapan şehir, Emevîler devrinde, yönetimi için Ömer b. Sa'd'ın, Hz. Hüseyin'i katlettiği makam olmuştur. Abbâsîler şehirde hâkimiyet kurunca, Muhammed Mehdî şehri yeni baştan inşâ etmiş ve adına Muhammediyye demiştir. Şehir bundan böyle Halîfenin veliahtlık makamı olurken oğlu, meşhûr halîfe Hârûn Reşîd'in de doğum yeridir. Abbâsîler Rey'de siyasî hâkimiyeti kaybedince şehir, Tâhirîler, Sâmânîler, Sâcoğulları, Saffârîler ve Zeydîler'in mücadelelerine sahne olmuş ve en son Büveyhîler'in başkenti haline gelmiştir. Bu devirde "Doğu'da Bağdâd'tan sonra en büyük şehir" olarak gösterilen Rey, şehirde yapılan siyasî, kültürel, iktisâdî ve mimârî faaliyetler sayesinde en mamûr bir kent haline bürünmüştür.

Büveyhî hâkimiyetinden kısa bir süreliğine Gazneliler'e geçen şehir, nihayet Selçuklu dönemine gelindiğinde tekrar başkentlik payesine erişmiştir. Şehri bu payeye eriştiren Tuğrul Bey'in buna en önemli gerekçesi, Batı'ya yapacağı seferler için şehri adeta bir sıçrama tahtası olarak görmesiydi. Dolaysıyla şehre ilk gelişinde Sultan, şehrin imâr edilmesini emretmiş ve bundan sonra fetih planını bu şehirden yürütmeye başlamıştır. Bir ara İsfehân'ı kendisine karargâh olarak seçtiği söylenen Sultan, çok geçmeden tekrar Rey'e dönmüş ve bu şehirden vazgeçememiştir.

Sultan Alp Arslan döneminde de başkentliğini sürdüren şehir, bu dönemde Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in rüyalarını süslemiş fakat bu rüyaları gerçekleşememiştir. Sultan Melikşâh, başkenti Rey'den İsfehân'a taşımışsa da Rey önemini kaybetmemiş ve genellikle Sultan'ın seferlerinin başlangıç ve bitiş noktası olmuştur. Daha sonra Berkyaruk-Terken Hâtûn, Berkyaruk-Tutuş ve Berkyaruk-Muhammed Tapar çekişmelerinin meydanı haline gelen şehir Berkyaruk'un sultanlığına, Tutuş'un ölümüne şahitlik etmiştir. Bu arada yönetime başkaldıran, hükümdârlıkta gözü olan hemen hemen bütün hânedân üyelerinin saldırısına uğrayan Rey, Kutalmış'ın Alp Arslan'la, Kavurd'un Melikşâh'la ve Tutuş'un Berkyaruk'la olan mücadelesine de sahne olmuştur.

Son Büyük Selçuklu sultanı Sencer döneminde, Irâk Selçukluları'nın göz diktiği Rey, sahip olduğu önem dolayısıyla Sultan'ın vazgeçilmezi olmuştur. Irâk Selçukluları'nın sürekli saldırısına maruz kalan şehir, Sultan Sencer'in ölümüne dek Büyük Selçuklu hâkimiyetinde kalmıştır. Daha sonra Irâk Selçukluları, Harezimşâhlar, Moğollar, Timurlular, Safevîler, Kaçarlar, Pehlevîler gibi hânedânların hâkimiyetinde varlığını sürdüren Rey şehri, bu süreç içerisinde şehirde meydana gelen mezhep savaşları, doğal âfetler, Moğol saldırıları, siyasî çekişmeler sonucunda küçülmüş, eski azametini kaybetmiş ve yerini zamanla bugün İran İslâm Cumhuriyeti'nin başkenti (eskiden Rey'in bir kasabası olan) Tahran'a bırakmıştır. Şehir halen Tahran'ın güneyinde "Şehr-i Rey" adıyla anılmakta olup, adeta eski şöhretine kavuşmanın özlemini yaşamaktadır.

Türkistanı, Anadolu'ya bağlayan tarihî İpek Yolu'nun üstünde kilit bir konumda bulunan Rey şehri Ortaçağ dünyasının şüphesiz ki en önemli ticarî ve kültürel merkezlerinden biriydi. Çevresinde bulunan şehirlere oranla büyüklüğüyle göze çarpan şehirde hakkıyla önemli iktisadî kültürel ve ilmî faaliyetler de gerçekleştiriliyordu. Bunun en büyük emaresi ise kaynaklarda Rey'den bahsedilirken, şehirdeki han, hamam, kervansaray, pazar, kütüphâne ve medreselerin muazzam sayısıdır. Bu bağlamda Rey şehrinin tarihini ele alınırken şehrin fizikî, coğrafî, siyasî ve askerî yönlerinden bahsedilmenin yanısıra kültürel, iktisadî ve ilmî yönleri de işlenmiştir.

KAYNAKÇA

Abdülcelîl Kazvîni Râzî, *Kitâbü'l-nakz,* tash. Mir Celaleddîn Muhaddis, Çaphâne-yi Zer, Tahran 1358.

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme,* çev. Erdoğan Merçil, c. II, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1977.

Allame Tabatabaî, *İslâm'da Şîa*, haz. Bahri Akyol İslami Kültür ve İlişkiler Merkezi, Kum 1998.

Alptekin, Coşkun, "Aksungur el-Porsukî", *DİA.,* c. II. s. 297-297.

Aydınlı, Osman, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkand Tarihi,* İsam Yayınları, İstanbul 2011.

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, "İlk Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", *Türkler,* c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. s. 659-668.

Agacanov, S. G., *Oğuzlar,* çev. Ekber N. Necef, Ahmed Annaberdinev, 5. bs., Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

Ağarı, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslümân Coğrafyacılar,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.

Ağırakça, Ahmed, *Emevîler Döneminde Kıyamlar,* 2. bs., Şafak Yayınları, İstanbul 1994.

Ahmedî, Hamîd, *İran Ulusal Kimlik İnşâsı,* çev. Hakkı Uygur, Küre Yayınları, İstanbul 2009.

Akilî, Abdullah, *Târih-i Asitaney-i Rey,* Müessese-yi Ferheng-i Dârü'l-hadîs, Kum 1380 (2002).

Aksu, Ali, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001

Akyıldız, Ali, "Para", *DİA.,* c. XXXIV. s.163-166.

Alptekin, Coşkun, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* c. III, Ankara, Güven Matbaası, 1971. s. 435-591.

Ana Britanica Ansiklopedisi, "Rey", c. XVIII, 2004, s. 395.

Arayancan, Ayşe Atıcı, *Dağın Efendisi Hasan Sabbâh ve Alamut,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

Arslantaş, Nuh, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudîler, Abbâsî ve Fâtımîler Dönemi*, İFAV, İstanbul 2009.

Artuk, Cevriye-Artuk, İbrahim, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhîrdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu,* c. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1970.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı,* c. I-II, Kervan Yayınları, İstanbul 1984.

Atalay, Mehmet, *Başlangıçtan Gazneliler'e Kadar İran Edebiyatı Tarihi,* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2000.

Avcı, Casim, "Mesûdî, Ali b. Hüseyin", *DİA,* c. XXIX, s. 353-355.

Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

Azamat, Nihat, "Nasırı Hüsrev", *DİA,* c. XXXII, s. 395-397.

Azîmî, *Azîmî Tarihi (Dönemiyle İlgili Bölümler),* çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2006.

Azimli, Mehmet, *Hz. Ali Neslinin İsyanları,* Çizgi Yayınları, Konya 2010.

Barthold, V.V., *Coğrafya-yı Târîh-i İran,* çev. H. Serdaver, Tahran 1950.

_____, (W. Barthold) *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuad Köprülü, 6. Bsk.

Diyanet İşleri, Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.

Bartol, Viladimir, *Fedâilerin Kalesi Alamut,* çev. Atilla Dirim, Ankara 1998.

Batuk, Cengiz-Pala, İskender, "Nemrûd", *DİA.,* c. XXXII, s. 554-555.

Bausanni, Alessandro, *The Persians: From The Earlist Days To The Twentieth Century,* (İtalyanca'dan İngilizce'ye) çev. J. B. Donne, London, Elek Books Limited.

Behnam, J., "Population", *Cambridge History of Iran,* ed. W. B. Fisher, c. I, Cambridge Üniversity Press, Cambridge 1968, s. 468-489.

Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân,* çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Berthels, E., "Râzî Amin Ahmed", *İA.,* c. IX, s. 645.

Besalel, Yûsuf, *Yahûdî Tarihi,* Üniversal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul 2000.

Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî,* tash. Ali Ekber Feyyaz, Neşr-i 'Ali, Tahran 1384 (2006).

Bezer, Gülay Öğün, "İldeniz, Şemseddîn", *DİA.,* c. XXII, s. 81-82.

Birunî, *Müellefât ve Musannefât-ı Ebû Bekir er-Râzî,* İntişârât-ı Danişgah-ı Tehrân, Tehrân 1339 (1961).

Blachere, R., "Yâkût Rumî", *İA,* c. XIII, s. 357-357.

Bosworth, C. E., *Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri Tarihi: Devletler, Prenslikler, Hânedânlar Kronoloji ve Soy Kütüğü el-Kitâbı,* çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.

Bosworth, C. E., "Khurâsân", *Encyclopedia of İslâm,* vol. V. New Edition, E. J. Brill, Leiden-Newyork 1993, s. 55-59.

_____, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *Cambridge History of Iran,* c. V, s.1-203.

Bozkurt, Nahide, *Oluşu Sürecinde Abbâsî İhtilâli,* Bizim Büro Basımevi, Ankara 1999.

Bozkuş, Metin, *Büveyhîler ve Şiîlik,* Vizyon Yayıncılık, Sivas 2003.

Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi,* çev. Neşet Çağatay, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Browne, Edward G., *A Literary History Of Persia,* vol. II, Cambridge University Press, Cambridge 1951.

Bulut, Faik, *Horasan Kimin Yurdu,* Berfin Yayınları, İstanbul 1998.

Bündârî, *Zubdetü'l-nusra ve nühbetü'l-usra,* çev. Kıvameddîn Burslan, *Irâk ve Horasan Selçukluları Tarihi,* 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, "Rey", Gelişim Yayınları, XVI, İstanbul 1986, s. 9800.

Caferiyan, Resul, *Târîh-i İran-ı İslâmî, Ez Tulu'-i Tahiriyân ta Gurûb-u Harezimşâhiyân,* c. II, Müessese-yi Ferhengî-i Daneş ve Endişey-i Muasır, Tahran 1382.

Cahen, Claude, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi,* çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Canan, İbrahim, "Ebû Hâtim er-Razî", *DİA.,* c. X, s. 150-151.

Cheneb, Moh. Ben, "Zehebî", *İA,* c. XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 493-495.

Clot, André, *Hârûn Reşîd ve Abbâsîler Dönemi,* çev. Nedîm Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahâtnâmesi,* haz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, 4. Kitap, c. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Çetin, Harun, *Çağının Eşsiz Sultanı Hârûn Reşîd,* Kayıhan Yayınları, İstanbul 2011.

Çetin, Kenan, "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 29, Erzurum 2006, s. 183-194.

Daftary, Farhad, *Alamut Efsaneleri: Sır Metinler,* çev. Özgür Çelebi, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2008.

_____, *The Isma'ilis, Their History And Doctrines,* çev. Erdal Toprak, *İsmâililer'in Tarihi ve Öğretileri,* Doruk Yayınları, İstanbul 2005.

Danişnâmey-i Danişgoster, "Rey, Şehr-i Bâstânî", c. IX, Tehrân 1349, s. 47.

Dehkhoda, Ali Ekber, "Rey", *Ferhang-i Dehkhoda,* Çaphâney-i Daneşgah-ı Tehrân 1346, s. 242.

Demirci, Kürşat, Dahhâk", *DİA.*, c. VIII, s. 408-409.

Diller, Ömer, *Islâmic Mints: İslâm Darp Yerleri,* c. I, Mas Matbaacılık, İstanbul 2009.

Dineverî, *el-Ahbâr et-Tıval,* çev. Nusrettin Bolelli, İbrahim Tüfekçi, *İslâm Tarihi,* Hivda İletişim, İstanbul 2007.

Diriöz, Meserret, "Ebûbekir Râzî", *Erciyes Üniverisitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Ebûbekir er-Râzî Konferansı,* Kayseri 1988, s. 13-16.

Doğan, İsa, "Hasan el-Utruş", *DİA.*, c. XVI, s. 356-358.

Ebû Dülef, *Seyahâtnâmey-i Ebû Dülef der İran,* İntişârât-ı Ferheng-i İran Zesin, Çev. Seyyid Ebû'l-Fazl Tabâtabâî, Tahran 1342 (1964).

Efendioğlu, Mehmet, "Sem'ânî", *DİA,* c. XXXVI, s. 461-462.

el-Haşimî, Sa'di, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûdu fi el-Sünne en-nebeviyye,* Doktora Tezi, Camiatü'l-İslâmîyye Yayınları, 1. bs., 1402 (1982).

el-Azime, Aziz, *Ebû Bekr er-Râzî,* Riad el-Rayyes Books, Beirut 2001.

el-Baharzî, Hasan b. Ali, *Dümyetü'l-kasr,* nşr. Sami Mekkî el-İnani, c. I, Kuveyt 1985.

el-Cüveynî, Alâüddîn Ata Melik, *Târîh-i Cihân Güşâ,* çev. Mürsel Öztürk, 3. c, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

el-Cüzcânî, Minhâc-i Sirâc, *Tabakât-ı Nâsırî,* çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

el-Gırnatî, Ebû Hâmid Muhammed, *Gırnatî Seyahatnamesi,* haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân,* c. II, Tahran 1965.

el-Hüseynî, Ali, *Ahbâru'd-devleti's-selçûkiyye,* çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1999.

el-Kazvînî, Zekeriyya, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd,* Dâru Sadır, Beyrut (t.y.)

el-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed, *Nihayetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb,* thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, c. XIX, 1975.

er-Râzî, Ebû Bekir, *et-Tıbbu'r-ruhanî,* Kahire 1939.

er-Râzî, Emin Ahmed, *Heft İklim,* c. III, Kitâbfuruşiy-i Ali Ekber İlmî ve Kitâbfuruşiy-i Edebîyye, Tahran.

Eilers, Wilhelm, "Iran and Mesopotamia", *Cambridge History of Iran,* c. III, (1. Kısım), s.481-505.

Ertuğ, Zeynep Tarım, "Saray", *DİA.,* c. XXXVI, s. 117-121.

eş-Şehristânî, *Milel ve Nihâl,* çev. Mustafa Öz, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi,* 2. bs., Litera Yayıncılık, İstanbul 2011.

Eyice, Semavi, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971.

Fayda, Mustafa, "Taberî", *DİA,* c. XXXIX, s. 314-319.

_____, "Belâzurî", *DİA,* c. V, s. 392-393.

Fığlalı, Ethem Ruhi, *İmamiye Şîası,* Selçuk Yayınları, Ankara1984.

Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr,* Tahran, (y.y.), 1327.

Günaltay, M. Şemsettin, *İran Tarihi: En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar,* c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1961.

Güner, Ahmet, "Kâkûyîler", *DİA.,* c. XXIV, s. 219-221.

_____, "Yezd Kâkûyîleri (Kakveyhîleri) ve Selçuklular", *III. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri I,* c. III, Konya 2001.

Hac, Ahmet Sadır vd., "Rey", *Dairetü'l Meârif Teşeyyu' Ansiklopedisi,* c. LX, Tahran 1379. s. 416-420.

Hakikat, Abdürrefi', *Târîh-i Kumis,* 2. bs., İntişârât-ı Afitâb, Tahran 1983.

Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb,* Kitâbhâney-i Tahuri, Haz. Debir-i Siyaki, Tahran 1336.

_____, *Târîh-i güzîde,* haz. Abdülhüseyn Nevai, Müessese-yi İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1364.

Harman, Ömer Faruk, "Şehristânî", *DİA,* c. XXXVIII, s. 467-470.

Hartmann, Angelika, "Muktedî Biemrillah", *DİA*, c. XXXI, s. 142-143.

Herodotos, *Historiai*, çev. Furkan Akderin, *Târih,* Alfa Yayınları, İstanbul 2007.

Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

Historic Cities of the Islâmic World, ed. C.E. Bosworth, Brill, Leiden 2007.

Hizmetli, Sabri, "Karmatîler", *DİA.*, c. XXIV, s. 510-514.

Hodgson, M.G.S., "Hasan-ı Sabbâh", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 40, Erzurum 2009, s. 247-256.

Huart, C. L., "Taberistân", *İA.*, c. XI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 598-599.

Hunke, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi,* çev. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul 1972.

İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik,* Matbaatu Brill, Leiden 1996.

Israeli, M. Shamoon, "Imâdî", *Encyclopedie de L'Islam,* Nouv. Edi, Tome III. E. J. Brill, Leyde 1975, s. 1190.

İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enba fi tabakâti'l-etıbba,* Mektebetü'l-Hayat, Beyrut 1965.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* çev. Ramazan Şeşen, 3.bs., Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman,* c. I, II, IV, Beyrut 1977.

İbn Havkal, Ebi'l-Kasım, *Suretü'l-arz*, c. II, Matbaatu Brill, Medinetü Leiden1939.

İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik,* Matbaatu Brill, Leiden 1967.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi,* Çağrı Yayınları, c. VII, c. X, İstanbul 1994,

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem,* thk. Muhammed Abdülkadir 'Ata, Mustafa Abdülkadir 'Ata, c. XVII, Darül Kütûbu'l 'İlmiyye, Beyrut 1992.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* çev. Abdullah Köşe, *İslâm Tarihi,* c. VI, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

_____, *el-Kâmil fi't-târîh,* çev. Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi,* c. IX, X, XI, XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

_____, *el-Kâmil fi't-târîh,* çev. Ahmed Ağırakça, *İslâm Tarihi,* c. I, III, VII, VIII, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

_____, *el-Kâmil fi't-târîh,* çev. M. Beşir Eryarsoy, *İslâm Tarihi,* c. II, IV, Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

_____, *el-Kâmil fi't-târîh,* çev. Yunus Apaydın, *İslâm Tarihi,* c. V, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

İbnü'l-Fakîh, *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân,* Maba'atu Brill, Leiden 1967.

İbnü'l-'Adîm, Kemalüddîn, *Buğyatü't-taleb fi târihi'l-Haleb (Selçuklularla ilgili Hal Tercümeleri),* çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* thk. Muhammed Ahmed Ahmed, el-Mektebe Tevfikiyye, (y.y), (t.y).

İpek, Ali, "Sâcoğulları", *DİA.,* c. XXXV, s. 364-366.

İstahrî, Ebû İshak İbrahim, *Mesâlik ve memâlik,* haz. İrec Afşar, Şirket-İntişârât-ı İlmî ve Ferhengi, Tahran 1347.

İzgi, Cevat, "Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed", *DİA,* c. XXV, s. 160.

Kadyanî, Abbâs, *Coğrafya-yı Târîhî-yi Rey (Rega),* 2. bs., İntişârât-ı Aven, Tahran 1384.

Kafesoğlu, İbrahim, "Alp Arslan", *DİA.,* c. II, s. 526-530.

Kafesoğlu, İbrahim, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı,* (Tıpkı Basım), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 259-274.

_____, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında,* İstanbul 1955.

_____, *Selçuklular Tarihi,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

_____, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu,* İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul 1953.

Kafkasyalı, Ali, *İran Coğrafyasında Türkler,* Bilge Göz Yayınları, İstanbul 2011.

Kandemir, M.Yaşar, "Ebû Zür'a er-Râzî", *DİA.,* c. X, s. 274-275.

Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları,* İz Yayıncılık, İstanbul 2007.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, "İbnü'n-Nedîm", *DİA,* c. XXI, s. 171-173.

Karacanlu, Hüseyin: "Coğrafyay-ı Târîh-i Rey", *Berresihay-ı Tarih,* 2. sayı Neşirey-i Stade Bozorg-i Erteştaran, 1977, s. 113-122.

Karadeniz, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925),* Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

_____, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hânedânı (1795-1925),* Bakış Yayınları, İstanbul 2006.

Karaman, Hüseyin, "Bir Biyografi Denemesi: Ebû Bekir er-Râzî", *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi,* c. III, S. 6, 2004, s. 101-128.

Karaman, Hüseyin, *Râzî'nin Ahlak Felsefesi,* İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

Kaya, Mahmut, "Râzî, Ebû Bekir", *DİA.,* c. XXXIV, s. 479-485.

_____, "Ebû Bekir er-Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî Arasında Geçen Tartışma", *İslâm Tetkikleri Dergisi,* c. IX, İ.Ü.E.F. Basımevi, İstanbul 1995, s. 51-76.

_____, "İbn Ebû Usaybia", *DİA,* c. XIX, s. 445-446.

Kayhan, Hüseyin, "Selçuklu-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", *Türkler,* c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 669-677.

_____, *Irâk Selçukluları,* Çizgi Kitap, Konya 2001.

Keriman, Hüseyin, "Nazari be Makale-yi Rey", *Yadnâmey-i İrani-yi Minorsky,* ed. İrac Afşar, Tahran Üniversitesi Yayınları, 1241, s. 119-127.

_____, *Rey-i Bâstân,* c. II, 2. bs., İntişârât-ı Danişgah-ı Şehit Behişti, Tahran 1371.

_____, *Rey-i Bâstân,* 2 c., 1. bs., Silsiley-i İntişârât-ı Encümen-i Asâr-ı Milli, Tahran 1345.

Kesik, Muharrem, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri, *Türk Kültürü Dergisi,* c. IX, S. 454, İstanbul 2001, s. 97-105.

Kitapçı, Zekeriya, "Asrın Olayı Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife el-Kâim'in Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 1, Konya 1994, s. 13-42.

Kitapçı, Zekeriya, "Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey İçin Bağdat'ta Yapılan Muhteşem Hilafet Merasiminin 920. Yılı ve Bağdat'ın Bugünü", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* c. I, S. 3, İstanbul 1987, s. 2-5.

_____, "Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ve Abbâsî Halifeliğinin Türk Varlığı ile Fiili Bütünleşme Olayı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1(8), Konya 1992, s. 117-122.

Koca, Salim, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınları, Ankara 2011.

Koçak, İnci, "Mis'ar b. Mühelhil", *DİA,* c. XXX, s. 176-177.

Köker, Hulusi, "Ebûbekir Râzî'nin Hayatı", Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Ebûbekir er-Râzî Konferansı, Kayseri 1988, s. 1-11.

Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* 1. bs., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

_____, "Devlet Kurtaran Örnek Bir Türk Kadını", *Milli Kültür Dergisi,* Kültür Bakanlığı, 1977, s. 44-45.

_____, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dinî Siyaseti", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* c. IV, Güven Matbaası, Ankara 1975, s. 127-155.

_____, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* c. IV, Güven Matbaası, Ankara 1975, s. 75-125.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı* (C. III, 5. bsk (tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri,* c. II, 5. bs. (tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri,* c. I, 5. bsk (tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

_____, "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Türk Toplum Hayatı", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* c. IV, Güven Matbaası, Ankara 1975, s. 1-75.

_____, "Tuğrul Bey", *İA.,* c. XII-II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s. 25-41.

Kraus, P., Pines, S., "Razî, Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya", *İA.,* c. IX.

Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

Kurt, Hasan, "Tahir b. Hüseyin, Tahiriler", *DİA.,* c. XXXIX, s. 399-400.

_____, "Tahiriler", *DİA.,* c. XXXIX, s. 403-404.

Küçük, Raşit, "İbn Ebû Hâtim", *DİA.,* c. XIX, s. 432-434.

Kürkçüoğlu, Erol, "Başlangıçtan Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu-Bizans İlişkileri", *Türkler,* c. IV. Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 694-704.

Lambton, A.K.S., "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *Cambridge History of Iran,* c. V, s. 203-283.

Le Strange, Guy, "The Lands of the Eastern Caliphate", *Islâmic Geograpy,* ed. Fuad Sezgin, c. 85, Cambridge Üniversity Yayınları.

Lewis, Bernard, The Assassins: *A Radical Sect in Islâm,* çev. Kemal Sarısözen, Haşişiler: İslâmda Radikal Bir Tarikat, Kapı Yayınları, İstanbul 2005.

Lockhart, Laurence, "Hasan-ı Sabbâh ve Haşişiler", çev. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniverisitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 26, Erzurum 2006, s. 213-240.

Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l- ekâlim,* çev. Ali Naki Münzevî (Farsça'ya), Şirket-i Müellifan ve Tercüman-ı İran.

Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, Haz. Filiz Dokuman, c. I. Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul (t.y.).

_____, *Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l- ekâlim*, Leiden 1967.

Mercan, İ. Hakkı, *Selçuklu Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi,* Berikan Yayınevi, Ankara 2011.

Merçil, Erdoğan, "Büveyhîler", *DİA.*, c. VI, s. 496-500.

_____, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler,* c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 597-633.

_____, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphâneleriyle İlgili Bir Deneme", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 393-400.

_____, "Gazneliler", *DİA.*, c. XIII, s. 480-486.

_____, "Mahmûd-ı Gaznevî", *DİA.*, c. XXVII, s. 362-365.

_____, "Mes'ûd b. Mahmûd-ı Gaznevî", *DİA.*, c. XXIX, s. 346-347.

_____, "Saffâr, Ya'kûb b. Leys", *DİA.*, c. XXXV, s. 463-464.

_____, "Saffârîler", *DİA.*, c. XXXV, s. 464-465.

_____, "Ziyârîler", *İA.*, c. XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 622-624.

_____, *Büyük Selçuklu Devleti,* Nobel Yayınları, İstanbul 2005.

_____, *Gazneli Mahmûd,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

_____, *Gazneliler Devleti Tarihi,* 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

_____, *Gazneliler Devleti Tarihi,*1.bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

_____, *Kirmân Selçukluları,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

_____, *Müslümân-Türk Devletleri Tarihi,* İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul 1985.

_____, *Selçuklular Makaleler,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

_____, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı,* Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

Mesûdî, Ebû'l Hasan Ali, *Murûcu'z-zeheb (Altın Bozkırlar),* çev. Ahsen Batur, 2. bs., Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Meşkûr, Muhammed Cevad, *Târîh-i İran Zemin: Ez Ruzegar-ı Bastan ta İnkıraz-ı Kaçariyye,* İntişârât-ı İşraki, Çap-ı Sevvom, Tahran 1366.

Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi,* çev. Ali Genceli (Urduca'dan), Hilal Yayınları, Ankara 1971.

Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslam Rönesansı (Die Renaissance des Islâms),* çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

Milles, George C., "The Nümismatic History of Rayy," *Numismatics Of The Islâmic World: Coins And Coinage Of Iran II,* ed. Fuad Sezgin, S. 47, Goethe University, Frankfurt 2004, s. 1-219.

Milley, Peter, *Eagle's Nest; Ismailî Castles in Iran and Syria,* The Instute of Ismaili Studies, London 2005.

Minorsky, V., "Rey", *İA.,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, c. IX, s. 721-724.

_____, *Hudûd al-âlem,* ed. C.E. Bosworth, Messrs. Luzac & Company, LTD, London 1970.

_____, "Tahran", *İA.,* c. XI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 658-667.

_____, (C. E. Bosworth), "Rayy", *Encyclopedia of İslâm* (New Edition), c. VIII, s. 471-473.

Mirhand, Muhammed b. Hâvendşâh bin Mahmûd, *Ravzatu's-safâ (Tabaka-i Selçûkiyye),* çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Miskeveyh, *Tecâribü'l Ümem*, terc. Kıvameddin Burslan, haz. Mehmet Şeker, Ali Ertuğrul, vd. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

Muhammed Hamîdullah, "Dineverî", *DİA*, c. IX, s. 356-358.

Muhammedoğlu, Aliyev Salih, "İbn Fadlan", *DİA*, c. XIX, s. 477-479.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel*, çev. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, c. I, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Terc. Muhammed Debir-i Siyaki, İntişarat-ı Zevvar, Tahran 1990.

Naskali, Esko, "Sâsânîler", *DİA*, c. XXXVI, s. 174-176.

Naskali, Esko-Özgüdenli, Osman G., "Tahran", *DİA.*, Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXIX, s. 416-419.

Nizâmülmülk, *Siyâset-Nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002.

_____, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtınilik" ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, c. VII, S. 20.

_____, "Nizâmîye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, c. IV, 2002, s. 721-727.

Ögel, Bahaeddîn, "Toğrıl Bey'in Adı Hakkında", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 3, Ankara 1971, s. 201-207.

Öz, Mustafa, "Hasan el-Alevî", *DİA.*, c. XVI.

Özaydın, Abdülkerim, "Alamut Kalesi", *Türk Kültürü Dergisi*, c. XXIV, S. 281, Ankara 1986, s. 53-57.

_____, "Berkyaruk", *DİA.*, c. V, s. 514-516.

_____, "Bündârî", *DİA*, c. VI, s. 489-490.

_____, "Büyük Selçuklularda Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 421-434.

_____, "el-Kâmil", *DİA*, c. XXIV, s. 281-283.

_____, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA,* c. XV, s. 454-455.

_____, "Hasan Sabbâh", *DİA.,* c. XVI, s. 347-350.

_____, "İbnü'l-Esîr", *DİA,* c. XXI, s. 26-27.

_____, "İbn Hallikân", *DİA,* c. XX, s.17-19.

_____, "İbn Kesîr, Ebû'l- Fidâ", *DİA,* c. XX, s. 132-134.

_____, "Kündürî", *DİA.,* c. XXVI, s. 554-555.

_____, "Melikşâh", *DİA.,* c. XXIX, s. 54-57.

_____, "Muhammed Tapar", *DİA.,* c. XXX, s. 579-581.

_____, "Nizâmîye Medresesi", *DİA.,* c. XXXIII, s. 188-191.

_____, "Nizâmülmülk", *DİA,* c. XXXIII, s. 194-196.

_____, "Porsuk", *DİA.,* c. XXXIV, s. 325-326.

_____, "Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* S. 12, İstanbul 2002, s. 195-207.

_____, "Sencer", *DİA.,* c. XXXVI, s. 507-511.

_____, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankarac 2001.

_____, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Özdemir, Mehmet Nadir, *Bağdad'da Türk Egemenliği 1055-1157,* Kömen Yayınları, Konya 2008.

Özdemir, Mehmet, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", *DİA.,* c. XXXIV, s. 478-479.

_____, "Ebû Hâmid el-Gırnatî", *DİA,* c. X, s. 128-130.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Rey", *DİA.,* c. XXXV, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 40-41.

_____, "Taberistân", *DİA.,* c. XXXIX, s. 322-323.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 11-39.

_____, "Selçuklu Paraları Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 95-109.

Özler, Mevlüt, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'ate Lanet Kampanyası", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi: Bildiriler II,* c. II, Konya 2001, s. 171-180.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hânedânlar: İslâm Devletleri,* c. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

Pişgahi, Ekber, *Rahnemây-ı Benâhây-ı Târîhî ve Ziyâretiy-i Şehr-i Rey,* Kanunu İrangerdan ve Cehangerdan-ı Cevan, Şehr-i Rey (t.y.)

Piyadeoğlu, Cihan, "Gazneli Vezîri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mesûd ile Münasebetleri", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi,* S. 43, İstanbul 2007, s. 1-36.

_____, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.

Planhol, X. De, "Geography off Settlement", *Cambridge History of Iran*, c. I, s. 409-468.

Provençal, E. Levi, "Razî, er-Râzî, Muhamed al-Razî, Ahmed al Râzî, İsa el-Razî", *İA.,* c. IX, s. 640-642.

Reşîdüddîn, Fazlullah, *Cami'ü't-tevârih*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, *Selçuklu Devleti,* Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

Râvendî, *Râhatu's-südûr ve ayetu's-sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti),* Çev. Ahmed Ateş, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Rowson, E.K, "Rayy", *Encyclopedia of Arabic Literature,* vol. II, London 1998, s. 647-648.

Safa, Zebihullah, *İran Edebiyatı Tarihi,* çev. Hasan Almaz, Nüsha Yayınları, İstanbul 2002.

Savaş, Serap,"İran Selçuklular'ı Döneminde (10.-13.Y.Y.) İsfehân, Rey, Kâşân ve Samarra'da Yapılmış Olan Seramiklerin Özellikleri ve Günümüze Uyarlanması", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,* İzmir 1998.

Sayyîd Maqbul, Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA,* c. XX, s. 78-79.

Sefayi, Mehveş, "Rey", *Dairetü'l Meârif-i Teşeyyu',* c. LX, Tahran 1379, s. 416-420.

Selçuklular'ın Nadir Paralarından Bazıları ve Cimri'nin Sikkeleri, Nümismatik Yayınları, İstanbul 1972.

Sem'ânî, *el-Ensâb,* Haz. Muhammed Emin Demec, Beyrut 1980.

Serena, Carla, *Sefernâmey-i Carla Serena,* çev. Ali Asgar Sa'idi, Kitâb Füruşi-yi Zevvar, 1362.

Serinsu, Ahmet Nedim, "Dülefîler", *DİA.,* c. X, s. 21.

Sevim, Ali, "Buğyetü't-Taleb", *DİA,* c. VI, s. 361-362.

_____, "Çağrı Bey", *DİA.,* c. VIII, s. 183-186.

Sevim, Ali, "İbnü'l-Adîm", *DİA,* c. XX, İstanbul, s. 478-479.

Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi,* 3. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Snır, R, "Rayy", *Encyclopedia of Arabic Literature,* c. II, Londra 1998.

Sümer, Faruk-Sevim, Ali, *İslâm Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çeviriler),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971.

Sümer, Faruk, "Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu ve Tuğrul Bey", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 25, 1925, s. 1263-1266.

_____, "Selçuklular", *DİA.,* c. XXXVI, 365-397.

_____, "Tuğrul Bey", *DİA.,* c. XLI, s. 344-346.

_____, "Kutalmış", *DİA.,* c. XXVI, s. 480-481.

_____, *Oğuzlar,* 3. bs., Ana Yayınları, İstanbul 1980.

Sykes, Percy Molesworth, *A History of Persia.,* c. I, Macmillan, London 1921 (1930).

Şahinoğlu, M. Nazif, "Emin-i Ahmed-i Râzî", *DİA.*, c. XI, s. 114.

Şakiroğlu, Mahmut H., "Marco Polo", *DİA,* c. XXVIII, s. 41-43.

Şehab, Mazhar, "el-Reyy", *el-Mevsuatu'l-Arabiyye Ansiklopedisi,* c. X, Dımaşk 2004, s.158-159.

Şeşen, Ramazan, "İbn Hassûl'ün Tafdîl el-etrâk 'ala sair el-ecdâd Adlı Risalenin Tercümesi", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi,* S. 38, İstanbul 2003, s. 119-142.

_____, "İbn Havkal", *DİA,* c. XX, s. 34-35.

_____, *Müslümânlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı,* İSAR Yayınları, İstanbul 1998.

Taberî, "Rey der Zamane Taberî", *Yadnâme-yi Taberî,* Sazman-ı Çap İntişârât-ı Vezaret-i Ferheng, İrşâd-ı İslâmî, Tehrân 1369, s. 514-524.

_____, *Târîh-i Taberî Tercümesi,* c. III, Elif Ofset Tesisleri, İstanbul 1983.

Tolmacheva, Marina A., "İstahrî", *DİA,* c. XXIII, s. 203-205.

_____, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA,* c. XXVII, s. 431-432.

Tomar, Cengiz, "İbnü'l- Fakih", *DİA,* c. XXI, s. 38-39.

Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Turan, Nurullah, "İpek Yolu'nun Önasya'daki Merkezi: Rey Şehri'nin Büveyhîler Dönemindeki Siyasi ve Kültürel Durumu", *Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, ed Erman Şan, İstanbul 2017, s. 177-204.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* 8. bs., Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162),* Hrant D. Andresyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Usta, Aydın, "Sâmânîler", *DİA.*, c. XXXVI, s. 64-68.

_____, *Şamanizmden Müslümânlığa Türkler'in İslâmlaşma Serüveni,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

Utku, Nihal Şahin "Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII.-XI. Yüzyıllar)", *Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul 2005.

Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi: Emevîler-Abbâsîler,* Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, S. LXXXIV, Ankara 1968.

Vercavend, Perviz, "Burc-i Toğrıl", *Dairetü'l Meârif-i Teşeyyu'*, c. III, Tahran 1371, s. 168-169.

_____, "Bâzârhây-ı Rey", *Dairetü'l Meârif-i Teşeyyu'*, c. III, Tahran 1371, s. 36-37.

_____, "Burc-i Nikârehâne", *Dairetü'l Meârif-i Teşeyyu'*, c. III, Tahran 1371, s. 171-172.

Wheatley, Paul, *The Places Where Men Pray: Cities in Islâmic Lands,* The University of Chicago Press, Chicago&London 2001.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* c. II, Tahran 1965.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kûb, *el-Büldân,* Dârü'l-Kütûbü'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

Yarshater, Ehsan, "Iranian National History", *Cambridge History of Iran,* Ed. W. B. Fisher, c. III, (1. kısım), Cambridge Üniversity Press, 1968, s. 359-481.

_____, "Mazdakism", *Cambridge History of Iran*, c. III, (2. kısım) s. 991-1027.

Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistân Zeydîleri*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2012.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi,* 8. bs. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.

Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk,* haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Azerbaycân'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâcoğulları I-II-III", *Makaleler-I,* Haz. E. Semih Yalçın, Selçuk Duman, Berikan Yayınevi, Ankara 2007, s. 321-407.

Yılmaz, Rahile, "İbn Ebû Hâtim er-Râzî'nin İlelü'l Hadîs Adlı Eseri", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,* İstanbul 2008.

Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006.

Yiğit, İsmâil, "Kuteybe b. Müslim", *DİA.,* c. XXVI, s. 490-491.

Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, Beyan Yayınları, İstanbul 1999.

_____, *Kerbelâ,* Yediveren Yayınları, Konya 2001.

Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-nübelâ,* c. II, thk. Şuayb el-Arnavud, Müessesetü'r-risale, Beyrut 1992.

Zehtabi, Muhammed Taki, *İran Türklerinin Eski Tarihi,* Ferhad Rahîmî, IQ Kültür Sanat, İstanbul 2010.

Zerdüşt Spitama Avesta ve Bölümler, çev. Eshat Ayata, Kora Yayın, İstanbul 1998.

Zorlu, Cem, *Abbâsîler'e Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar: Ebu Cafer el-Mansûr Dönemi,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

DİZİN

A

Abbâs el-İranşehrî 159

Abbâsîler 3, 7, 19, 36, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 102, 109, 115, 117, 121, 127, 147, 177, 182, 197, 198, 221, 239

Abbâs Kadyanî XXXV, 13, 53

Abdullah b. Mâlik 45

Abdullah b. Mesûd 36

Abdurahman b. Eş'as 40

Abdurrahman Nişâbûrî 140

Abdülcebbâr Müfid 137

Abdülcelîl Kazvînî 137

Abdülcelîl Râzî XVI, 137, 142

Abdüllatif el-Bağdâdî 135

Abdülmelik 39

Abdülmelik Attâş 169, 170, 173

Abdülmelik b. Mervân 40

Abes 148

Abide es-Selmânî 36

Aden 82

Adiy b. Zîyâd 39

Adûddevle Fenahüsrev 51

Afganistân 15, 22, 25, 27

Aguşî 49

Ağa Hân 116

Ağa Muhammed Hân 17

Ahlâku't-tabîb 158

Ahlât 76, 87, 91

Ahmed b. Hâlid 165

Ahmed b. Hanbel 160, 162, 163

Ahmed b. Muhammed er-Râzî 165

Ahmed b. Sûlûk 50

Ahmed er-Râzî 165

Ahmedil 173

Ahura Mazda 7, 24, 25, 108

Ahvâz 9, 63, 120, 127, 129

Akadlar 21

Akdeniz 23, 119

Akhunlar 31

Aksarâyî 69

Aksungur 87, 88, 173, 174, 179

Alamut Kalesi XXVI, 18, 81, 119, 171, 172, 173, 192, 220, 232

Alâüddevle 61, 62, 166

Alâüddîn Tekiş 147

Alevî-i Mehdî 172

Ali b. İsa 44, 45

Alp Arslan IX, XXXIII, 57, 59, 64, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 91, 99, 100, 101, 108, 109, 110, 111, 112, 117, 118, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 176, 178, 186, 188, 189, 220, 234

Altuncân Hâtûn 63, 67, 145

Aluh Amud 172
Amîdülmülk 63, 68, 69, 72, 74, 100, 101, 133, 135
Ammâr b. Hasib 43
Ammâr b. Yâsir 35
Amül XV, 29, 46, 49, 133
Anadolu XXX, 21, 22, 23, 25, 28, 31, 58, 59, 68, 72, 73, 76, 81, 91, 120, 121, 127, 128, 178, 182, 186
Anahita 30
Andic Rud 172
Andic Rûd 171
Antakya 27, 89, 119, 162
Antiokhos 27, 29
Arabistân 32
Arî 21, 101
Arrân 18, 89, 91
Arslan Argun 92
Arslan Besâsîrî 63, 66, 67
Arslan b. Selçuk 74
Arslan Hatice Hâtûn 132
Arslan Yabgu 59, 73
Artuk Bey 81
Âsım b. Asbağ 165
Astiyages 22, 23
Asur 21, 22, 23, 108, 110
Aşkavar 172
Aşure-Tasi'a 150
Âve 129
Avesta IX, 4, 5, 6, 12, 108, 198
Avrupa XXVI, 120, 140, 155, 157, 158, 185
Azerbaycân 14, 18, 39, 48, 49, 58, 86, 87, 90, 91, 96, 101, 122, 144, 174, 198

B

Bâb-ı Sîn 149, 150
Bâbil 2, 4, 9, 10, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29
Bâbü'l-Cebel 151, 152
Bâbü'l-Harb 149
Bâbü'l-Hişâm 151, 152
Bâbü'l-Medine 150
Bâbü's-Salih 138
Bâbü's-Sîn 151, 152
Bâbü't-Taberîn 149
Bağdâd X, XVI, XVII, XXI, XXVIII, XXIX, XXX, 8, 10, 17, 43, 51, 52, 58, 59, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 74, 75, 82, 90, 92, 96, 99, 102, 106, 111, 122, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 150, 152, 156, 159, 160, 162, 164, 166, 170, 173, 177
Bağdâd şıhnesi 74, 173
Bahaüddevle 53
Balasagun 93
Bardasir (Berdesir) 127
Basra XVI, XX, 21, 33, 110, 120, 121, 127, 133, 160, 162
Basra Körfezi 21, 120
Bâtân 120, 148, 149, 150, 153
Bâtınî XIX, XXXI, 80, 81, 117, 118, 174, 175, 193
Behrâm b. Mafinne 141
Behrâm Çûbin 31
Behrâmşâh 92, 93
Belh XXV, 8, 16, 28, 57, 93, 112, 130, 133, 161
Belhî XXVIII, 159
Belisân 120, 148, 149, 150, 151, 154

Belkabek Sermez 173
Benî Kâkûye 62
Berkyaruk IX, XXIII, XXXIV, XXXV, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 129, 147, 172, 174, 178, 192, 193, 221, 236
Beyhâkî 100, 112, 124
Bibi Şehr Banu 3, 143, 144, 146, 222, 243
Bibi Zübeyde 144
Bisutun 6, 24
Bizans XIV, 31, 58, 73, 76, 77, 78, 79, 178, 189
Boğaziçi 82
Bozan 77, 87, 88
British Museum 127, 176
Buhâra XXIV, 16, 49, 53, 141, 175
Buhârî 162, 174
Bulgaristân 25
Burc-i Tuğrul Beg 142
Burç 143
Busenc 133
Buşir (Buşehr) 21
Buzurcümid 144
Bündârî XIV, 60, 64, 70, 77, 83, 90, 102, 139, 147, 182, 192
Büveyhî XIII, XXIV, 52, 53, 58, 63, 66, 114, 131, 140, 144, 145, 147, 167, 177
Büveyhîler V, IX, 15, 18, 19, 42, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 61, 62, 65, 66, 107, 111, 115, 117, 127, 131, 132, 140, 141, 145, 166, 167, 168, 177, 181, 190, 196

C

Câbir b. Hayyân 159
Cafer 82, 85
Cafer b. Muhammed 118, 166
Cafer es-Sadık 38
Cami-i cedîd 140
Cami-i Mehdî 140
Cami-i Rûde 112, 140
Cami-i Serheng 140
Cami-i Tuğrul 140
Camiü'd-düvel 61
Carla Serena 7, 143, 195
Cebel XXVII, 45, 151, 152
Celâlüddevle 58
Celûla 31, 33
Cenâhüddevle 173
Cerh ve't-ta'dîl 164
Cerîr et-Taberî 19
Cevher Hadim 173
Cevsak 148
Cezîre 39, 45, 51, 58, 87, 90, 91, 105
Cibâl 9, 10, 14, 15, 18, 19, 22, 30, 39, 51, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 74, 105, 115, 120, 123, 124, 131, 157, 220, 229
Civânmerd-i Kassâb 145
Cumhûr b. Mürrâr el-İclî 41
Cürcân 4, 9, 13, 15, 16, 18, 33, 49, 55, 112, 171
Cüstân ed-Deylemî 47
Cüveynî XIX, 100, 111, 112, 134, 168, 169, 170, 172, 173, 183

Ç

Çağrı Bey 57, 58, 59, 64, 70, 71, 74, 194, 195
Çanakkale Boğazı 27
Çehâr Sûk 151

Çeşme-i 'Ali 1, 3, 4, 142, 149, 222, 241
Çin XIX, XXIV, XXVI, 119, 120, 121, 152, 220, 229
Çinaşk 171

D

Dahhâk 12, 183
Damaskos (Şâm/Dımaşk) 27
Dâmgân 34, 68, 75, 171, 172
Dandanakan 56, 59, 65, 71, 80, 83
Danişmend Gâzî 81
Dara 129
Darius 6, 23, 24, 25, 26
Daşilu (Daşlu) 88
Dâvud b. Muhammed 174
Dâvudîler 116
Dehek-i Nû 151
Dehkhuda 172
Demâvend XXVIII, 2, 10, 11, 12, 52, 126, 142, 171
Der-i 'Âbis 149
Der-i Asâb 149
Der-i Kende 149, 153
Der-i Maslahgâh 150, 153
Der-i Reisü'r-Rûde 149
Der-i Şikân 149
Der-i Zâmehrân 149
Dervaze-yi Ahenîn 136, 153
Dervaze-yi Bâtân 149
Dervaze-yi Belisân 149
Dervazey-i Carub 136
Dervaze-yi Dûlâb 149
Dervaze-yi Hanzala 149
Dervazey-i Hişâm 150
Dervaze-yi Horasan 149
Dervaze-yi Kûhkîn 149
Desteba 35, 36, 38, 39
Deylem 10, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 36, 46, 48, 52, 62, 107, 116
Deylemân 14, 137, 171, 172
Deylem Denizi 13
Deyrü'l Cemâcim 40
Dımaşk XIV, XVI, XX, XXII, XXIII, 4, 27, 73, 81, 87, 121, 133, 174, 196
Dımaşk Atabeyliği 174
Dihistân 61
Dineverî XV, 2, 12, 26, 31, 37, 38, 183, 192
Diogenes 76, 77, 78, 79, 83, 178, 184
Divân el-İnşa 167
Divân el-Resâil 167
Diyârbekir 58, 73, 81, 87, 90, 101
Diyâru'l-kulûb 167
Dokhme 108

E

Ebû Ali Muhtâc 50, 51
Ebû Bekir er-Râzî IX, 5, 155, 156, 157, 158, 159, 181, 187
Ebû Ca'fer 61
Ebû Dâvud 162
Ebû Dülef XXIV, XXV, XXVI, 12, 106, 123, 124, 150, 183
Ebû Ğanem et-Tabib 159
Ebû Hamîd el-İsferâyenî 166
Ebû Hanife XV, 119
Ebû Hasan Şehîd 159

Ebû Hâtim er-Râzî 157, 160, 162, 163, 164, 187, 198
Ebû İshâk XXVIII, 54, 111, 134, 168
Ebû Kâlîcâr 62, 66, 166
Ebû'l Abbâs Abdullah 43
Ebû'l-Feth XXXII, 72, 129, 166
Ebû'l Feth Râzî 145
Ebû'l-Ganâim 166
Ebû'l Kâsım Ali 166, 167
Ebû'l Kasım Muganî 159
Ebû'l Mefâhir er-Râzî 176
Ebû'l-Mehâsin er-Ruyanî 174
Ebû Mansûr Ferâmürz 62
Ebû Muzaffer Hocendî 145
Ebû Müslim 40, 41, 42, 43, 85
Ebû Said Bahadır Han 130
Ebû Sehl 100, 112
Ebû Seleme et-Tebûzeki 160
Ebû Sücâ Büveyh (Bûye) 51
Ebû Tâhir Arrânî 173
Ebû Tâlib es-Sumeyremî 174
Ebû Zür'a er-Râzî 160, 161, 163, 183, 187
Ege Denizi 23
Ekbatana (Hemedân) 22, 28
el-Agarr Ebû Sa'd 133
Elam 21, 22
Elburz 4, 8, 11, 16, 18, 19, 49
el-Cezire 160
el-Cüveynî XIX, 111, 134, 169, 170, 172, 183
el-Havi et-tıbb 158
el-Himyerî 165, 168
el-Hocendî 112, 134, 174
el-Kâmil fi't-târîh XVIII, 1, 2, 28, 33, 132, 186
el-Muntazam XVII, 68, 77, 80, 89, 90, 91, 92, 173, 185
el-Muvatta 160
el-Müsned 164
el-Zabbî 165
Emevîler V, 19, 35, 36, 37, 39, 43, 121, 165, 177, 179, 197
Emîn 45
Eminâbâd 145, 148
Emîr Arguş en-Nizâmî 173
Emire Zerrâb 169
Emîr Hacib Agacı 132
Emîr Hezaresb 59
Emîr Porsuk 89, 173
Emîru'l-Cüyûş 170
Endülüs XXV, XXVI, XXIX, 164, 165
Enûşirvân XIV, 30, 31, 32, 63, 148
Eoropos 7, 27, 28
Erbela 25
Erdem 75, 118
Erdeşir 7, 30, 31, 141
Erduvan 29, 30
Erkuş 85, 86
Ermeni 15, 58, 102
Ermenistan 24
er-Rabi' b. Huseym 36
er-Râzî VIII, IX, XXIII, XXIV, 5, 9, 103, 145, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 174, 175, 176, 181, 183, 184, 187, 188, 194, 198
Ersakya 7

Erşek 28, 29
Erşekiye 7, 29
Esfâr 49
Esfâr b. Şuriye 49, 50
Eş'arî 36, 109
Eşk IX, 7, 28
Eşkânîler V, 7, 10, 28, 130, 131
et-Takrîb 167
et-Tıbbu'r-ruhânî 158
et-Turtuşî XXVI, 135
Eudokia 76
Ezara 7
Ezher 133
Ezher Cami 133

F

Fadl b. Yahya 44
Fahrüddevle XXXI, 53, 61, 131, 141, 144, 145
Fahrüddîn er-Râzî 5, 174
Fahrülmülk 174
Fakîh Ali Casibî 137
Fârâbî 157
Fars XXV, 9, 12, 14, 21, 30, 62, 86, 91, 95, 99, 100, 102, 120, 121
Fatik 49
Ferhâd 28, 29
Ferruhân b. Zeynebdî 35
Ferruhân Kalesi 148
Fetret Devri 28
Fezarî 145
Fırât 25, 28, 37
Filistin XXXIV, 22, 25, 195
Filozof XXIII, 156, 157
Firdevsî 23, 53, 107
Firrim 170
Fîrûz 2, 7, 31
Fişâviye 103
Frigler 25
Furâtî 100, 111, 112

G - Ğ

Gadir-i Hum 53, 115
Ganj Nehri 23
Gazile 144
Gazne 16, 53, 54, 56, 117, 141
Gazneliler V, XXXIV, 19, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 64, 71, 80, 91, 93, 109, 117, 167, 176, 177, 180, 190
Gazneli Mahmûd XXV, 49, 52, 53, 54, 55, 73, 117, 141, 190
Gazneli Mesûd XXV, 56, 59
Gazzâlî 85, 134
Gırnatî Seyâhatnâmesi XXVI, 106
Gilân 18, 95
Gilân Nehri 13
Girdkûh 74, 172
Gordiyon 25
Gur 16, 93, 94
Gurluları 93
Gürgân 32, 41, 49
Ğaribü'l-hadîs 167

H

Haccâc 39, 40
Hâcib Ali Karib 55
Haçlılar 91
Hakan el-Müflihî 47

Haleb XVI, XVIII, XXIII, XXIX, XXX, 73, 87, 88, 170, 186
Hamam 150, 178
Hamdânîler 51, 115
Hamdullah el-Müstevfî XX, 17, 193
Hammâm A'yen 38
Han XIX, XXX, 130, 150
Hanâbile 113, 114
Hanefî 111, 112, 113, 114, 117, 139, 145
Hangâh 136
Harezim 65, 68, 72, 91, 133
Hargird 133, 138
Harran 87
Hârûn Reşîd 42, 43, 44, 45, 46, 177, 182, 221, 222, 243
Hasaka Bâbûye 136
Hasan b. Kâsım 46, 49
Hasan Sabbâh IX, XIX, XXVI, XXXI, 18, 80, 81, 95, 116, 118, 119, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 180, 193, 220, 232
Hasbey 97
Hazar Denizi 12, 13, 15, 18, 19, 21, 22
Hazarlar 18
Heft İklim XXIV, 9, 103, 106, 107, 123, 135, 139, 150, 153, 184
Hehamenişler 23
Hemedân XXV, 6, 10, 22, 24, 26, 28, 29, 41, 56, 60, 61, 62, 63, 70, 72, 77, 78, 87, 88, 90, 96, 101, 104, 106, 120, 164, 174
Herakliyus 31
Herât 16, 93, 112, 120, 128, 133, 161
Heridud 29
Herodotos XXVIII, 22, 185
Hıristiyan 82, 101, 117
Hısn-ı Zeynebdî 147
Hicâz 100, 112
Hind 21, 120
Hindistân XXIV, XXVIII, 21, 23, 25, 54, 73, 93, 116, 121
Hirâr b. Yezdigerd 144
Hişâm 120, 150, 151
Hişâm b. Abdullah Râzî 145
Hocendî 112, 135, 145, 174
Horasan XIV, XXV, XXVI, XXIX, XXX, 4, 9, 14, 15, 16, 19, 28, 32, 37, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 53, 54, 55, 60, 65, 68, 72, 73, 74, 78, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 102, 104, 108, 114, 115, 117, 120, 121, 122, 127, 128, 138, 149, 150, 170, 181, 182, 194
Hoşeng 1, 2, 52
Hoy 91
Hudûdu'l-âlem 16, 18, 122, 124, 131
Hulvân 32, 104
Humar Tegin 74
Humus 164, 173
Hurremiye 119
Huvar 15, 50, 171
Hûzistân 2, 14, 21, 51, 91, 95, 170
Hülefâ-yı Râşidîn 32
Hürmüz 30, 31, 32
Hürmüzdegân 30
Hüseyin b. Ali XXVIII, 48
Hüseyin Kainî 175
Hüsrev 30, 32, 35, 44
Hüsrev Enûşirvân 32
Hüsrev Melik 56
Hüsrev Perviz 31, 32

Hz. Abbâs 42
Hz. Abdülazîm Türbesi 116, 142, 143
Hz. Ali 32, 36, 53, 114, 115, 163, 180
Hz. Amr b. As 37
Hz. Ebû Bekir 32
Hz. Hasan 143
Hz. Hüseyin 3, 37, 38, 48, 111, 143, 144, 177, 222, 243
Hz. Nuh 2
Hz. Osmân 32, 35, 36
Hz. Ömer 32, 33, 34, 35, 79, 115, 137
Hz. Şis 1

I

Ihşidîler 42
Irâk VI, XIII, XIV, 2, 9, 13, 14, 15, 17, 22, 25, 28, 30, 40, 51, 52, 58, 60, 62, 77, 78, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 105, 111, 114, 118, 120, 127, 130, 144, 147, 152, 170, 176, 178, 182, 187, 221, 238
Irâk-ı Acem 9, 15, 62, 77, 91, 95
Irâk Selçukluları VI, XIII, 92, 94, 95, 96, 144, 178, 187

İ

İber 165
İbn Allân 110
İbn Asâkir XVI, 135
İbn Bâbûye 144
İbn Ebî Hâtim er-Râzî 162, 163
İbn Ebî Usaybiâ 157, 158
İbn Fadlân 50
İbn Fakîh 10, 105, 106, 121, 122, 124, 126, 152
İbn Hassûl 70, 167, 168, 196
İbn Havkal XXVIII, XXIX, 9, 10, 13, 102, 105, 106, 122, 123, 124, 145, 150, 151, 152, 185, 196
İbn Hayyân 165
İbn Heysem 157
İbn Hurdâzbih XXVII, 2, 9, 102, 126, 185, 195
İbn Meymûn 157
İbn Mühellebân 77
İbn Sâc 49
İbn Said 67
İbn Tumert 135
İbnü'l-Amîd 53
İbnü'l Arabî 135
İbnü'l Cevzî 68, 77, 80, 89, 90, 91, 92, 173
İbnü'l Ebbâr 165
İbnü'l Esîr 28, 31, 32, 33, 34, 61, 104, 119, 132, 165, 174
İbnü's-Sebbâğ 134
İbrahim Havas 145
İbrahim Yinal V, IX, XX, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 73, 83, 101
İldeniz 144, 181
İlhanlı XIX, 17, 130
İmâdî-i Gaznevî 175, 176
İmâdî-i Şehriyârî 175
İmâduddevle Ferâmürz 176
İmâdüdevle Ali 51
İmâm Mâlik b. Enes 160
İmâm Şa'bî 40
İmâmüddîn el-İsfehâni 135
İmâmzâde Abdullah 136, 138

İmâmzâde Hamza 143
İmâratü'l-ikbâl 158
İnanç Bey 75, 144
İpek Yolu IX, 52, 108, 119, 120, 121, 124, 150, 178, 196, 220, 229
İran IX, X, XIX, XXV, XXVII, XXVIII, XXIX, XXXI, XXXV, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 41, 51, 52, 61, 63, 66, 70, 71, 73, 77, 81, 95, 99, 101, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 128, 135, 136, 138, 139, 142, 143, 145, 146, 159, 170, 173, 175, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 187, 190, 191, 194, 198, 220
İsâ b. Muhammed er-Râzî 165
İsfehân XIV, XXV, 9, 10, 28, 32, 39, 40, 41, 42, 46, 51, 53, 56, 58, 61, 62, 70, 73, 77, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 101, 106, 110, 112, 119, 120, 125, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 137, 140, 145, 146, 164, 166, 170, 173, 174, 177, 178, 194, 220
İshâk b. Süleymân 38
İskandinav 120
İskender V, 7, 12, 22, 24, 25, 26, 27, 180, 184
İsmail b. Ahmed 47, 48
İsmâil b. Mansûr 158
İsmailîler 18, 175
İspanya 37, 120, 164, 165
İspehbed 19
İspidrûd 13
İstahrî XXVIII, XXIX, 10, 18, 105, 123, 186, 196
İtil Bulgar Devleti 50

J

Judit 5, 6

K

Kabil 16
Kaçar 17, 143, 187
Kadîr Billah 117
Kadisiye 13
Kafkaslar 22, 82
Kahire XVIII, XXII, 129, 155, 157, 170, 184
Kahtâbe b. Şebîb 40
Kâim Biemrilah 64, 65
Kakh-ı Yaylakî 132
Kale-yi Kende Kûh 148
Kale-yi Serçâhân 148
Kambiz 22, 23, 24
Karadeniz 21, 22, 23, 28, 29, 30, 31, 36, 187
Karahânlı 80, 91, 93
Karâhitâylar 93
Karazâ b. Ka'b 34, 35
Karih er-Râzî 5
Karin er-Râzî 159
Karluk 93
Karmasin 127
Karmatîler 48, 81, 185
Kasrân 10, 68, 69, 103, 124
Kasr-ı Seyyidâbâd 131
Kâşân XIII, 101, 117, 125, 128, 129, 194, 220
Kâşânî 168
Kaşkar 93
Katvân 93, 94
Kavad 30
Kavamî-i Râzî 176

Kaveş 58
Kavurd 58, 61, 64, 71, 72, 79, 80, 178
Kazvîn X, XVI, XX, XXX, 9, 14, 15, 17, 18, 29, 35, 37, 38, 48, 56, 61, 101, 105, 122, 123, 150, 160
Kerbelâ 37, 38, 39, 144, 198
Kerec 15, 86
Kervansaray 102, 150, 178
Kesîr b. Şihâb el-Hârisi 35
Kevziyye 119
Keyhüsrev XIV, 2, 4
Keyûmers 1, 2, 52
Kıbrıs 23, 25
Kızıl 59, 145
Kızıldeniz 120, 121, 197
Kızılırmak 22
Kirmân 22, 51, 58, 72, 127, 170, 190
Kisaî 145
Kitâb el-rayat 164
Kitâb el-yâkût 157
Kitâbu'd-du'afâ' 160
Kitâbu'l-'işare 167
Kitâbu'l-lezze 158
Kitâbu'l-mansûrî 158
Kitâbu't-terğib 167
Kitâbu'z-zine 162
Kitâbu'z-zühd 162
Kitâbü'l-nakz XVII, 114, 136, 137, 179
Köprü Savaşı 33
Kubâd 31, 32
Kubâdiyân 57
Kudüs XXIX, 26, 31, 87, 133
Kûfe XVI, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 81, 101, 160, 162, 164
Kûha 33
Kûhkin 120
Kum XXXVI, 15, 101, 115, 117, 122, 137, 150, 168, 169, 179
Kumis XXV, 10, 15, 18, 33, 34, 41, 49, 50, 95, 108, 184
Kur'ân-ı Kerîm 111, 134, 136
Kurtuba 165, 166
Kuşeyrî 100, 111, 112, 134, 135
Kutalmış 59, 61, 68, 71, 73, 74, 75, 76, 84, 145, 178, 188, 195
Kutbüddîn Muhammed 93
Kuteybe b. Müslim 40, 198
Kutluğ İnanç 133
Kuveyt 22, 167, 183
Kûy-i Fîrûze 138
Kümbet XX, 70, 143, 144, 145
Kündürî 68, 72, 74, 75, 100, 101, 111, 133, 135, 148, 193
Kürboğa 85
Kürd 81
Kütüphâne 53, 140
Kütüphânel VII, 140
Kütüphâne-yi Sâhibî 141
Kyaksares 22, 23
Kyros 22, 23, 24

L

Levant 120
Lidya 23
Liparit 58
Lisânü'd-dîn İbnü'l Hatîb 165

Loridcan 129
Lûristân 21
Lübnân 22
Lüster 125, 220, 230, 231

M

Mad-ı Ragiyan 6
Mad-ı Râzî 6
Mağrib XXIX, 67, 170
Mahalle-yi Bâtân 153
Mahalle-yi Cilâbâd 153
Mahalle-yi Der-i Abbâs 153
Mahalle-yi Der-i Kende 153
Mahalle-yi Der-i Maslahgâh 153
Mahalle-yi Derine-yi Kubbe 153
Mahalle-yi Der-i Reşkân 153
Mahalle-yi Der-i Şehristân 153
Mahalle-yi Dervaze-yi Ahenîn 153
Mahalle-yi Dervaze-yi Cârûb Bendân 153
Mahalle-yi Fahrâbâd 154
Mahalle-yi Felisân 154
Mahalle-yi Kuy-i Fîrûze 154
Mahalle-yi Kuy-i İsfehâniyân 154
Mahalle-yi Mehdîâbâd 154
Mahalle-yi Nahek 154
Mahalle-yi Nâsrâbâd 154
Mahalle-yi Pâlânger 153
Mahalle-yi Rûde 153
Mahalle-yi Ruyân 153
Mahalle-yi Sarây-ı Eyalet 153
Mahalle-yi Sârbânân 153
Mahalle-yi Seynîrin 153
Mahalle-yi Şâfiîyye 154
Mahalle-yi Za'feran Cay 153
Mâh-melek Hâtûn 82
Mahmûd XV, XXV, XXX, 8, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 62, 66, 73, 75, 78, 79, 80, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 95, 96, 109, 111, 117, 138, 141, 147, 157, 159, 166, 167, 176, 179, 190, 191, 221, 238
Mahruse-yi Teberrük 60
Mâkân b. Kâkî 49, 50, 51
Makdisî XXIX, 9, 18, 106, 107, 121, 122, 123, 124, 150, 151, 190, 196
Makedonya 3, 7, 25, 27, 28
Malazgirt VI, XIII, XXXIV, 59, 65, 76, 77, 78, 79, 83, 145, 184, 189, 195
Mâlikîye 114
Mansûr 141, 158
Mansûr b. Karategin 50
Mansûr Mervâbâdî 133
Maraton Savaşı 23
Mardler 29
Mâverâünnehir XXIX, 25, 47, 79
Mâverdî 65, 132
Mazdekiyye 119
Mâzenderân 18, 19, 95, 132, 170, 176
Mecdüddevle 53, 54, 55, 61, 145, 167
Mecusî 108
Med 5, 6, 21, 22, 23, 24, 28
Mederese-yi Şâh Gâzî 142
Media 6, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 177
Medine 54, 82, 108, 111, 139, 150, 161, 162, 164
Medinetü's-Selâm 128
Medinetü Tuğrul Beg 66
Medler 21, 22, 23, 177

Medrese 8, 44, 60, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 150, 219, 226

Mehdî 2, 3, 7, 8, 43, 44, 102, 109, 115, 119, 130, 131, 139, 140, 145, 147, 172, 177

Mekke 8, 54, 82, 111, 162, 164

Melik Argun 176

Melikşâh VI, IX, XXXIII, 60, 73, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 100, 102, 110, 111, 119, 129, 134, 136, 137, 138, 145, 170, 171, 172, 175, 176, 178, 187, 193, 221, 235

Melikü'l-Arap ve'l-Acem 72

Melikürrahîm XIII, 66, 147

Memlûk 91

Me'mûn 44, 46

Memûn 145, 221, 239

Menbic 76

Mengücek Gâzî 81

Menuçehr 2, 49, 146

Merâga 173

Merdâvîc 49, 50, 61, 145

Merdâvîc b. Ziyâr 49

Mermel (reml) Nehri 109

Merv 8, 16, 21, 40, 46, 70, 71, 80, 83, 92, 128, 129, 130, 131, 133, 135, 161

Mervân 39, 40, 109

Mervânîler 81

Merv-i Rûd 16

Mescid-i Hanzalâ 140

Mescid-i Nebevî 139

Mescid-i Rey 140

Mescidü'l Gurî 140

Mescidü'ş-Şecara 140

Mevdûdî 62, 64, 69, 191

Meymendî 55

Meymûnî 65

Mezopotamya 119, 120

Mısır XXVI, XXX, 23, 25, 31, 76, 78, 116, 120, 125, 160, 164, 169, 170

Mihrân 3, 32, 33, 162, 167

Mihrdâd 28, 29

Minorsky XXIX, 3, 5, 6, 7, 11, 15, 16, 17, 18, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 41, 44, 47, 49, 50, 56, 66, 101, 111, 113, 121, 122, 124, 131, 144, 146, 187, 191

Moğollar 16, 104, 116, 173, 178

Moro Râzîs 165

Muaviye 35, 36, 37

Mu'cemü'l-büldân 53

Muğ 23

Muğîre b. Şube 35, 37, 39

Muhammed b. Ali Sûlûk 49

Muhammed b. Hârûn 46, 47

Muhammediyye 3, 7, 44, 102, 127, 130, 147, 177, 221, 239

Muhammed Mehdî 2, 3, 7, 43, 102, 130, 131, 147, 177

Muhammed Tapar VI, IX, XXXV, 57, 62, 89, 90, 91, 92, 129, 136, 137, 138, 172, 173, 174, 176, 178, 193, 221, 237

Muhtâr es-Sakafî 39

Muiniddîn Ebû Nâsr 174

Muktedî Biemrillah 82, 85, 185

Mûsâ b. İmrân 109

Mûsâ Kâzım 143

Musâllâ-yı Rey 140

Mûsâ Nehri 13

Mûsâ Yabgu 58, 71

Mustahzir Billah 87
Musta'lî 170
Mûsul XVIII, XXIII, XXX, 9, 28, 58, 63, 76, 87, 90, 133, 173
Mutarrif b. Muğîre b. Şube 39
Mu'tasım 45
Mu'tazıd 46, 48
Mu'tezile 56
Müeyyedüdevle 53
Müeyyidilmülk 89, 90
Müizüddevle Ahmed 51
Müktefî-Billah 46
Müneccimbaşı XXI, 59, 60, 61, 69, 75, 77, 83, 84, 86, 147, 192
Münzîr b. Mukarrin 34
Müslim er-Râzî 171
Müstedrike 116
Müsterşid Billah 174
Mütenebbî 53

N

Nablus 106
Nasır XXV, 7, 32, 35, 44, 48, 50
Nâsırâbâd 152
Nasır-ı Hüsrev XXV, 7, 32, 35, 44
Nâsr b. Ahmed XXIV, 47
Nâsr b. Seyyâr 40, 41
Nâsrüddevle Ahmed 58
Nâsrüddîn Şah 143
Nebukatnezzar 6
Neccâriye 112
Nemrûd 12, 180
Nesâ 112
Nesâî 160, 162
Nevbahtî 157
Nihâvend 15, 31, 32, 33, 62
Nîkârehâne 144, 146
Nikator 3, 7, 27, 28
Nil Nehri 23
Nineve (Ninova) 31
Nîşâbûr XXV, 8, 10, 13, 16, 40, 41, 46, 48, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 64, 80, 83, 102, 104, 120, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 160, 161, 167, 171, 175
Nizâmiye 133, 134, 135, 145, 174
Nizâmülmülk XXXI, 72, 80, 81, 85, 89, 100, 101, 109, 110, 111, 112, 118, 133, 134, 144, 171, 173, 174, 192, 193
Nuaym b. Mukarrin 3, 7, 32, 33, 34, 35
Nubya 25
Nusaybin XXVIII, 63, 87, 88, 129
Nüfud Çölü 22
Nüveyrî 33, 34, 183

O

Oğuz IX, XXXIII, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 73, 93, 94, 97, 101, 145, 179, 180, 195
Orta Asya 15, 21, 23, 104, 119, 120
Ortadoğu 21, 119
Osman Turan XXXII, 59, 61, 69, 84, 166

Ö

Ömer b. Ebi's-Salt 40
Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs 37

P

Pakistân 25
Partlar IX, 7, 10, 27, 28, 29, 30, 32, 107, 130, 131, 177, 222, 241

Pasinler 58
Pazar-ı Bâbü'l-Cebel 151
Pazar-ı Bâbü'l-Hişâm 151
Pazar-ı Bâbü's-Sîn 151
Pazar-ı Belisân 151
Pazar-ı Dehek-i Nû 151
Pazar-ı Nasırâbâd 151
Pazar-ı Nerme 151
Pazar-ı Rûde 151
Pazar-ı Sârbânân 151
Persepolis 28
Persler V, XV, 6, 7, 12, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 30, 32, 107, 110, 127, 222
Porsuk 77, 89, 173, 174, 193

R

Rafi' b. Herseme 147, 148
Rafizîler 108
Râg 8
Raga 7, 8
Ragai 8
Ragau 6
Ragay-ı Nu 7
Rages 7, 8
Râgh 8
Raghd 8
Ragu 5, 7
Rahbe 66, 87
Rai 8
Râk 8
Rakiya Ragai 7
Rakka 87, 121, 152, 162
Ram Fîrûz 31
Râvendî XIII, 14, 60, 69, 138, 176, 194
Rayy 5, 6, 7, 8, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 41, 44, 47, 49, 50, 53, 56, 66, 101, 111, 113, 127, 128, 129, 130, 144, 167, 191, 194, 195
Râz 2, 4
Rega XXXV, 4, 5, 6, 7, 13, 24, 33, 34, 35, 45, 53, 56, 104, 105, 108, 118, 124, 138, 140, 141, 142, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 177, 186, 222, 240
Regha 8
Reis Muzaffer Müstevfî 172
Rek 8, 177
Resultegin 59, 73, 74, 75
Reşîd Râzî 136, 142
Reşîdüddîn XIX, XX, 60, 61, 64, 69, 75, 77, 83, 86, 88, 145, 168, 175, 194
Reşidüddîn Fazlullah 69, 77
Reşîdüdin Sinân 175
Reşkân 148, 153, 222
Rey-i Bâstân XVII, XXXV, XXXVI, 2, 30, 187, 188
Rey-i Erdeşir 7
Rey-i Nû 7
Rey Nizâmiye Medresesi 133, 134
Reyşehr 7
Reyy 4, 8, 45, 196
Rhages 5, 6, 7, 127, 177
Rhazes 155, 157
Rıhlet el-vezîr 164
Rıza Şâh 17
Rig 8
Roma 27, 79
Romanos Diogenes 76, 79, 178, 184

Rûdbâr 18
Rûde 13, 112, 140, 149, 150, 151, 152, 153
Rûdraver (Rûzrâver) 90
Ruy 2
Rüknüddevle Hasan 50, 51
Rüknüddîn 67, 130, 174

S

Sabur b. Erdeşir 141
Sâcoğulları 48, 49, 177, 186, 198
Sa'd b. Ebî Vakkâs 37
Safevîler 17, 115, 178
Saffâh 43
Saffarî 19
Sâhib b. Abbâd XXIV, 53, 140, 141, 167
Said b. Kays 36
Salâhüddîn Eyyûbî 174
Saltuk Bey 81
Sâmânî XXIV, 15, 19, 47, 48, 49, 50, 51, 104, 141
Samarra 45, 125, 194, 220
Sârbânân 151, 152, 153
Sâsân 30
Sâsânîler V, XV, 7, 19, 29, 30, 31, 32, 33, 79, 107, 177, 192
Sâve 15, 38, 40, 85, 92, 95, 117, 122
Savtegin 63, 139, 140
Seb'a mecellât XVII
Sebük Tegin 54
Seleukos 27, 28, 29
Semerkand 16, 93, 112, 121, 152, 160, 175, 179
Sencer IX, XXXII, 80, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 118, 130, 172, 173, 174, 178, 193, 221, 238
Serahs 13, 16, 64, 71, 104, 112, 129
Seramik 124, 125, 194, 220
Serçâhân Kalesi 148
Sergüzeşt-i Seyyidinâ 168, 169, 175
Serhad 171
Seyyide Hâtûn 67, 68, 73
Seyyid Hasan b. Kâsım 49
Sıffin Savaşı 36
Sicistân 31, 60
Simcur el-Devâtî 49
Sinbâd 41, 43
Sinbâdiye 119
Sîn (Çin) 120, 152
Siretü'l-felsefîyye 158
Sistân 48
Siyâsetnâme XXXI, 112, 118, 144
Siyâvuş 2, 4, 33, 34
Somnat (Sumenat) 54
Sultan Arslanşah 133
Sultan Mahmûd 49, 54, 55, 56, 92, 96, 109, 167
Sultan Melikşâh VI, XXXIII, 60, 77, 80, 81, 82, 84, 85, 102, 119, 129, 136, 137, 138, 171, 172, 178, 187
Sultan Mesûd 56, 64, 109, 130, 131, 167, 176, 194
Sultan Muhammed XXXV, 57, 90, 91, 92, 129, 136, 137, 138, 173, 174, 193
Sultan Tuğrul 51, 57, 58, 61, 63, 67, 68, 70, 71, 100, 101, 109, 127, 128, 131, 136, 139, 168

Suriye XXX, XXXIV, 22, 25, 27, 28, 73, 76, 81, 87, 88, 89, 91, 127, 170, 173, 175, 193, 195

Süleymânîler 116

Süleymân Şâh 73, 77, 81

Süleym er-Râzî 166

Sümer XXXIII, XXXIV, 21, 57, 58, 67, 72, 73, 76, 82, 83, 91, 92, 94, 145, 195

Süryanî 101

Süveyd b. Mukarrin 34

Ş

Şâfiî 100, 101, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 138, 166, 174

Şâh Gâzî 137, 142

Şâhrûd 13

Şâh Tahmasb 17

Şâm XVI, XXX, 27, 31, 45, 78, 114, 121, 152, 160, 164, 166

Şapur 30

Şapur Râzî 32

Şehinşâhü'l Azâm 72

Şehr-i Rey 1, 3, 8, 104, 178, 194, 219, 222, 244

Şehriyâr Kûh 170

Şeref Murâdî 137

Şerefüddîn Muhammed 141

Şeybânî 145

Şeyh Haydar 136

Şiî VII, XXV, 42, 53, 55, 65, 66, 67, 76, 81, 99, 100, 101, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 133, 136, 138, 145, 146, 150, 157, 169

Şîrâz 50, 52, 53, 58, 73, 114, 120, 140

Şuş 21, 26, 28

T

Tabakâtu't-tabiîn 162

Taberek 4, 8, 12, 34, 51, 60, 61, 66, 86, 90, 125, 142, 144, 146, 147, 219, 227

Taberî XV, XVI, 7, 8, 19, 31, 33, 34, 49, 158, 159, 184, 196

Taberistân XV, XXV, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 29, 33, 40, 46, 47, 49, 51, 104, 115, 119, 126, 146, 150, 185, 193, 197

Taberistân Zeydîleri 46, 49, 197

Taberî Târîhi 31

Taberiyye 146, 162, 164

Tacirişt 69

Tâcülmülk Böri 174

Tafdîl el-Etrâk 70, 167

Tâhir b. Hüseyin 45, 46

Tâhirîler XXVI, 42, 46, 48, 177

Tahran X, XVII, XX, XXIV, XXV, XXVIII, XXIX, XXX, XXXV, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 19, 50, 70, 104, 106, 108, 110, 122, 124, 136, 142, 143, 144, 146, 151, 152, 158, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 191, 192, 195, 197, 222, 244

Taht-ı Cemşîd 28

Talekân 13, 15, 31

Tapurstân 19

Târîh-i Cihân Güşâ XIX, 183

Târîh-i Taberî 33, 34, 196

Tarsus 25, 162

Tavâifü'l-Mülûk 42

Tebriz XXV, XXX, 17, 67, 120

Tefsîrü Kur'âni'l-'azîm 162

Terken Hâtûn XXXIV, 85, 86, 87, 88, 89, 178

Tevrat IX, 5, 111
Tıbbu'r-ruhânî 157, 158
Timur 142
Tirmizî 160
Tisfun 29
Tobit 5
Togan b. Alp Arslan 176
Tohâristân 15, 57
Tolunoğulları 42
Trablus 164
Tuğrul XIII, XIV, XX, XXIII, XXXIII, 51, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 80, 82, 83, 84, 95, 96, 99, 100, 101, 103, 109, 111, 112, 127, 128, 130, 131, 132, 135, 136, 138, 139, 140, 142, 145, 147, 148, 152, 166, 167, 168, 176, 177, 188, 189, 194, 195, 219, 220, 224, 233
Tuğrul Bey IX, XIV, XX, XXIII, XXXIII, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 82, 83, 84, 99, 100, 101, 103, 109, 111, 112, 127, 128, 131, 132, 135, 136, 138, 139, 142, 145, 147, 148, 166, 167, 168, 177, 188, 189, 194, 195, 219, 220, 224, 233
Tuğrul b. Muhammed 176
Tuğruliye 142
Tûs XXV, 16
Tutuş VI, XXIII, XXXIV, XXXV, 81, 87, 88, 89, 178

U

Ubeydullah b. Zîyâd 37, 38
Umman 51
Urfa 87
Uyûnu'l-enba XXII, XXIII, 155, 157, 185

Ü

Ürdün 22
Üzrî 165

V

Vahş 57
Van Gölü 22
Varamin 103
Velvâlîç 57
Vendîdâd 5
Verâmin 17
Veşmgîr 49, 50
Vezânîyân 138
Viştasep 6, 7, 24, 25
Volga 18

Y

Yağısıyan 87, 89
Yahûdîler VI, 5, 101, 107, 108, 109, 110
Yahya b. Adiyy 159
Ya'kûbî 34, 43, 45, 102, 126, 143
Yâkût el-Hamevî XXX, 2, 4, 10, 13, 34, 48, 113, 114, 116, 123, 142, 148, 152, 153, 165, 197
Yâkûtî 59, 64, 71, 86
Yemen 82, 116
Yermük 79
Yesna 5, 108
Yezd 62, 170, 184
Yezdigerd 2, 31, 32, 143, 144, 222, 243
Yezîd 36, 37, 39, 113
Yezîd b. Ebî Necbe Fizârî 39
Yezîd b. Hacebe 36

Yezîd b. Mühelleb 19
Yunan Adaları 23
Yûsuf b. Ebî Sâc 48
Yûsuf el-Harezmî 79

Z

Zad Mihrân 137
Zagros 21
Zâhid Ebû'l-Fütûh 136
Zâhir 133
Zebid 133
Zehebî XX, XXIII, 64, 66, 68, 69, 70, 71, 75, 145, 182, 198
Zekeriyya el-Kazvînî XXX, 9, 12, 16, 114, 152
Zencân 48, 67, 129
Zerdüşt IX, XXXII, 5, 6, 7, 23, 28, 31, 107, 108, 109, 110, 111, 117, 177, 198, 222, 242
Zerdüştlük 30, 31
Zeydî 15, 34, 115, 138
Zeynebdî 3, 7, 33, 34, 35, 39, 44, 147, 148
Zîyâd b. Ebihi 37
Ziyârî IX, X, XXXIV, 15, 19, 49, 50, 51, 107, 111, 131, 145, 146, 190
Zübeyde Hâtûn 89, 90, 147
Zülkarneyn 2

EKLER

EKLER LİSTESİ

EK: I-XXXIV Rey'le ilgili Görseller

EK: I Tuğrul Bey'i gösterir bir minyatür.[1]

EK: II Tuğrul Bey'in gömülü bulunduğu burç şeklindeki türbenin eski kubbeli hali.[2]

EK: III Rey'de bulunan Tuğrul Bey Burcu'nun günümüz şekli.[3]

EK: IV Melikşah dönemi ile ilişkilendirilen Rey'de bir medrese planı.[4]

EK: V Rey'in Selçuklu dönemindeki konumunu gösterir bir çizim.[5]

EK: VI Taberek Tepesi ve Bibi Şehr Banu Dağı.[6]

EK: VII Selçuklu döneminde bir zindan olarak kullanılan Taberek Kalesi kalıntısı.[7]

EK: VIII Selçuklu veya Büveyhî dönemiyle ilişkilendirilen Burc-ı Nika-rehâne.[8]

[1] Bu görüntü, Mehmet Altay Köymen'in *Tuğrul Bey ve Zamanı* adlı kitabından alınmıştır. Bkz.: M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

[2] Bu görüntü ilgili internet sitesinden alınıştır. Bkz.: http://vista.ir/?view=photo&id=22

[3] Bu görüntü özel fotoğraf arşivimizden alınmıştır.

[4] Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı,* c. I-II, Kervan Yayınları, İstanbul 1984.

[5] Bu görüntü ilgili Farsça makaleden alınmıştır. Bkz.: Ebu'l Fazl Zengane, "Bazşinaşi-yi Hüviyyet-i Kalebedi Der Şehrha-yi İslâmî (Mutala Movred-i Şehr-i Rey)", *Fasılname-yi İlmî,* S. 5, Tehran 1391.

[6] Bu görüntü özel fotoğraf arşivimizden alınmıştır.

[7] Bu görüntü için bkz.: http://www.parchamdar.com/mobile.php?Page=ShowPost&id=5705

[8] Bu görüntü ilgili internet sitesinden alınmıştır. Bkz.: http://wishna.blogfa.com/9104.aspx

EK: IX Rey Selçuklu döneminde İpek Yolu üzerinde önemli bir ticaret merkeziydi. Çin'den gelen yol Rey'e varınca aşağıda görüldüğü gibi üç kısma ayrılıyordu.[9]

EK: X Rey'in Cibâl bölgesindeki konumunu gösterir bir harita.

EK: XI Selçuklu döneminde Rey'de yapılmış bir sürahi ve tabak.[10]

EK: XII Selçuklu döneminde Rey'de yapılmış lüster bir tabak.[11]

EK: XIII Rey'de yapılmış, minaî tabak üstünde taht sahnesi olan Selçuklu dönemi eseri.[12]

EK: XIV Selçuklu döneminde Rey'de yapılmış lüster tabak üzerinde av sahnesi.[13]

EK: XV Hasan Sabbâh'ın, faaliyetlerini yönettiği mekândan bir görünüm: Alamut Kalesi.[14]

EK: XVI Tuğrul Bey döneminde Rey'de basılmış bir kaç dinar (Altın sikke).[15]

EK: XVI-I 1052-1053 yılları arasında basılmış bir sikke.

EK: XVI-II 1055-1056 yılları arasında basılmış bir sikke.

EK: XVII Alp Arslan döneminde Rey'de basılmış birkaç dinar.[16]

EK: XVII-I 1063-1064 yılları arasında basılmış bir sikke.

[9] Bu görüntü için bkz.:http://www.radiodramareviews.com/silkroadofadaptation/

[10] Bu görüntü ilgili kitaptan alınmıştır. Bkz.: *A Survey Of Persian Art: From Prehistoric Times To The Present,* ed. Arthur Upham Pope, Phyllis Ackerman. Soroush Press, Tehran 1977.

[11] Bu görüntü Serap Savaş'ın yüksek lisans tezinden alınmıştır. Bkz.: Serap Savaş, "İran Selçuklular'ı Döneminde (10.-13.Y.Y.) İsfehân, Rey, Kâşân ve Samarra'da Yapılmış Olan Seramiklerin Özellikleri ve Günümüze Uyarlanması", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,* İzmir 1998.

[12] Bu görüntü Ahmet, Çaycı'nın kitabından alınmıştır. Bkz.: Ahmet Çaycı, *Selçuklular'da Egemenlik Sembolleri,* İz Yayıncılık, İstanbul 2008.

[13] Bu görüntü Serap Savaş'ın yüksek lisans tezinden alınmıştır.

[14] Bu görüntü özel fotoğraf arşivimizden alınmıştır.

[15] http://numismatics.org/search/results?q=fulltext%3Arayy&start=1000

[16] http://numismatics.org/search/results?q=fulltext%3Arayy&start=1000

EK: XVII-II 1064-1065 yılları arasında basılmış bir sikke.

EK: XVIII Melikşâh döneminde Rey'de basılmış birkaç dinar.[17]

EK: XVIII-I 1071-1072 yılları arasında basılmış bir sikke.

EK: XVIII-II 1087-1088 yılları arasında basılmış bir sikke.

EK: XIX Berkyaruk döneminde Rey'de basılmış birkaç dinar.[18]

EK: XIX-I 1094-1095 yılları arasında basılmış bir sikke.

EK: XIX-II 1097-1098 yılları arasında basılmış bir sikke.

EK: XX Muhammed Tapar döneminde Rey'de basılmış bir kaç dinar.[19]

EK: XX-I 1104-1105 yılları arasında basılmış bir sikke.

EK: XX-II 1111-1112 yılları arasında basılmış bir sikke.

EK: XXI Sencer döneminde Rey'de basılmış bir kaç dinar[20].

EK: XXI-I 1123-1124 yılları arasında basılmış, Irâk Selçuklu sultanı Mahmûd'un Sultan Sencer'e tabi olduğunu gösterir bir sikke.

EK: XXI-II 1130-31 yılları arasında basılmış, Irak Selçukluları'ndan Mahmûd ve Süleymân'ın, Sultan Sencer'e tabi olduğunun gösterir bir sikke.

EK: XXII Abbâsîler döneminde Rey'de basılmış, "Muhammediyye" adı altında basılmış bir kaç dirhem (Gümüş sikke).

EK: XXII-I I819-820 yılları arasında Halîfe Memûn adına Rey (Muhammediyye)'de basılmıştır.

EK: XXII-II I802-803 yılları arasında Hârûn Reşîd adına Rey (Muhammediyye)'de basılmış bir dirhem.

[17] http://numismatics.org/search/results?q=fulltext%3Arayy&start=1000

[18] http://numismatics.org/search/results?q=fulltext%3Arayy&start=1000

[19] http://numismatics.org/search/results?q=fulltext%3Arayy&start=1000

[20] http://numismatics.org/search/results?q=fulltext%3Arayy&start=1000

EK: XXIII Pers döneminde Rey'in isminin "Rega" şeklinde geçtiği Kirmânşâh yakınında bir dağa nakşedilmiş Bisütun yazıtı.[21]

EK: XXIV Rey'in antik bölgesi Çeşme-i 'Ali ve Rey surlarından kalma bir görünüm.[22]

EK: XXV Rey'i bahar başkentleri olarak kullanan Partlar'dan kalma Dej (Kale-Sarây)-yi Reşkân.[23]

EK: XXVI Zerdüştler'in 12 kutsal şehrinden biri saydıkları Rey'deki Ateşkede (Zerdüşt tapınağı)'den geriye kalan bir kısım.[24]

EK: XXVII Zerdüştler'in Rey'deki bir dokhmesi[25]

EK: XXVIII Hz. Hüseyin'in eşi olarak gösterilen, Sâsânî hükümdârı III. Yezdigerd'in kızı Bibi Şehr Banu'nun Rey'deki türbesi.[26]

EK: XXIX Kendisi de Rey'de doğmuş olan Hârûn Reşîd döneminde kalma Zindân-ı Hârûn.[27]

EK: XXX Günümüzde "Şehr-i Rey" adı altında Tahran'ın güneyinde bulunan Rey'den bir görünüm.[28]

[21] Bu görüntü Arkeoatlas dergisinden alınmıştır. Bkz.: O. Casabonne, "Akamenid İmparatorluğu: Büyük Kral ve Persler", *Arkeoatlas,* 6, 20-35, 2007.

[22] Bu görüntü özel fotoğraf arşivimizden alınmıştır.

[23] Bu görüntü ilgili internet sitesinden alınmıştır. Bkz.: http://vefagh.co.ir/tourist/tourist_s.php?tourist=447.

[24] Bu görüntü ilgili siteden alınmıştır. Bkz.: http://www.iran.paranddownload.com/1391/02/ری-آتشکده/

[25] http://hiafarin.blogfa.com/post-46.aspx.

[26] Bu görüntü ilgili internet sitesinden alınmıştır. Bkz.: http://www5.tehran.irna.ir/fa/News/80578666/

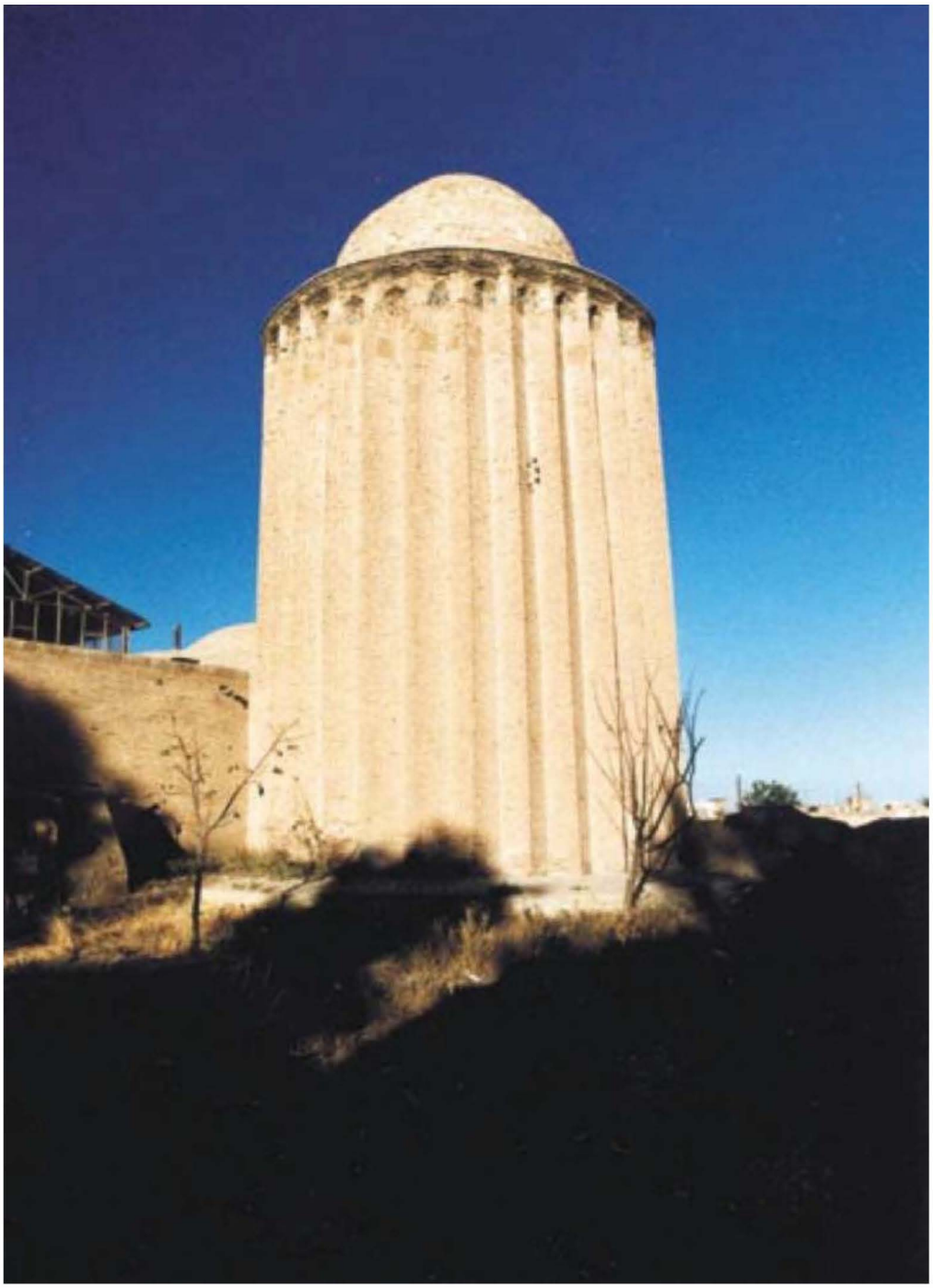
[27] http://vista.ir/?view=photo&id=22.

[28] Bu görüntü ilgili internet sitesinden alınmıştır. Bkz.: http://faryadgar.com/vdcgxz9q.ak9yn4prra.html.

EK: I- Tuğrul Bey'i gösteren bir minyatür.

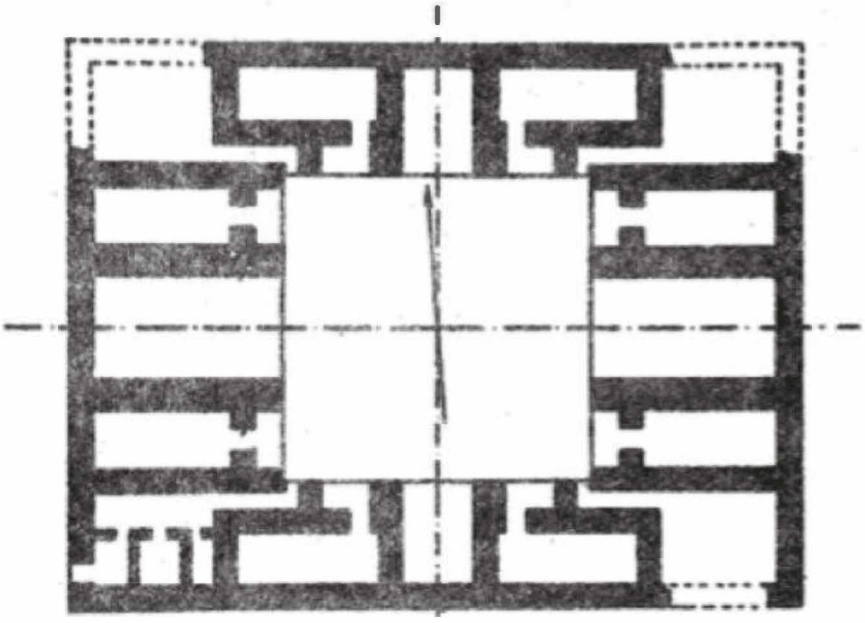
EK: II- Tuğrul Bey'in gömülü bulunduğu burç şeklindeki türbenin eski kubbeli hali.

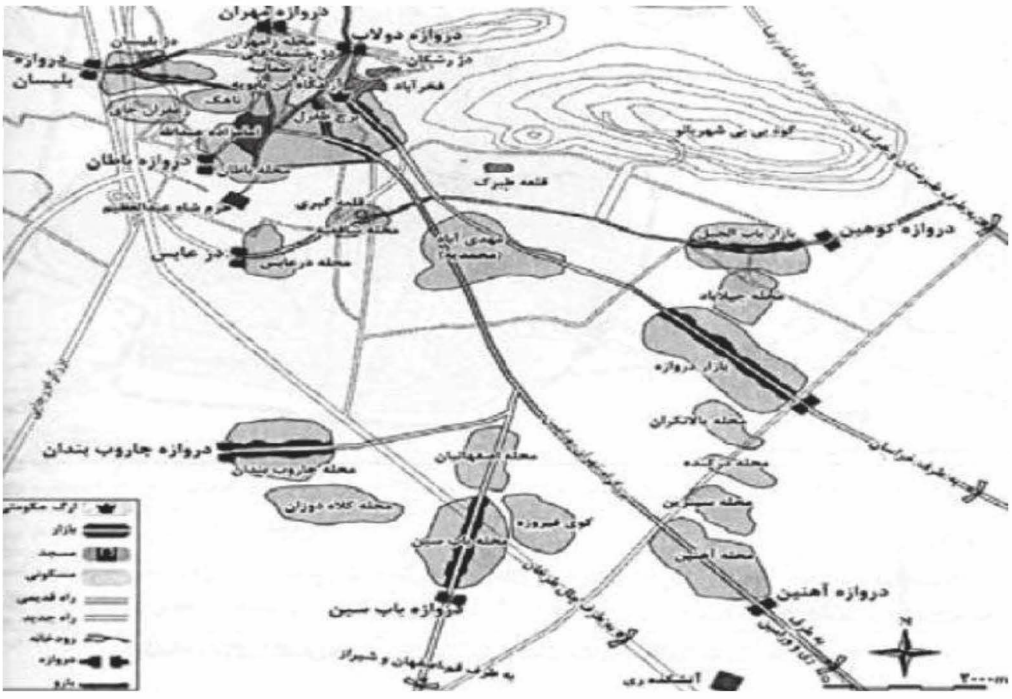
EK: III- Rey'de bulunan Tuğrul Bey Burcu'nun günümüz şekli.

EK: IV- Melikşah dönemi ile ilişkilendirilen Rey'de bir medrese.

EK: V- Rey'in Selçuklu dönemindeki konumunu gösterir bir çizim.

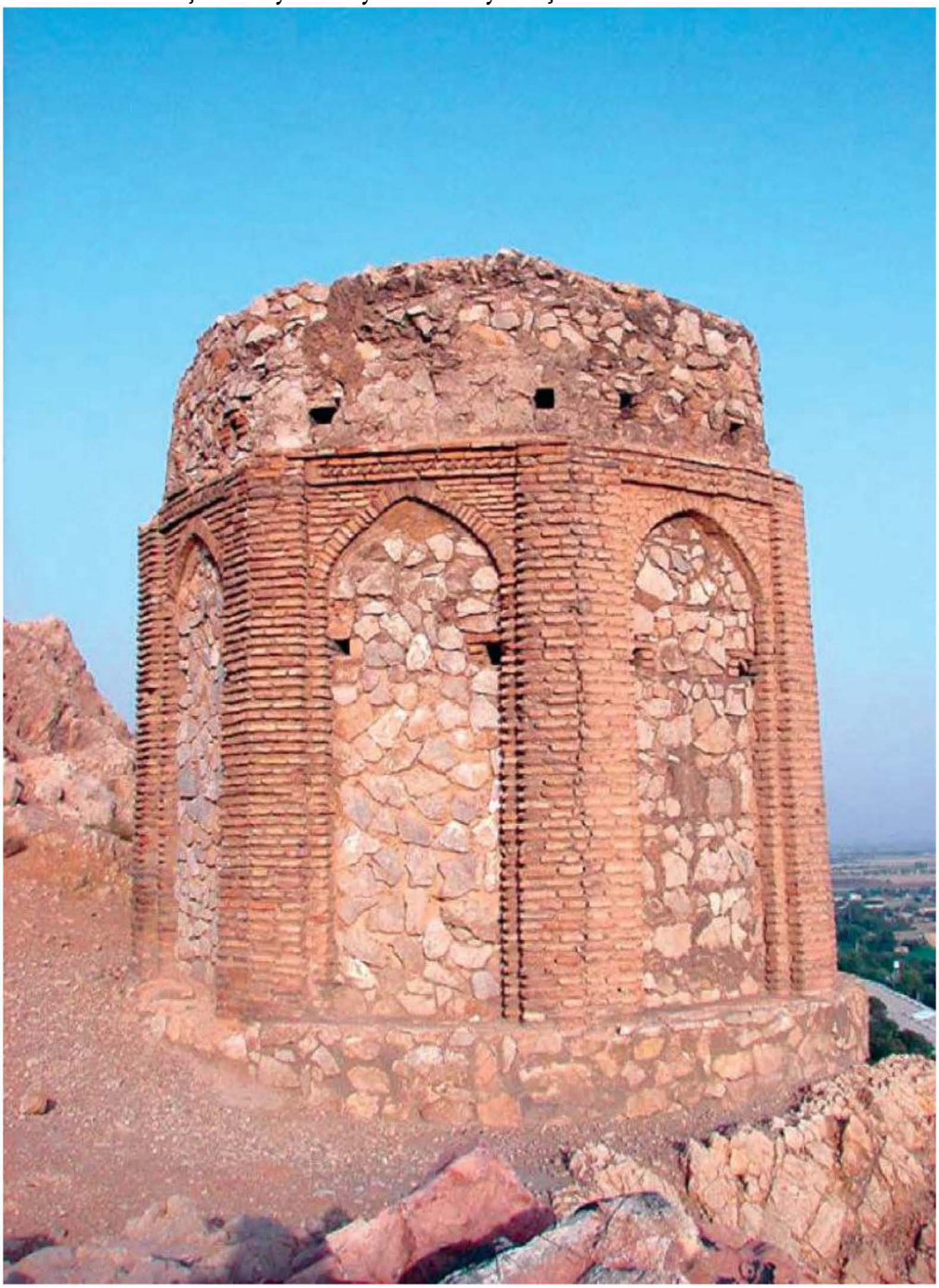
EK: VI- Taberek Tepesi (soldaki küçük tepe) ve
Bibi Şehr Banu Dağı (sağdaki büyük tepe).

EK: VII- Selçuklu döneminde bir zindan olarak kullanılan Taberek Kalesi kalıntısı.

EK: VIII- Selçuklu veya Büveyhî dönemiyle ilişkilendirilen Burc-i Nikarehâne.

EK: IX- Rey Selçuklu döneminde İpek Yolu üzerinde önemli bir ticaret merkeziydi. Çin'den gelen yol Rey'e varınca aşağıda görüldüğü gibi üç kısma ayrılıyordu.

EK: X- Rey'in Cibâl bölgesindeki konumunu gösterir bir harita.

EK: XI- Selçuklu döneminde Rey'de yapılmış bir sürahi ve tabak.

EK: XII- Selçuklu döneminde Rey'de yapılmış Lüster bir tabak.

EK: XIII- Rey'de yapılmış, Minaî tabak üstünde taht sahnesi olan Selçuklu dönemi eser.

EK: XIV- Selçuklu döneminde Rey'de yapılmış Lüster tabak üzerinde av sahnesi.

EK: XV- Hasan Sabbâh'ın, faaliyetlerini yönettiği mekândan bir görünüm: Alamut Kalesi

EK: XVI- Tuğrul Bey döneminde Rey'de basılmış bir kaç dinar (Altın sikke).

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XVI-I 1052-1053 yılları arasında basılmıştır.

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XVI-II 1055-1056 yılları arasında basılmıştır.

EK: XVII- Alp Arslan döneminde Rey'de basılmış birkaç dinar.

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XVII-I 1063-1064 yılları arasında basılmıştır.

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XVII-II 1064-1065 yılları arasında basılmıştır.

EK: XVIII- Melikşâh döneminde Rey'de basılmış birkaç dinar.

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XVIII-I 1071-1072 yılları arasında basılmıştır.

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XVIII-II 1087-1088 yılları arasında basılmıştır.

EK: XIX- Berkyaruk döneminde Rey'de basılmış birkaç dinar.

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XIX-I 1094-1095 yılları arasında basılmıştır.

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XIX-II 1097-1098 yılları arasında basılmıştır.

EK: XX- Muhammed Tapar döneminde Rey'de basılmış bir kaç dinar.

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XX-I 1104-1105 yılları arasında basılmıştır.

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XX-II 1111-1112 yılları arasında basılmıştır.

EK: XXI- Sencer döneminde Rey'de basılmış bir kaç dinar.

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XXI-I 1123-1124 yılları arasında basılmış, Irâk Selçuklu sultanı Mahmûd'un Sultan Sencer'e tabi olduğunu gösterir bir sikke.

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XXI-II 1130-31 yılları arasında basılmış, Irak Selçukluları'ndan Mahmûd ve Süleymân'ın, Sultan Sencer'e tabi olduğunu gösterir bir sikke.

EK: XXII- Abbâsîler döneminde Rey'de basılmış, "Muhammediyye" adı altında basılmış bir kaç dirhem (Gümüş sikke).

Ön yüzü

Arka yüzü

EK: XXII-I 819-820-yılları arasında Halîfe Memûn adına Rey (Muhammediyye)'de basılmıştır.

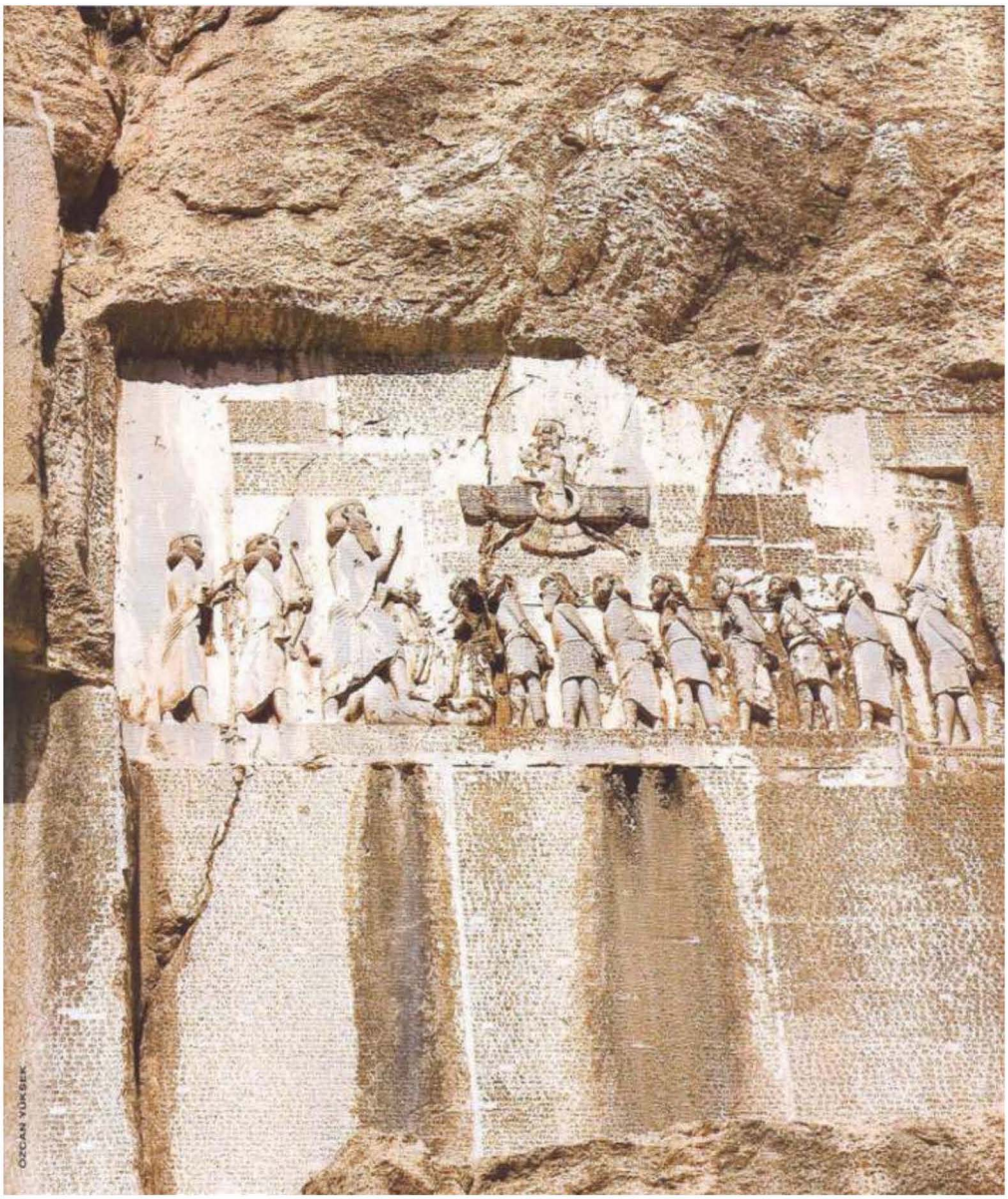
Ön yüzü

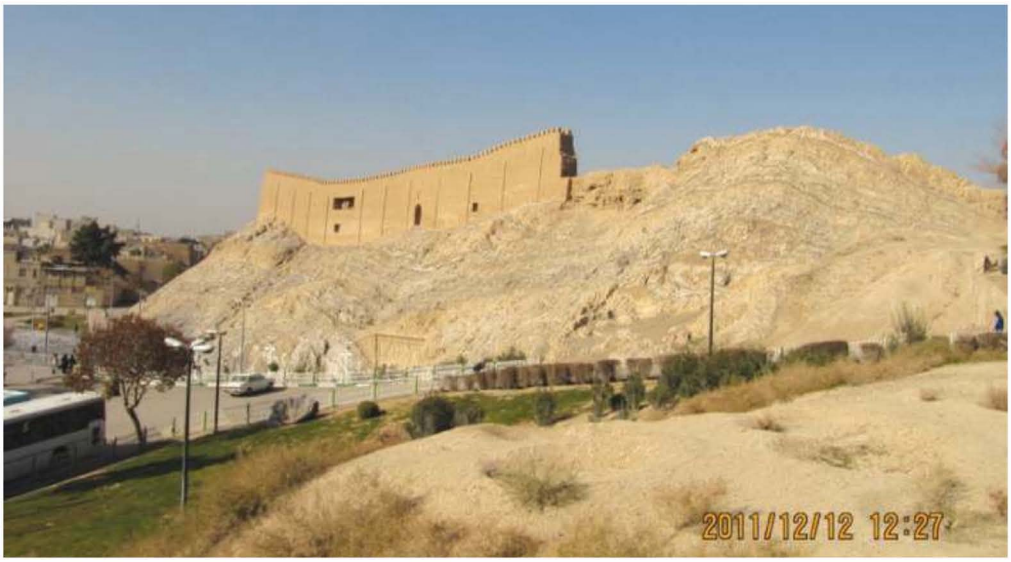
Arka yüzü

EK: XXII-II 802-803 yılları arasında Harun Reşid adına Rey (Muhammediyye)'de basılmıştır.

EK: XXIII- Pers döneminde Rey'in isminin "Rega" şeklinde geçtiği Kirmânşâh yakınında bir dağa nakşedilmiş Bisütun yazıtı.

EK: XXIV- Rey'in antik bölgesi Çeşme-i 'Ali ve Rey surlarından kalma bir görünüm.

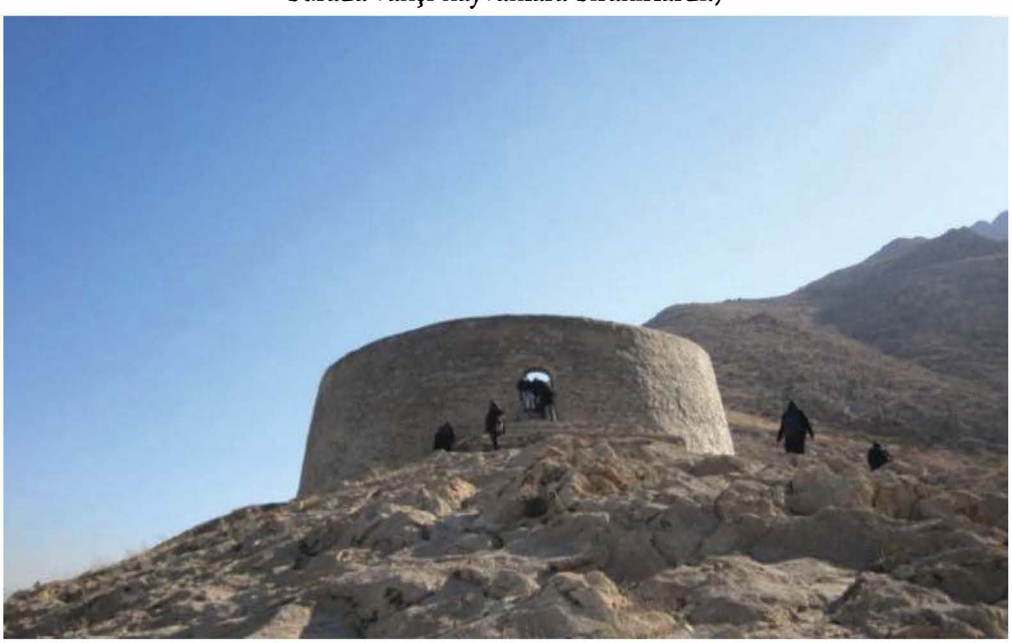
EK: XXV- Rey'i bahar başkentleri olarak kullanan Partlar'dan kalma Dej (Kale-Sarây)-i Reşkan.

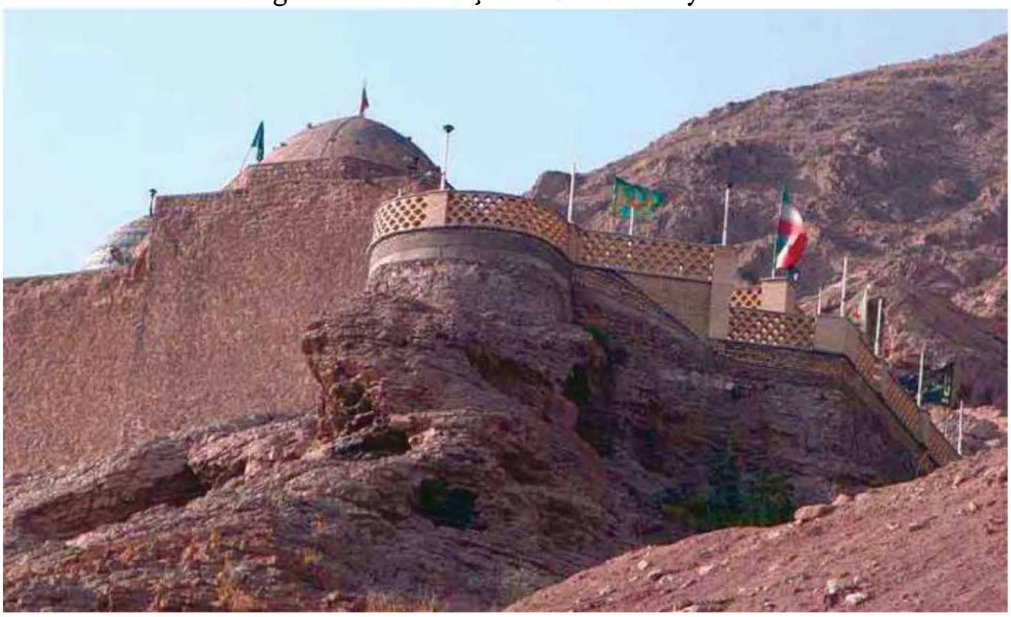
EK: XXVI- Zerdüştler'in 12 kutsal şehirden biri saydıkları Rey'deki Ateşkede (Zerdüşt tapınağı)'den geriye kalan bir kısım.

EK: XXVII- Zerdüştler'in Rey'deki bir dokhmesi (Zerdüşler ölülerini gömmez, burada vahşi hayvanlara bırakırlardı.)

EK: XXVIII- Hz. Hüseyin'in eşi olarak gösterilen, Sâsânî hükümdârı III. Yezdigerd'in kızı Bibi Şehr Banu'nun Rey'deki türbesi.

EK: XXIX- Kendisi de Rey'de doğmuş olan Hârûn Reşîd döneminde kalma Zindân-ı Hârûn.

EK: XXX- Günümüzde "Şehr-i Rey" adı altında Tahran'ın güneyinde bulunan Rey'den bir görünüm.

